

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ
В УКРАЇНІ. МНОЖИННА ДИСКРИМІНАЦІЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За загальною редакцією д-ра юрид. наук, доцента,
Заслуженого юриста України А. Є. Фоменка*

Дніпро
Видавець Біла К. О.
2022

Автори:

Березняк В. С. – д-р юрид. наук, с. н. с., доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Демичева А. В.** – канд. соціол. наук, науковий співробітник наукової лабораторії соціологічних та кримінально-правових досліджень Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Каторкін Р. А.** – д-р філософії, старший науковий співробітник наукової лабораторії соціологічних та кримінально-правових досліджень Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Мороз В. П.** – д-р юрид. наук, доц., завідувач навчально-наукової лабораторії з протидії організованій злочинності та корупції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Рец В. В.** – слухачка магістратури Навчально-наукового інституту права та підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Руфанова В. М.** – канд. юрид. наук, доц., слідчий-криміналіст відділу розслідування злочинів, скоєних проти життя та здоров'я особи Слідчого управління ГУНП в Дніпропетровській області; **Хашев В. Г.** – канд. юрид. наук, доц., доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Черниш М. О.** – канд. юрид. наук, старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Шаблистий В. В.** – д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Шевченко С. І.** – канд. юрид. наук, доц., директор Навчально-наукового інституту заочного навчання та підвищення кваліфікації Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; **Юнін О. С.** – д-р юрид. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки України, перший проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Рецензенти:

Бабікова О. С. – д-р юрид. наук, проф., професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ;
Блага А. Б. – д-р юрид. наук, доц., завідувач кафедри кримінального та цивільного права і процесу Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

3 33 Запобігання та протидія дискримінації в Україні. Множинна дискримінація : навч. посіб. / кол. авт. [В. С. Березняк, О. С. Юнін, В. В. Шаблистий та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц., Заслуженого юриста України А. Є. Фоменка. – Дніпро : Видавець Біла К. О., 2022. – 236 с.

ISBN 978-617-645-490-8

У навчальному посібнику розглянуто питання запобігання та протидії окремим видам та формам дискримінації в Україні. Висвітлено поняття, види та форми дискримінації, стереотипи та упередження як підґрунтя дискримінації, законодавче забезпечення запобігання та протидії дискримінації, причини та умови й кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії окремим видам та формам дискримінації.

Навчальний посібник розрахований на науковців, викладачів, аспірантів (ад'юнктів), студентів (курсантів) ЗВО, в яких готують правників, працівників правоохоронних органів, прокуратури та суду, адвокатів.

УДК 343.9 : 316.647.82

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ	6
1.1. Поняття, види та форми дискримінації.....	6
1.2. Стереотипи та упередження як підґрунтя дискримінації	15
1.3. Законодавче забезпечення запобіганню та протидії дискримінації: міжнародне право	29
1.4. Фундаментальні засади протидії дискримінації в Україні	38
Контрольні питання.....	54
Література.....	54
РОЗДІЛ 2. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ГЕНДЕРНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЖІНОК ТА ДІВЧАТ	56
2.1. Види та форми дискримінації жінок та дівчат	56
2.2. Причини та умови дискримінації жінок та дівчат	68
2.3. Кримінально-правове забезпечення запобіганню та протидії дискримінації жінок та дівчат	87
2.4. Діяльність органів Національної поліції щодо запобіганню та протидії дискримінації жінок і дівчат	96
Контрольні питання.....	102
Література.....	102
РОЗДІЛ 3. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ РАСОВІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА КСЕНОФОБІЇ	105
3.1. Види та форми расової дискримінації	105
3.2. Причини та умови расової дискримінації.....	111
3.3. Кримінально-правове забезпечення запобіганню та протидії расової дискримінації	118
3.4. Діяльність органів Національної поліції щодо запобіганню та протидії расової дискримінації.....	124
Контрольні питання.....	128
Література.....	128

РОЗДІЛ 4. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ	131
4.1. Види та форми дискримінації осіб з інвалідністю	131
4.2. Причини та умови дискримінації осіб з інвалідністю	151
4.3. Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб.....	159
4.4. Діяльність органів Національної поліції України щодо запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю	169
Контрольні питання.....	175
Література.....	176
 РОЗДІЛ 5. ГЕНДЕРНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	181
5.1. Гендерні особливості звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання.....	181
5.2. Гендерні особливості виконання та відбування покарань	196
Контрольні питання.....	202
Література.....	203
 РОЗДІЛ 6. ОКРЕМІ ВИДИ ДИСКРИМІНАЦІЇ	205
6.1. Вікова дискримінація (ейджизм, янгжизм).....	208
6.2. Дискримінація за зовнішністю (лукізм, сайсізм).....	213
6.3. Мовна дискримінація (лінгвіцизм).....	218
6.4. Дискримінація за місцем проживання	222
6.5. Синглізм (за сімейним станом, бездітні, одинаки).....	229
Контрольні питання.....	232
Література.....	232

ПЕРЕДМОВА

Вільний розвиток людини як особистості можливий лише у тих країнах, які не тільки декларують на рівні законів та інших нормативно-правових актів забезпечення прав і свобод своїх громадян, але й вживають конкретні фінансово підкріплені заходи для їх виконання. Одним із них є «Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 11 травня 2011 року, яку Україна як одна з держав авторів цього документа підписала 07 листопада 2011 року, а ратифікувала тільки 22 червня 2022 року. Ця Конвенція, яку ще називають Стамбульською, має на меті захист жінок від насильства, недопущення, кримінальне переслідування та ліквідацію насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке вчинене також і щодо чоловіків і дітей (хлопців і дівчат). На сьогодні це найбільш всеосяжна міжнародна угода у цій сфері, що використовується як основа для дій багатьох країн у Європі та за її межами. Унаслідок широкомасштабної збройної агресії російської федерації виконання Україною зобов'язань, передбачених Конвенцією, на тимчасово окупованих територіях, в АР Крим та місті Севастополі не гарантується до повного відновлення там конституційного ладу Української держави. Будь-які незаконно створені органи, їхні посадові особи на тимчасово окупованих територіях є нелегітимними, а будь-які ухвалені ними акти (рішення, документи) – недійсні та не створюють жодних правових наслідків¹.

Звичайно, ця Конвенція охоплює лише найгрубіші та далеко не всі форми дискримінації. Тому розробка та впровадження у практику діяльності всіх без винятку органів державної влади та місцевого самоврядування, неурядових організацій, освітніх закладів розуміння основ запобігання та протидії дискримінації в Україні сприятиме вільному розвитку особистості. Це наблизить кожного із нас до кращих світових стандартів реального дотримання прав людини незалежно від будь-яких її поглядів, переконань та ін.

Ще більш складним є завдання з виховання та всебічного розвитку толерантності та терпимості кожного свідомого громадянина як невід'ємної частини механізму протидії всіх форм дискримінації. Мабуть, толерантність має формуватися протягом усього життя людини.

Пропонований навчальний посібник, за задумом його авторів, має стати одним із засобів для поступального руху із формування толерантності та запобігання всіх форм дискримінації в Україні. Мова його викладення є такою, що може легко сприйматися будь-якою людиною, не тільки юристом. На скільки це вдасться, покаже тільки час та можливі відгуки на підготовлену книгу.

¹Президент підписав закон про ратифікацію Стамбульської конвенції. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-ratifikaciyu-stambulskoyi-konve-75969>.

Заборона дискримінації у наші дні – це категорія, що належить до сучасної концепції прав людини і є юридичною нормою.

!!! Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі¹.

Дискримінацією можна трактувати й як рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за цими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина. Отже, термін «дискримінація» носить узагальнюючий характер.

Відповідно до сучасної правової доктрини і практики, дискримінаційним станом вважається також ситуація, що характеризується відсутністю рівних можливостей щодо доступу й користування різними благами й ресурсами, які є доступними для більшості населення. Дискримінація у сучасній державі, яка законодавчо охороняє права людини, засновані на рівності та гідності, є незаконним порушенням правового статусу людини, принципу рівності

Значний внесок у розвиток поняття «дискримінація» зробив *Європейський суд з прав людини*. Розглядаючи справи про порушення прав людини, цей суд напрацював значну практику у справах про заборону дискримінації. Поняття «дискримінація» у трактуванні Європейського суду з прав людини передбачає:

- різне ставлення до осіб, які перебувають в однаковій ситуації;
- відсутність об'єктивного та розумного обґрунтування мети і результатів такого ставлення;
- відсутність розумної співмірності між засобами, що використовуються, і метою, яка обстоюється².

Ключовими характеристиками, що дозволяють визначати, в яких випадках розрізнення між особами або групами осіб становитиме протизаконну дискримінацію в будь-якій її формі, є наступні:

1. Наявність порушення (обмеження у визнанні, реалізації або користуванні) прав і свобод;

¹Стаття 1 Закон України Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, Стаття 412) {Із змінами, внесеними згідно із Законом № 1263-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, Стаття 915}. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

²Рабінович С., Панкевич О. Тест на недискримінацію в практиці Європейського суду з прав людини: оцінювальні аспекти. Право України. 2017. № 4. С. 97-107.

2. Наявність певної ознаки, на підставі якої відбувається розрізнення, яка може бути як дійсною, так і припущенням;

3. Відсутність правомірної, об'єктивно обґрунтованої мети, для досягнення якої проводиться розрізнення;

4. Недотримання принципу пропорційності (належності та необхідності) між метою розрізнення та способами її досягнення¹.

Для наявності дискримінації необхідна сукупність усіх вказаних вище характеристик.

Ознаки дискримінації. Кожна людина має набір різних ознак, яких вкрай важко або неможливо позбутися/змінити. Ці ознаки можуть бути як природні, так і соціальні, проте всі вони можуть стати підставою для нерівності та відповідно для дискримінації.

Ознаки, через які може відбуватися дискримінація

- раса, колір шкіри;
- політичні переконання;
- віросповідання, релігійні переконання;
- стать;
- вік;
- стан здоров'я;
- етнічна належність;
- соціальне походження, соціальний статус;
- громадянство;
- сімейний стан;
- місце проживання;
- мова;
- сексуальна орієнтація/ідентичність тощо.

Більшість універсальних і регіональних міжнародних актів, що гарантують права й основоположні свободи людини, містять невичерпний перелік ознак дискримінації. На національному рівні додатково можуть заборонятися інші підстави дискримінаційного поводження. Наприклад, в Бельгії закріплені такі ознаки, як сімейний стан, належність до профспілок, вік, особисте життя; в Канаді – вік, непрацездатність, сексуальна орієнтація; в Японії – сімейний стан, вагітність, належність до профспілок, вік.

Ці ознаки мають назву захищених, за ними заборонено розрізняти людей для подальшого поводження з кимось гірше, ніж з іншими. До умовно захищених ознак відносять такі, захист яких не став предметом охорони національного та міжнародного законодавства, проте вони використовуються у соціальних практиках уже тривалий час, а дискримінація за цими ознаками фіксується та досліджується.

¹Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні: Посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. С. 9.

Наприклад, зовнішній вигляд (лукізм), наявність психіатричного розладу або психіатричного діагнозу, наркозалежність та ін.

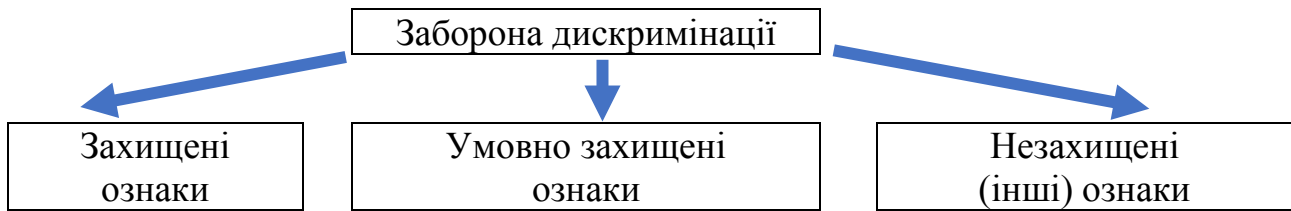

Рис. 1.1. Ознаки дискримінації

З ускладненням форм суспільного життя та структури суспільства зростає кількість нерівностей всередині його, а значить, і кількість ознак, за якими можлива дискримінація.

Форми дискримінації. Дискримінація має різні форми. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає наступні:

Таблиця 1.1

Форми дискримінації

Форма	Зміст
Пряма (за способом розрізнення)	Ситуація, рішення, дії або бездіяльність, що призводять до випадку, коли до особи та/або групи осіб за їх певними ознаками ставляться менш прихильно, ніж до інших осіб за аналогічними обставинами. Правила, практика і політика виключають певних індивідів або віддають їм перевагу лише тому, що вони відносяться до конкретної групи. <i>Наприклад, рекламні оголошення про роботу, в яких зазначено, що особам старше певного віку/жіночої статі подавати заяви не треба; відмова у наданні послуг особам з огляду на їхню стать, вік; рішення органів влади якогось міста не допускати ромів до навчання в міських школах.</i>
Непряма (за способом розрізнення)	Ситуація, рішення, дії або бездіяльність, за яких внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб. <i>Наприклад, вимога про зріст, яка говорить, що працівники на певних посадах повинні мати зріст мінімум 180 см./привабливу зовнішність; наявність реєстрації при прийомі до школи, яка не завжди є у громадян сьогодні.</i>

Форма	Зміст
<p>Утиск (за способом здійснення)</p>	<p>Це небажана для особи та/або групи осіб поведінка або дії інших, метою чи наслідком яких є приниження людської гідності за певними ознаками або створення напруженої, ворожої, образливої, зневажливої атмосфери стосовно цієї особи або групи.</p> <p>Проявляється в словесних образах, коментарях, непристойних жартах, натяках, принизливих жестах, ігноруванні, ізоляції, насильстві тощо. Окремим різновидом утиску є сексуальні домагання.</p> <p><i>Наприклад, вербальні чи віртуальні (через соціальні мережі) погрози, залякування, або поведінка, спрямована на залякування; публічне висміювання, безпідставна критика</i></p>
<p>Підбурювання до дискримінації (за способом здійснення)</p>	<p>Вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками. Можуть поширюватися публічно або адресуватися лише конкретним людям, які, як передбачається, мають їх виконувати; в письмовій або усній формі; здійснюється особою, яка безпосередньо не вчиняє дискримінаційних дій</p> <p><i>Наприклад, усні вказівки: «перевіряти документи в осіб не слов'янської зовнішності», «не пускати циган / «не наших»», «не брати на роботу вагітних» та ін.</i></p>
<p>Пособництво у дискримінації (за способом здійснення)</p>	<p>Будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації. Третя сторона має свідомо та добровільно надавати допомогу, розуміти свою роль в ухваленні рішень, вчиненні дій чи бездіяльності, які мають на меті або своїм результатом дискримінацію.</p> <p><i>Наприклад, толерування поліції щодо осіб, які здійснюють сімейне насильство; відмова поліції охороняти мирне зібрання, організоване ЛГБТІК – спільнотою.</i></p>
<p>Відмова в розумному пристосуванні (за способом здійснення)</p>	<p>Специфічна форма дискримінації, не виокремлюється Законом. Проте неврахування в конкретних випадках особливостей, пов'язаних з певними ознаками, зокрема такими як інвалідність, релігійні переконання, вік, тягне за собою порушення принципу недискримінації та норм антидискримінаційного законодавства. Є індивідуальним рішенням в кожному конкретному випадку, проте може призвести до перегляду правила чи усталеної практики з урахуванням такого індивідуального рішення.</p> <p><i>Наприклад, встановлення пандусу або поручнів; зміна розміру дверного проходу; зміна розкладу; надання перекладача.</i></p>

Види дискримінації. В залежності від нормативного схвалення державою дискримінація може бути таких видів:

- *de jure* (офіційна, правова) – закріплена у нормативних актах держави, втілюється у юридичних практиках. Практика правових обмежень та зобов'язань певних соціальних груп є формами негативної дискримінації, а практика надання привілеїв – позитивної дискримінації. Наприклад, офіційна політика расової дискримінації, яку у 1948-1991 рр. проводила влада Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії;
- *de facto* (неофіційна, фактична) – укорінена у соціальній практиці, не є нормативно схваленою державою. Наприклад, побутовий антисемітизм.

За механізмом прояву виділяють індивідуальну, інституційну та структурну дискримінацію¹.

Таблиця 1.2

Вид дискримінації за механізмом прояву

<i>Вид дискримінації</i>	<i>Зміст</i>
Індивідуальна дискримінація	Це поведінка окремих членів групи умовної більшості, яка має мету або наслідком завдання шкоди (обмеження у реалізації права) окремим членам групи умовної меншості, визначеної за однією із ознак розрізнення
Інституційна дискримінація	Застосування групою умовної більшості політики (на рівні держави, регіону, міста), яка покликана легітимізувати їх зацікавленість у розрізненні та / або завданні шкоди правам груп умовної меншості
Структурна дискримінація	Застосування групою умовної більшості політики (на рівні держави, регіону, міста) відносно груп умовної меншості, які внаслідок реалізації цієї політики зазнають розрізнення або обмеження в правах

Дискримінація може виявлятися в різних сферах діяльності суспільства і стосуватися будь-яких груп. Коротко охарактеризуємо найпоширеніші.

Дискримінація за ознакою статі (гендерна дискримінація) – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі.

Дискримінація в соціально-трудовах відносинах – а) будь-яке розрізнення, недопущення або перевага, що робиться за будь-якими вищезгаданими ознаками та призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведження в галузі праці та занять;

б) будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевага, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведження в галузі праці

¹Pinkus F. Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional, and Structural. *American Behavioral Scientist*. 1996. Vol. 40. № 2. PP. 186-194.

та занять і визначається після консультації з представницькими організаціями роботодавців і працівників, де такі є, та з іншими відповідними органами.

Дискримінація за віком – це порушення принципу рівності та обмеження прав людини через вік, що не має під собою об'єктивних підстав.

Мовна дискримінація – це порушення прав особистості або групи через незнання або погане знання мови чисельно або соціально домінуючого на даній території етносу, обмеження мовних прав, а також несправедливість або упередженість по відношенню до людини або групи за мовною ознакою.

Расова дискримінація – обмеження, систематичне порушення прав людини чи групи і будь-який утиск їх за ознаками раси, кольору шкіри або етнічного походження.

Різновидом расової дискримінації вважається *етнічний профайлінг*, який Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКПРН) трактує як використання правоохоронними органами, без об'єктивних та розумних підстав, таких ознак як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство, національне чи етнічне походження при контролі, стеженні чи проведенні розслідування¹. На практиці етнічний профайлінг проявляється в більш прискіпливій увазі працівників правоохоронних органів до осіб, які відрізняються своєю зовнішністю від представників «титильної» етнічної групи, частій перевірці документів, затримані без достатніх на те підстав.

Цей перелік видів дискримінації не є вичерпним, оскільки не є вичерпним кількість ознак дискримінації.

Особа може зазнавати дискримінації, наприклад, за ознакою статі та за ознакою віку одночасно; за ознакою статі та ознакою національності одночасно; за ознакою статі та ознакою належності до людей, що живуть з ВІЛ. В таких випадках вживається поняття «множинна дискримінація». Використовується як загальне поняття для всіх випадків дискримінації на кількох дискримінаційних підставах. Наприклад, безробітні особи, які мають судимість; жінки похилого віку, які проживають в селі; іноземне громадянство і колір шкіри чи розмовна мова також можуть призвести до множинної дискримінації біженців, шукачів притулку й іноземних студентів в Україні

!!! Множинна дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб зазнає дискримінації в будь-якій формі і більш ніж за однією ознакою одночасно. Це будь-яке поєднання форм дискримінації, якої зазнають або відчувають, що зазнають ті, хто має ці ознаки.

Поєднання кількох ознак може створювати різні групи жертв дискримінації, найбільш відверте приниження відбувається щодо осіб з рідкісними комбінаціями ознак.

¹Европейская комиссия по борьбе с расизмом и нетерпимостью. Общеполитическая рекомендация №11: О борьбе с расизмом и расовой дискриминацией в работе правоохранительных органов (принята 29 июня 2007 года). Страсбург, 4 октября 2007 года.

Сприйняття українцями дискримінації. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з Центром про права людини ZMINA провів три хвили загальнонаціонального дослідження «Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016 – 2020)». На думку українців, в Україні найчастіше відбувається дискримінація людей за віком, інвалідністю та сексуальною орієнтацією. Наведемо динаміку відповідей за питаннями, що стосуються дискримінації.

Таблиця 1.3

Динаміка сприйняття українцями різних аспектів дискримінації (у %)¹

	2016 р.	2018 р.	2020 р.
<i>Наскільки серйозною є проблема дискримінації в українському суспільстві</i>			
- проблема дуже серйозна	14,4	15,3	18,2
- проблема загалом серйозна, але є більш важливі проблеми	43,9	40,5	43,1
- це взагалі не проблема	25,7	28,2	20,2
- важко відповісти	14,8	16,9	18,3
<i>Чи доводилося особисто стикатися з проявом дискримінації</i>			
- доводилося і дуже часто	5,3	5,5	6,5
- доводилося іноді	35,1	27,6	26,5
- не доводилося	51,8	53,9	53,5
- важко відповісти	7,8	12,9	13,5
<i>Найчастіше в Україні дискримінують людей за:</i>			
- віком	37,4	39,7	40,2
- інвалідністю	32,7	32,1	38
- сексуальною орієнтацією	21,6	24,9	26,3
- станом здоров'я	20,3	24,8	25,9
- майновим станом	24,4	20,3	24,2
- статтю	20,4	22,0	22,5
- національністю	14,8	17,0	21,3
- політичними поглядами	19,9	20,4	16,7
- релігійними поглядами	12,2	11,7	15,9
- статусом переселенця	11,8	14,6	13,7
- місцем проживання	7,3	8,9	11,1
- сімейним станом	4,4	5,1	8,5
- громадянством	5,8	8,3	6,3

¹Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf>.

Отже, третина українців особисто стикались з проявами дискримінації; половина вважає, що дискримінація є проблемою; найчастіше, на думку українців, у нашому суспільстві дискримінують людей за віком, інвалідністю та сексуальною орієнтацією. За результатами дослідження КМІСу у травні 2022 р., в Україні зберігається досить істотна частка тих, хто негативно ставиться до ЛГБТІК спільноти – 38%, байдуже – 45%. Погоджуються, що ЛГБТІК – люди повинні мати однакові з іншими громадянами права 64% респондентів, не вважають так – 26%, кажучи про певні обмеження¹.

В Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2021 р. зазначається, що у 2021 р. до Уповноваженого звернулося 463 особи із повідомленнями про порушення права на рівність та захист від дискримінації за ознаками інвалідності та стану здоров'я, етнічного (національного) походження, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, раси та кольору шкіри, релігійних переконань. 105 випадків дискримінації та порушення права на рівність виявлено під час моніторингу ЗМІ, соціальних мереж, інших відкритих джерел².

1.5. Позитивні дії. У 60-х рр. ХХ століття у США вперше застосували термін «позитивні дії», під якими розуміли заходи, спрямовані на розширення доступу членів вразливих груп, зокрема афроамериканців, до суспільних благ та ресурсів. Комітет ООН з прав людини і Європейський Суд з прав людини мають схожі погляди на користь таких позитивних дій. Це означає, що держава може ухвалювати програму, спеціально призначену для сприяння інтересам груп, які перебувають у невідгладному становищі. Часто такі дії називають «позитивною дискримінацією», хоча це не є коректним. В практиці Європейського суду використовувалися такі терміни як «зворотна дискримінація», «надання преференцій», «тимчасові спеціальні заходи», «стверджувальні заходи».

Головним принципом позитивних дій є їхня *тимчасовість*, тобто коли ситуація зміниться на краще, потреба в позитивних діях щодо неї зникне. Позитивні дії допомагають компенсувати дискримінацію, переслідування чи експлуатацію, що існували довгі роки, з боку панівних груп.

Їх мета – вирівняти можливості осіб або груп у доступі до благ та ресурсів. Наприклад, в Україні позитивні дії у вигляді квот застосовуються до осіб з інвалідністю, зокрема щодо працевлаштування, так, згідно із законом, підприємства, де працюють від 8 до 25 осіб, зобов'язані мати в штаті хоча б одного працівника з інвалідністю. Якщо на підприємстві працює більш ніж 25 осіб – працівників з інвалідністю має бути 4%. Прикладом позитивних дій є гендерні квоти, зокрема

¹Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: травень 2022 року, аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології, 2022. 29 с.

²Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2021 р. Київ. 2022. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf>.

в партійних списках. Проте такі дії не мають призводити до непереборної перешкоди прав людей, котрі не належить до меншості.

Міжнародно-правовими документами закріплено, що диференціація, тобто розрізнення, сама по собі не є дискримінацією. Наприклад, Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 (1958 р.) встановлює, що будь-яке розрізнення, недопущення або перевага відносно певної роботи, яке ґрунтується на її специфічних вимогах до цієї роботи, дискримінацією не вважається.

Не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме:

- спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
- здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;
- надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб.

Отже, для дискримінації як соціально-правового явища властиві суб'єктивна зумовленість причин (часто їх ірраціональне пояснення); перетворення поведінки, заснованого на розрізненні, на засіб підтримання встановленої ієрархії, інституціалізація дискримінації; нездатність закону конкурувати із стереотипами, упередженістю; бездіяльність посадових осіб, які допускають дискримінацію, виправдовуючи її через стереотипи.

1.2. Стереотипи та упередження як підґрунтя дискримінації

В основі дискримінації, зазвичай, лежать *стереотипи і упередження*. Упереджене ставлення та стереотипи – це ідеї, думки в головах людей, а дискримінація завжди проявляється в дії. Британський соціолог Е. Гідденс зауважував, що стереотипне мислення, як правило, базується на забобонах, тобто упереджених уявленнях та думках, які члени певної соціальної групи виказують відносно інших; тоді як дискримінація – це фактична поведінка по відношенню до них. В результаті такого переходу від думок до фактичних дій стереотип перетворюється у дискримінацію¹.

¹Гідденс Е. Розділ 9. Соціологія: пер. с англ. Київ: Основи, 1999. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>.

Рис. 1.2. Піраміда генезису дискримінації

Таким чином, піраміда дискримінації містить три основні компоненти: стереотипи та упередженість, нетерпимість, дискримінаційні дії.

Стереотипи: сутність, властивості. Слово «стереотип» прийшло з типографської лексики, у якій воно використовувалося в XVIII Стаття для позначення форми для печатки відбитків. У науковий оборот поняття стереотипу було введене американським журналістом В. Ліппманом у роботі «Суспільна думка» (1922). Ліппман розумів під стереотипами створювані культурою образи людей з інших груп, які покликані пояснити поведінку цих людей і дати їй оцінку, і трактував стереотипи як вибірковий і неточний спосіб сприйняття дійсності, що веде до її спрощення і породжує певні забобони. У наступні десятиліття поняття стереотипу все активніше використовувалося в науковому дискурсі. За роки досліджень стереотипів було запропоновано чимало теорій, серед яких можна виділити два основні підходи. Перший пояснює стереотипи на рівні культури та суспільства в цілому, другий – на рівні індивідуальних особливостей особистості.

Отже, стереотип – це спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на підставі неповних або недостовірних знань, однак закріплене в традиції, через що його дуже важко змінювати. Стереотип може також трактуватися як уявлення про певні якості групи / осіб, які можуть бути надзвичайно узагальненими, неточними. Людям психологічно легше характеризувати та оцінювати великі соціальні групи узагальнено. Така категоризація зберігає стабільність протягом тривалого часу. Зміна в соціальній, політичній і економічній сферах можуть обумовлювати зміну стереотипу, однак це відбувається не завжди і буває відстрочено в часі.

Стереотипи засвоюються дуже рано і починають використовуватися дітьми задовго до виникнення ясних уявлень про ті групи, яких вони стосуються. В умовах напруги чи конфлікту ці стереотипи посилюються, загострюються і починають відігравати домінуючу роль у реальній поведінці індивідів, аж до відвертої ворожості.

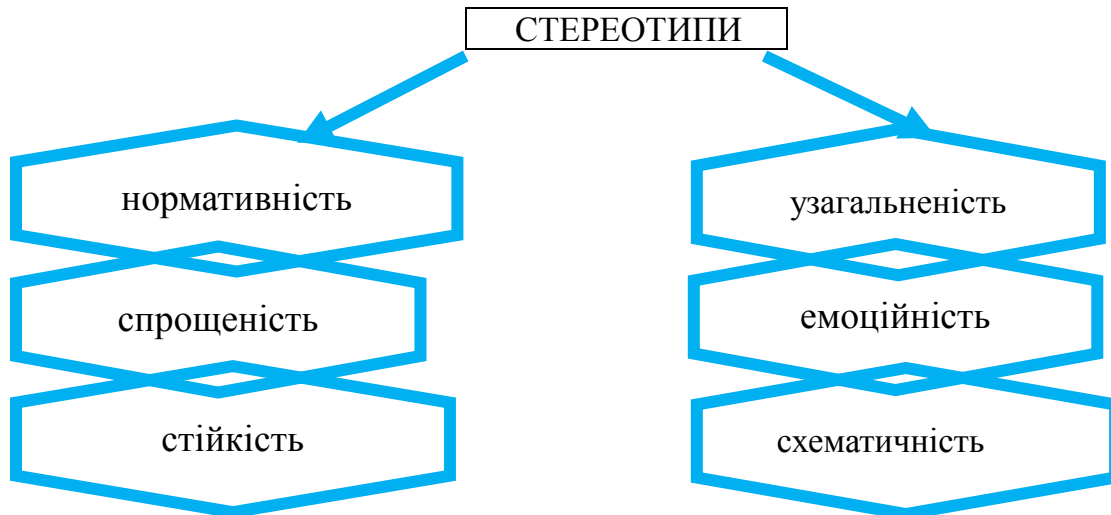

Рис. 1.3. Властивості стереотипів

Отже, основними властивостями стереотипів є наступні: вони не є ціннісно нейтральними, носять емоційно-оцінний характер; розділяються усередині суб'єкту стереотипізації, відображують високу ступінь єдності уявлень серед членів групи, яка їх поділяє; є спрощеним та схематичним способом уявлення та сприйняття іншого; мають високу ступінь узагальнення, тобто група представляється як однорідна; є нормативними, тобто існують у якості суспільно поділюваних приписів та виступають як один з механізмів керування поведінки особистості.

Стереотипізація – це процес приписування індивідам характеристик на підставі їх групової приналежності. Сутність механізму стереотипізації полягає у приписування різноманітних характеристик через віднесення об'єкта, що спостерігається, до відомої категорії на підставі протиставлення іншій. Виникає тоді, коли при порівнянні двох культур чи соціальних груп розходження трактують як полярні протилежності. Така спрощеність мислення і сприйняття допомагає людям орієнтуватися в тих обставинах, де не потрібні серйозні роздуми або індивідуальні рішення.

Стереотипи досить стійкі та зберігаються тривалий час. Так, репрезентативне соціологічне дослідження групи Рейтинг, проведене у 2021 р. серед дорослого населення України, зафіксувало досить високий рівень розповсюдженості гендерних стереотипів у нашому соціумі. Респондентам було запропоновано виказати свою згоду з рядом тверджень, що фіксують стереотипні уявлення про чоловічу та жіночу гендерні ролі, оцінивши балом від 1 до 4, де 1 – «зовсім не погоджуюся», а 4 – «цілком погоджую: чоловік має повністю забезпечувати сім'ю – 3,2, головне покликання жінки – народити дітей – 2,9, успішна кар'єра важливіша чоловіку – 2,7, для чоловіків секс важливіший – 2,6. Найбільш незгодні респонденти були з твердженнями, що жінка повинна слухатися чоловіка, що роль домогосподарки – повноцінна реалізація для жінки та те, що чоловіки зазвичай розумніші за жінок¹.

¹Гендерні ролі та стереотипи. 27-28 лютого 2021 р. Група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_gender_032021_fin.pdf.

Попри з тим, поступово стереотипи можуть змінюватися. Це відбувається як під впливом змін у суспільстві, так і завдяки просвітництву. В згаданому вище дослідженні групи Рейтинг маємо можливість побачити певну зміну в уявленнях українців та розмивання традиційних стереотипів:

Таблиця 1.4

Зміна стереотипних уявлень українців¹

<i>Стереотип</i>	<i>2015 р.</i>	<i>2021 р.</i>
Чоловік має повністю забезпечувати сім'ю	3,3	3,2
Головне покликання жінки – народити дітей	2,9	2,9
Успішна кар'єра важливіша чоловіку	3,1	2,7
Для чоловіків секс важливіший	2,7	2,6
Жінка більш відповідальна за небажану вагітність	2,4	2,2
Жінка повинна слухатися чоловіка	2,8	2,2

Враховуючи провідну роль засобів масової інформації у трансляції стереотипів, всесвітньо відомі кінокорпорації Disney, Warner Bros зараз маркують свої старі мультфільми наступним чином: «Ця програма містить негативне зображення і/або зображує неналежне поведіння з людьми інших культур. Ці стереотипи були неправильними тоді й невірні зараз», – таке попередження будуть бачити глядачі перед початком класичних диснейвських мультфільмів.

Види та функції стереотипів. Залежно від нашого уявлення про предмет стереотипу і почуттів, які в нас виникають, стереотипи бувають:

- позитивними: утворюються тоді, коли позитивні риси одного чи кількох представників групи, класу, раси, національності чи держави у перебільшеному вигляді схематично переносяться на всю спільноту чи державу. Наприклад, всі українці хазяйновиті, грузини гостинні;

- негативними: негативні риси одного чи кількох представників групи, класу, раси, нації чи держави у перебільшеному вигляді схематично переносяться на всю спільноту чи державу. Наприклад, білявки нерозумні, всі адвокати хитрі;

- нейтральними: за людиною, групою, класом, расою, національністю чи державою закріплюється певна риса, ознака чи образ, які за своїм змістом не є ні позитивними, ні негативними.

Стереотипи в більшості випадків носять нейтральний характер, проте при їх перенесенні від конкретної людини на групу людей (соціальну, етнічну, релігійну, расову) часто набувають негативного відтінку.

За своїм характером і змістом стереотипи поділяються на:

- описові: мають узагальнюючий, орієнтуючий характер, «рекомендують» індивідам бажаність певних реакцій, оцінок, поведінки. Наприклад, стереотипні уявлення про «жіночі» і «чоловічі» професії, властивості;

¹Там само.

- приписові: мають рекомендовано-вказівний, категоричний характер. Наприклад, люди похилого віку мають носити скромний одяг.
- забобонні, або директивні стереотипи мають призначення попереджати, припиняти, карати за нетипову поведінку. Наприклад, «Ти ж не баба, щоб слідкувати за зовнішністю».

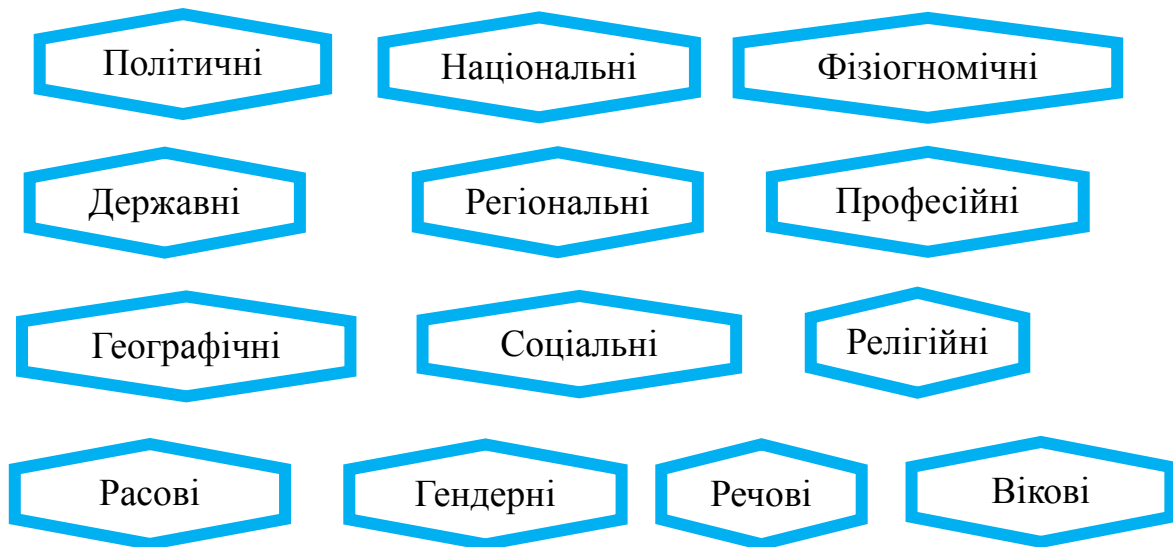

Рис. 1.4. Види стереотипів за сферами життя

Стереотипи відіграють важливу роль у життєдіяльності соціуму. Г. Теджфел виділяє чотири функції стереотипів: селекція соціальної інформації; створення і підтримання позитивного «Я-образу»; формування і підтримка групової ідеології, яка виправдовує і пояснює поведінку групи; створення і підтримка позитивного «ми-образу».

При цьому функції стереотипів можуть бути як позитивні, так і негативні.

Позитивні функції:

- збереження усталених ціннісних орієнтацій певної соціальної групи (ціннісна);
- передача світоглядних уявлень нащадкам (комунікаційна, транслююча);
- створення позитивного образу власної групи (ідентифікуюча);
- спрощення сприйняття чужого/чужих, скорочення часу та зусиль на сприйняття (пізнавальна);
- формування картини світу, що включає «Я-образ» (когнітивна);
- допомога орієнтуватися в тих обставинах, які не потребують аналітичного, індивідуального відповідального рішення (орієнтаційна).

Негативні функції:

- заважають самореалізації, самовираженню особи, обмежують свободу;
- впливають на самооцінку людини;
- виступають інструментом політичних маніпуляцій, пропагандистських кампаній;

- уніфікують людей, підганяють їх під одну мірку, незважаючи на їх індивідуальні характеристики;
- стереотипи зі знаком мінус є джерелом забобон, упереджень і дискримінаційних актів;
- сприяють спрощеному, некритичному пізнанню світу та сприйняттю його виключно крізь призму «ми-вони», «біле-чорне».

Отже, стереотипи завжди простіші, ніж реальність, люди набувають стереотипів ззовні (від батьків, ЗМІ тощо), а не на основі власного досвіду; певною мірою стереотипи є помилковими; стереотипи дуже стійкі; діють як спрощена система сприйняття світу. Їх руйнування здебільшого буває дуже болючим процесом, спричиняє роздратування, порушення психічної рівноваги, стрес.

Упередження. Упередження, тобто негативне (іноді навіть вороже) ставлення, яке ґрунтується на узагальненнях, причиною яких є помилкова або неповна інформація. Упередження пов'язані з тим, що ми й далі зберігаємо упереджені уявлення про індивіда або групу, навіть коли інформація, яку ми отримуємо, суперечить цим уявленням. Упередження завжди мають негативний відтінок, який нерідко укорінений в історії того чи іншого народу, та викликають антипатію, ворожнечу, або навіть страх.

!!! Упередження – це емоційне ставлення, негативна установка, яка, зазвичай, пов'язана зі стереотипами або формується на їхній підставі

Форми упередження: упереджені негативні думки та/або стереотипні припущення; нетерпимість або ненависть щодо певної групи або осіб, кого вважають членами групи, що має спільні ознаки

Стереотипи та упередження – це не одне й те саме. Упередження – це індивідуальне ставлення, яке містить сильний емоційний заряд щодо певної людини /групи, його підґрунтям є уявлення та забобони. Стереотипи виходять поза межі одного індивіда, є елементом колективного знання, яке передається з покоління в покоління.

В основі різних видів дискримінації міститься певна ідеологія, яка виправдовує нерівність, нерівне ставлення та утиск певних осіб/груп.

Таблиця 1.5

Ідеологічні засади дискримінації

<i>Ідеологія</i>	<i>Зміст</i>	<i>Вид дискримінації</i>
Расизм	Ідеологія, котра виходячи з біологічних особливостей людських рас, намагається довести їх нерівноцінність, обґрунтувати поділ на «вищі» та «нижчі» раси.	Расова / етнічна

<i>Ідеологія</i>	<i>Зміст</i>	<i>Вид дискримінації</i>
Ксенофобія	Негативне ставлення до представників певних рас, національностей та етносів, яке виявляється у негативних емоціях та упередженому ставленні до представників інших культур.	Расова / етнічна
Анти-семітизм	Форма ненависті та дискримінації до представників єврейської віри або людей єврейського походження	Расова / етнічна
Етно-центризм	Схильність сприймати суспільне життя крізь призму своєї культури та інтерпретувати його з позиції своєї етнічної групи,	Расова / етнічна
Сексизм	Упереджене або вороже ставлення до людей певної статі; набір стереотипних поглядів та переконань про те, що одна стать перевершує іншу за низкою будь-яких параметрів. Найчастіше застосовується стосовно жінок.	Гендерна
Фейсизм	Нерівноцінне зображення чоловіків та жінок під впливом гендерних стереотипів. Тенденція різною мірою виділяти в зображеннях чоловіків і жінок обличчя і тіло.	Гендерна
Лукізм	Упереджене ставлення до людей, які вважаються фізично непривабливими.	За зовнішністю
Ейджизм	Уявлення про вік людини як визначний чинник її становища у суспільстві; упереджене ставлення до людей, засноване на їхньому віці.	Вікова
Лінгвоцид	Цілеспрямоване нищення мови як визначальної ознаки етносу, народності, нації.	Мовна
Гомофобія	Набір стереотипів і упереджень щодо гомосексуальних людей, підкріплений: страхом, ворожістю, соромом, ненавистю.	За сексуальною орієнтацією
Сінглізм	Стигматизація, негативні упередження щодо одиноких людей	За сімейним станом

Нетерпимість та мова ворожнечі. В піраміді розвитку дискримінації стереотипи та упередженість є базовим рівнем, наступним виступає нетерпимість. Це слово має латинське походження «intolerantia». Нетерпимість – це відсутність поваги до практики або переконань, інших, ніж свої власні. Це включає відторгнення людей, яких ми вважаємо іншими, наприклад, членів соціальної або етнічної групи, відмінної від нашої, або людей, які дотримуються інших

поглядів. Нетерпимість може проявлятися в широкому наборі дій – від прагнення уникнути когось до здійснення фізичного насильства. Однак, наразі ми не маємо правового визначення цього явища, закріпленого в нормативно-правовій базі, яким можуть керуватися слідчі та прокурори для притягнення винних до відповідальності у випадку злочинів на ґрунті нетерпимості. Наприклад, ОБСЄ надає наступне визначення злочину з мотивів нетерпимості – це злочинні дії, мотивовані упередженням щодо певних груп людей. Мотивацію упередженості можна визначити загальноновизнаними негативними думками, стереотипними припущеннями, нетерпимістю або ненавистю, спрямованими до певної групи, яка має спільні характеристики, такі як раса, етнічна приналежність, мова, релігія, національність, сексуальна орієнтація, стать чи будь-яка інша фундаментальна характеристика¹.

Мова ворожнечі (англ. hate speech – букв. «мова ненависті») – це повідомлення у будь-якій формі (зображення, відео, пісні, мова, письмо), що використовують принизливі чи дискримінаційні висловлювання стосовно особи чи групи на основі їх об'єктивних характеристик. Характерною рисою мови ворожнечі є те, що вона застосовується до особи чи групи на основі того, ким вони є. Вона ґрунтується на стереотипах та упередженості. Наразі немає єдності у визначенні поняття «мова ворожнечі», однак низка міжнародних правових документів визначає критерії розпізнавання «hate speech»:

- Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи №97 (20): «Під терміном «мова ворожнечі» слід розуміти всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів»².

- ОБСЄ: «Різноманітні види висловлювань, засновані на ворожнечі, що демонструють чи розпалюють ворожнечу по відношенню до групи осіб (чи окремої особи з причини її приналежності до групи)»³.

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом»⁴.

¹Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. Звіт за результатами дослідження за заг. ред. Р. Мартиновського. Київ, 2021. С. 5.

²Recommendation NO. R (97) 20 of the committee of ministers to member states on. URL: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1658005&SecMode=1&DocId=582600&Usage=2> «HATE SPEECH».

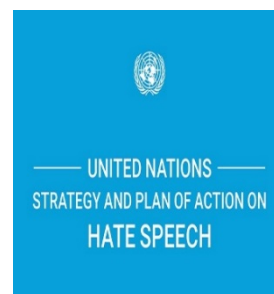
³Преступления на почве ненависти: предотвращение и реагирование. Методическое Руководство для НПО в регионе ОБСЕ. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/39822>.

⁴Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

- Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи: «расистський та ксенофобний матеріал» означає будь-який письмовий матеріал, будь-яке зображення чи будь-яке інше представлення ідей або теорій, які захищають, сприяють або підбурюють до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій¹.

Критерії для визначення мови ворожнечі також є досить суперечливими через те, що міжнародні та регіональні документи передбачають різні стандарти. Встановлення фактів, які можна кваліфікувати як «мову ненависті», ускладняється тим, що висловлювання подібного типу не обов'язково містять вислови, що виражають «ненависть» або негативні емоції, вона може бути прихована у висловлюваннях, які здаються раціональними, слухними.

Мова ворожнечі є шкідливою, оскільки вона спричиняє та поглиблює дискримінацію. У Стратегії та Плані дій ООН щодо ворожнечі зазначено, що мова ненависті сама по собі є нападом на толерантність, інклюзивність, різноманітність і саму суть норм і принципів прав людини. Це підриває соціальну згуртованість, розмиває спільні цінності, може закласти основу для насильства, відкидаючи справу миру, стабільності, сталого розвитку та реалізації прав людини для всіх².

Стратегія та План дій ґрунтуються на чотирьох ключових принципах:

- стратегія та її реалізація мають відповідати праву на свободу переконань та їх вираження;
- боротьба з ненавистю є обов'язком усіх – урядів, суспільства, приватного сектору, окремих людей;
- в епоху цифрових технологій ООН підтримує нове покоління цифрових громадян, уповноважених визнавати, відкидати та протистояти ненависті;
- щоб діяти ефективно – потрібно знати більше, для цього необхідний скоординований збір даних і дослідження, включно з першопричинами, рушійними силами та умовами, що сприяють висловлюванню ненависті.

¹Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687#Text.

²United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/hate-speech-strategy.shtml>.

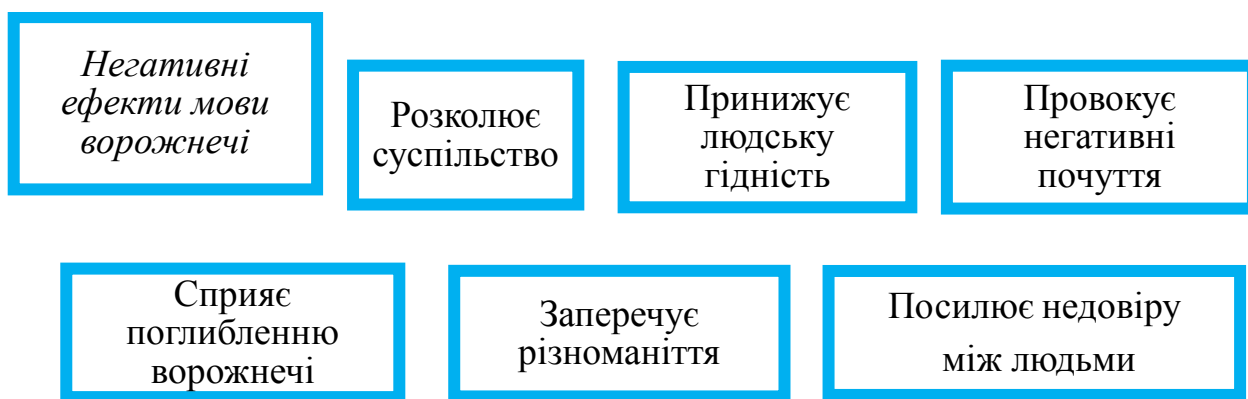

Рис. 1.5. Негативні ефекти мови ворожнечі

На знак важливості проблеми існування та використання мови ворожнечі, ООН у 2021 р. запровадила Міжнародний день боротьби з ворожими мовами.

Мова ворожнечі найчастіше використовується по відношенню до вразливих груп населення, зокрема жінок, людей похилого віку, певних етнічних груп, мігрантів, представників ЛГБТІКК спільноти та будь яких «інших». В дослідженні «Аналіз національних заходів протидії мові ворожнечі», проведеного в рамках спільного проєкту Європейського союзу та Ради Європи (2021 р.) зазначається, що найчастіше в Україні із мовою ворожнечі стикаються представники ЛГБТІК – спільноти, роми, інші етнічні меншини¹. Наприклад, в Щорічній доповіді Омбудсмена за 2021 р. зазначається, що найбільш частим порушенням прав представників ЛГБТІК-спільноти є поширення гомофобної лексики, мови нетерпимості та закликів, що порушують право на рівність та недискримінацію цієї категорії осіб, яка містить ознаки кримінальних правопорушень. Дослідження, проведене Інститутом масової інформації в співпраці з Міжнародною організацією з міграції (МОМ), Агентством ООН з питань міграції щодо наративів українських ЗМІ про мігрантів наприкінці 2021 р. зафіксувало, що всі національні українські медіа, які були охоплені моніторинговим дослідженням, використовували некоректну термінологію щодо різних категорій мігрантів, а низка медіа вживала жорстку мову ворожнечі щодо біженців. Виявлені в межах дослідження випадки були переважно м'якою формою мови ворожнечі, яка була пов'язана з використанням некоректних термінів «нелегали», «нелегальні мігранти», що стигматизує людей. 42% згадок про мігрантів у національних медіа і 64% в регіональних припадають на кримінальні новини та повідомлення про ДТП.² Ця тематика задає тональність і формат розмови та створює токсичний образ мігрантів та іноземців в українських

¹Аналіз національних заходів протидії мові ворожнечі в Україні. Системне дослідження та пропозиції щодо політики протидії мові ворожнечі в Україні. Проєкт, 18/01/2022. URL: <https://rm.coe.int/report-hate-speech-ukraine-ukr-draft-20220118/1680a53b93>.

²Висвітлення міграції та мігрантів в українських медіа. Дослідження. Інститут масової інформації. 17.12.2021. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/vysvitlennya-migratsiyi-ta-migrantiv-v-ukrayinskyh-media-doslidzhennya-i42920>.

медіа. Враховуючи провідну роль ЗМІ у розповсюдженні стереотипів та упередженості відносно певних соціальних груп через мову ворожнечі, експертами на зустрічі в Рабаті (4-5 жовтня 2012 р.) був прийнятий Рабатський план дій щодо заборони пропаганди національної, расової чи релігійної ненависті, яка є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства. Він враховує соціальний і політичний контекст, статус оратора (мовця), намір підбурити аудиторію проти цільової групи, зміст і форму виступу, ступінь його поширення та ймовірність заподіяння шкоди, включаючи неминучість. У науковій літературі називаються три ключових аспекти мови ворожнечі: наміри, підбурювання та заборонені результати (насильство, дискримінація, злочин та ін.

Таблиця 1.6

Коректні назви різних соціальних груп

<i>Як правильно говорити</i>	<i>Як говорити не можна</i>
Роми	Цигане
Людина/люди з інвалідністю	Інваліди, люди з обмеженими можливостями, каліка
Люди, які пересуваються на колясці; люди з порушенням опорного апарату	Візочники
Люди з наркозалежністю	Наркомани
Євреї	Жиди
Негр, чорношкірий, темношкірий	Афроамериканець, людина африканського походження, громадянин Конго/Нігерії тощо
Повія, проститутка, шльондра	Секс-працівни_ця (к), працівни_ця (к) сексіндустрії, людина, залучена в секс-бізнес

На сьогоднішній день, українське законодавство сформуvalo такі ознаки мови ворожнечі, які диференціюються в Законі України «Про інформацію» як складова «неприпустимості зловживання правом на інформацію» (Стаття 28):

- заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України
- пропаганда війни, насильства, жорстокості
- заклики до розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі
- заклики до вчинення терористичних актів¹.

Закон України «Про телебачення та радіомовлення» в одному з принципів державної політики у сфері телебачення та радіомовлення зазначає про

¹Закон України Про інформацію (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, Стаття650) із змінами. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

недопущення використання мови ворожнечі у телерадіопрограмах. Проте українське законодавство не передбачає кримінальної відповідальності за мову ворожнечі, яка підбурює до насильства.

Отже, правила і норми щодо запобігання мові ворожнечі існують фрагментарно, в більшості, через антидискримінаційні норми, які обмежують пропаганду жорстокості, насильства, національної та релігійної ворожнечі. Термін «мова ворожнечі» відсутній в національному законодавстві. Регулятор існує для телерадіоорганізацій, відсутній – для преси та Інтернет.

Толерантність як противага нетерпимості. Слово «толерантність» походить від латинського *tolerantia* – терпимість, тобто здатність утворювати і підтримувати спільність з людьми, які відрізняються у певному відношенні від типу, що домінує. Толерантність – це протилежність ворожості, упередженості, ненависті. Поняття толерантності формувалося впродовж багатьох століть, і цей процес продовжується до сьогодні. Як самостійне поняття толерантність з'явилася в епоху Просвітництва XVIII Стаття, яку часто наділяють духом толерантності. Вважається, що вперше воно було вжито Дж. Локком в «Листі про терпимість». Декларація принципів толерантності, затверджена Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р., визначає толерантність таким чином:

!!! Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба (Стаття 1)¹.

В Декларації шість статей, Стаття 2 розглядає толерантність на державному рівні, на якому вона вимагає справедливого і безпристрасного законодавства, дотримання правопорядку і судово-процесуальних й адміністративних норм та надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без будь-якої дискримінації. Стаття 3 акцентує увагу на соціальних аспектах толерантності, на найменш захищених соціальних групах, які перебувають у несприятливих соціальних або економічних умовах. Стаття 4 присвячена вихованню толерантності, яке є найефективнішим засобом попередження нетерпимості. У Стаття 5 зобов'язали заохочувати толерантність і ненасильництво, а у Стаття 6 проголошено 16 листопада як щорічний Міжнародний день толерантності.

Основною вимогою толерантності є захист прав найбільш вразливих соціальних груп. Обов'язками держави у сфері захисту прав людини, що впливають

¹Декларація принципів толерантності. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>.

з толерантності є: повага, захист та забезпечення прав. Принцип рівності, який вимагає поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним, базується саме на недискримінації.

Сучасний світ рухається шляхом підвищення толерантності, наприклад, Ю. Хабермас писав, що сучасний західний світ «нахилився» в сторону толерантності, в якому підпорядкування особистості колективу поступилося місцем багатоманітності індивідуальних життєвих проєктів. Наскільки толерантним є українське суспільство можна побачити з дослідження «Що українці знають і думають про права людини. Оцінка змін 2020 р.»¹.

Рис. 1.6. Думка українців про можливість обмеження прав певних соціальних груп

Результати дослідження показують середній рівень інтолерантності українців. На жаль, у цьому випадку акцентуються саме відмінності між людьми, а не те спільне, що їх об'єднує, статус однієї групи не виправдано завищується, а позитивні характеристики іншої нівелюються.

В Європі у 1993 р. була створена Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) як орган Ради Європи з моніторингу прав людини, що розглядає питання, пов'язані з боротьбою проти дискримінації та інтолерантності.

¹Оцінка ситуації з дотриманням прав людини. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1752750785fd209f785d5b3.14537781.pdf>.

До того ж, розвинутою є прецедентна практика Європейського суду з прав людини у сфері толерантності.

Для моніторингу толерантності в Європі 7 жовтня 2008 р. засновано неурядову організацію Європейська рада з толерантності та примирення (ЄКТР). У Маніфесті безпекової толерантності, написаним президентом ЄКТР В'ячеславом Моше Кантором зазначається, що глобальний світ не може жити без толерантності – цивілізаційної цінності, рівнозначної безпеці. Толерантність — це інструмент, який дає суспільству можливість вивчити та обміркувати різні основні концепції та переконання, щоб вони стали зрозумілими та прозорими. Без толерантності неможливий розвиток жодної сфери соціальної діяльності. Це інструмент сприйняття інновацій у науці, техніці, мистецтві, медицині, політології, філософії та ін.¹

Значним досягненням ЄКТР є створення Модельного національного закону про розвиток толерантності та придушення нетерпимості, який був розроблений у 2012 р. та доопрацьований у 2015 р. з метою заповнити юридичний вакуум у закріпленні толерантності як правового принципу. Закон складається зі вступу та десяти розділів:

- перший: дефініція понять «група», «груповий наклеп», «злочини на ґрунті ненависті» та «толерантність»;
- другий: мета та призначення Закону;
- третій: захист прав з боку уряду;
- четвертий: обмеження, межі толерантності;
- п'ятий: мігранти як вразлива група та захист їх прав;
- шостий: реалізація закону з боку національних урядів, відповідальність за особливий захист уразливих і незахищених груп;
- сьомий: негативні санкції, визначення у якості кримінальних злочинів на ґрунті ненависті, підбурювання до насильства проти групи, груповий наклеп, надмірне схвалення тоталітарної ідеології, ксенофобія або антисемітизм, громадське схвалення або заперечення Голокосту, публічне схвалення або заперечення будь-якого іншого акту геноциду;
- восьмий: навчання толерантності через різні форми освіти;
- дев'ятий: заохочення урядом діяльності мас-медіа з формування культури толерантності та покарання за інтолерантність;
- десятий: вживання Урядом заходів проти розповсюдження групового наклепу чи злочинів на ґрунті ненависті в Інтернеті.²

Таким чином, толерантність – це про повагу, прийняття і розуміння, про активну принаймні інтелектуальну дію щодо визнання права Іншого бути іншим.

¹Manifesto on Secure Tolerance by Viatcheslav Moshe Kantor. URL: http://www.securetolerance.com/about_the_author.htm.

²A European Model Law For The Promotion of Tolerance and The Supression of Intolerance. URL: <https://ectr.eu/documents/a-european-model-law-for-the-promotion-of-tolerance-and-the-supression-of-intolerance/>.

Отже, стереотип – оцінка, шаблон; упередження – негативна установка; нетерпимість – це відсутність поваги до інших дій або переконань, виражена як у словах, так і діях; дискримінація – дія, яка порушує права людей через певні ознаки.

1.3. Законодавче забезпечення запобіганню та протидії дискримінації: міжнародне право

В сучасній правовій доктрині заборона дискримінації, або дотримання принципу недискримінації, тісно пов'язана з вимогою захисту прав людини та гарантуванням рівності у правах для кожного. Ці гарантії містяться у нормативних актах міжнародного права. *До основних міжнародних документів належать:*

- Загальна декларація прав людини (Статті 1, 2 і 7).
 - Конвенція №111 про дискримінацію в області праці та занять.
 - Конвенція ЮНЕСКО Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти.
 - Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Статті 2, 3, 24, 26).
 - Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (Статті 2 і 3).
 - Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.
 - Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.
 - Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань.
 - Конвенція про права осіб з інвалідністю.
- До регіональних (європейських):*
- Рамкова конвенція про захист прав національних меншин (Стаття 4).
 - Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Стаття 14), а також протокол № 12 до неї.
 - Європейська соціальна хартія (переглянута) (Частини I, V).
 - Перший додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність та ін.

Міжнародне антидискримінаційне право. Розглянемо головні моменти щодо запобіганню дискримінації, що містяться у зазначених актах міжнародного права.

*Загальна декларація прав людини*¹ – це декларація, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. і є системним документом, в якому зафіксовані невід'ємні права людини, а дискримінація трактується як порушення рівноправності у їх реалізації. Ним започатковано процес створення системи міжнародних стандартів у галузі прав людини, набуття ними універсального характеру.

¹Загальна декларація прав людини (повний текст). Законодавство України: веб-сайт URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Стаття 1. Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.

Стаття 2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить.

Стаття 7. Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Отже, Декларація є першим міжнародним документом, у якому згадується термін «дискримінація» та визначаються ті ознаки, на підставі яких в різні часи та у різних суспільствах люди обмежувались у правах, переслідувались. Декларація стала компромісом між протилежними позиціями держав соціалістичного табору, які вимагали включення та визнання групи соціально-економічних прав людини, та державами Західної Європи і США, які виступали за пріоритет громадянських та політичних прав.

*Конвенція №111 про дискримінацію в області праці та занять*¹, прийнята Генеральною конференцією Міжнародної організації праці у 1958 р.

Стаття 1. Ч. 1. Відповідно до мети цієї Конвенції термін «дискримінація» охоплює:

а) будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять;

б) будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять і визначається відповідним членом Організації після консультації представницькими організаціями роботодавців і працівників, де такі є, та з іншими відповідними органами.

Дана Конвенція остаточно завершила перехід до визнання дискримінації як правового явища, саме в ній вперше надано нормативне визначення дискримінації. Сьогодні заборона дискримінації в сфері праці так чи інакше закріплена в законодавстві цивілізованих країн світу.

¹Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 (укр/рос). Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

Розуміючи важливість освіти та дискримінаційні ризики, які існують в цій сфері, Генеральна конференція ЮНЕСКО 14 грудня 1960 р. прийняла *Конвенцію «Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти»*¹, яка набула чинності у 1962 р. Як зазначається у Преамбулі, дискримінація в галузі освіти є порушенням прав, проголошених у Загальній декларації прав людини 1948 р. У Статті I наданий перелік проявів дискримінації в освіті: закриття для будь-якої особи або групи осіб доступу до освіти будь-якого ступеня або типу; обмеження освіти для будь-якої особи або групи осіб нижчим рівнем освіти; створення або збереження окремих систем освіти або навчальних закладів для певних осіб або груп осіб, крім визначених Конвенцією випадків; становище, несумісне з гідністю людини, в яке ставиться особа або група осіб.

Отже, в Конвенції зафіксовано право на загальну доступність освіти та на рівні умови по відношенню до якості освіти.

*Міжнародний пакт про громадянські і політичні права*², прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 р., вступив в силу 23 березня 1976 р.

Стаття 2 (скорочено). Ч. 1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

Стаття 3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 24. Ч. 1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави.

Стаття 26. Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. Всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

¹Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. 14 грудня 1960 р. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.

²Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

Отже, прийнятий у 1966 р. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права є важливим універсальним актом, який закріплює політичні та особисті права та свободи людей.

*Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права*¹, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., набрав чинності 3 січня 1976 р.

Стаття 2. Ч. 2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

Стаття 3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права закріпив основний перелік прав людини другого покоління та набув чинності лише у 1976 р.

*Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*² схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1965 р. на підставі Декларації про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963 р.

Стаття 1 (скорочено). Ч. 1. Вислів «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

Стаття 2. Ч. 1. Держави-учасниці осуджують расову дискримінацію і зобов'язуються невідкладно всіма можливими способами проводити політику ліквідації всіх форм расової дискримінації і сприяти взаєморозумінню між усіма расами.

Таким чином, положення конвенції покладають на держави зобов'язання вжити заходів для ліквідації всіх форм расової дискримінації, запобігання расизму, расової сегрегації і, особливо, апартеїду.

*Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок*³ – міжнародний договір, який є базовим в області прав людини та принципу рівних

¹Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Законодавство України: веб-сайт URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

²Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

³Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

прав і можливостей жінок і чоловіків. Конвенція затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1979 р., а набула чинності 3 вересня 1981 р. Цей міжнародно-правовий документ вимагає від держав ліквідувати дискримінацію щодо жінок в усіх сферах життя встановити рівноправ'я між людьми.

Стаття 1. Для цілей цієї Конвенції поняття «дискримінація щодо жінок» означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування чи здійснення жінками незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.

Стаття 2 (скорочено). Держави-сторони засуджують дискримінацію щодо жінок в усіх їх формах, погоджуються негайно всіма відповідними заходами здійснювати політику ліквідації дискримінації щодо жінок...

Отже, Конвенція базується на трьох взаємопов'язаних принципах: дійсна рівність; недискримінація як ключовий принцип; зобов'язання держави-учасниці. Вона є договором, що досяг всесвітнього консенсусу й у такий спосіб відображає правові стандарти прав людини для жінок в усьому світі.

*Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань*¹, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1981 р. Складається з Преамбули та 8 статей.

Стаття 1. Свобода релігії і переконань належить до фундаментальних свобод людини, які закріплені міжнародними документами та гарантовані міжнародними стандартами.

Стаття 2. Ч. 1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на ґрунті релігій або переконань з боку **будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.**

Ч. 2. З метою цієї Декларації вираз «нетерпимість та дискримінація на ґрунті релігій або переконань» означає будь-які розрізнення, виключення, обмеження або переваги, базовані на релігії або переконаннях та метою яких або наслідком є знищення або зменшення визнання, використання або здійснення на ґрунті рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3. Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту ООН та осуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною Декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних

¹Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН. *Українське релігієзнавство*. 1996. № 3. С. 65-69.

rights

пактах про права людини, і як перешкоду для дружніх та мирних відносин між державами.

Отже, право на свободу думки, совісті і релігії або переконань у рівній мірі поширюється на всіх людей, незалежно від їх релігії або переконань і без будь-якої дискримінації щодо рівного захисту з боку закону. Держава несе основну відповідальність за захист прав осіб, що належать до релігійних меншин, в тому числі їх права вільно сповідувати свою релігію або переконання. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань задає міжнародні гуманітарні стандарти у цій сфері та затверджує принципи недискримінації і рівності перед законом та права на свободу думки, совісті, релігії або переконань.

*Конвенція про права осіб з інвалідністю*¹ прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 2006 р. з метою заохочення, захисту та забезпеченні повного і рівного користування людьми з інвалідністю усіма правами людини та свободами, поліпшення умов їх життєдіяльності, зміцненні поваги до них.

Стаття 2 (скорочено). Дискримінація за ознакою інвалідності означає будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері. Вона включає всі форми дискримінації, у тому числі відмову в розумному пристосуванні.

Стаття 5. Ч. 1. Держави-учасниці визнають, що всі особи є рівними перед законом і за ним та мають право на рівний захист закону й рівне користування ним без будь-якої дискримінації.

Ч. 2. Держави-учасниці забороняють будь-яку дискримінацію за ознакою інвалідності й гарантують особам з інвалідністю рівний та ефективний правовий захист від дискримінації на будь-якому ґрунті.

Ч. 3. Для заохочення рівності й усунення дискримінації держави-учасниці вживають усіх належних заходів для забезпечення розумного пристосування.

Таким чином, Декларація є міжнародним договором, в якому визначаються права осіб з інвалідністю, а також зобов'язання держав-учасників Конвенції в цілях сприяння, захисту і забезпечення цих прав.

В цілому, класифікувати універсальні міжнародні документи протидії дискримінації можна таким чином:

- документи у галузі прав людини, які встановлюють загальний принцип недискримінації (наприклад, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та ін.);

¹Конвенція про права осіб з інвалідністю. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /995g71 # Text>.

- документи, які спрямовані на заборону певного виду дискримінації (наприклад, Конвенція стосовно рабства, Конвенція про статус біженців та ін.).

Отже, в сучасному міжнародному праві утворився та діє принцип недискримінації, який пронизує будь-які міжнародні документи, що стосуються забезпечення прав як окремої людини, так і груп осіб, визначених за будь-якою ознакою.

Європейське антидискримінаційне право.

*Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами)*¹ (Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), підписана 4 листопада 1950 р., набула чинності 3 вересня 1953 р. Невід'ємною частиною Конвенцією є Протоколи, які були прийняті з моменту створення Конвенції до теперішній час та стали її частиною. Протоколи розширили діапазон гарантованих прав і свобод людини та вдосконалили механізм їх захисту. Ключова роль у забезпеченні контролю за реалізацією державами – учасницями Конвенції взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав та основних свобод людини належить Європейському Суду з прав людини (ЄСПЛ).

Стаття 14. Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Протокол 12. Стаття 1. Загальна заборона дискримінації.

1. Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою.

2. Ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, наприклад за тими, які зазначено в пункті 1.

Отже, ця Конвенція стала фундаментом усього комплексу європейського правового регулювання в галузі прав людини, відправною точкою на шляху цивілізованих європейських держав до втілення в життя загальнолюдських цінностей. Права і свободи людини, що закріплені в Конвенції, належать переважно до громадянських і політичних прав і лише окремі до соціально-економічних і культурних.

¹Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

*Європейська соціальна хартія (переглянута)*¹, ухвалена у м. Туріні 18 жовтня 1961 р., набрала чинності 25 лютого 1965 р. Реалізація положень Хартії зумовила її перегляд 3 травня 1996 р. державами-членами Ради Європи.

Частина I. п. 20. Усі працівники мають право на рівні можливості та рівне ставлення до них у вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі.

Частина I. п. 27. Усі особи із сімейними обов'язками, які працюють або бажають працювати, мають право робити це без дискримінації та, наскільки можливо, таким чином, щоб їхні службові обов'язки не суперечили сімейним.

Частина V. Ст. Е. Заборона дискримінації.

Здійснення прав, передбачених цією Хартією, забезпечується без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, стану здоров'я, належності до національної меншини, народження або інших обставин.

Таким чином, Хартія заснована на ідеї, що здійснення соціальних прав повинно бути забезпечене без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, віросповідання, політичних переконань, національної належності чи соціального походження.

В сучасних поліетнічних державах є потреба формування міжнародного механізму захисту національних меншин від дискримінації та переслідування з боку більшості, а також захисту їхніх прав.

*Рамкова конвенція про захист прав національних меншин*², є багатостороннім міжнародним договором, спрямованим на захист прав осіб, які належать до національних меншин. Підписана Радою Європи у Страсбурзі 1 лютого 1995 р. Згідно Конвенції, кожна держава-учасниця на власний розсуд визначає, які групи підпадають під дію Конвенції на її території.

Це визначення має бути недискримінаційним та відповідати загальним принципам міжнародного права, включаючи принцип вільної самоідентифікації.

Стаття 4. 1. Сторони зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється.

Перший додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність. Дискримінація присутня не лише в оффлайн житті, але й в онлайн просторі, де її масштаби

¹ Європейська соціальна хартія (переглянута). Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.

² Рамкова конвенція про захист національних меншин. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.

суттєві та постійно поглиблюються. Розуміючи дану проблему, Рада Європи 23 листопада 2001 р. прийняла *Конвенцію про кіберзлочинність*, а 28 січня 2003 р. *Перший додатковий протокол* до неї, спрямований на боротьбу з розповсюдженням через комп'ютерні мережі інформації расистського і ксенофобського характеру¹. У преамбулі Протоколу наголошується, що:

- всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності і правах;
- необхідно забезпечувати повне та ефективне дотримання всіх прав людини без будь-якої дискримінації або розділення;
- дії расистського та ксенофобного характеру є порушенням прав людини та загрозою верховенству права та демократичній стабільності;
- національне та міжнародне право має забезпечувати адекватну правову реакцію на пропаганду расистського та ксенофобного характеру, яка здійснюється через комп'ютерні системи;
- пропаганда таких дій часто підлягає криміналізації у національному законодавстві;
- є ризик неналежного використання чи зловживання такими комп'ютерними системами для поширення пропаганди расизму та ксенофобії.

Додатковий протокол доповнив перелік кіберзлочинів поширенням расистського та ксенофобного матеріалу через комп'ютерні системи, погрозою з расистських та ксенофобських мотивів, образою з расистських та ксенофобських мотивів, запереченням, значною мінімізацією, схваленням або виправданням геноциду чи злочинів проти людства.

Отже, принцип недискримінації є керівним принципом багатьох документів Ради Європи.

Таким чином, недискримінація поряд із рівністю перед законом і правом на рівний захист закону без будь-якої дискримінації є основоположним і загальним принципом, що стосується захисту прав людини. У сучасному праві принципи недискримінації та толерантності відіграють все більшу роль у регулюванні суспільних відносин. Вони за своєю природою є сучасною конкретизацією принципів рівності та справедливості. Міжнародне антидискримінаційне право забороняє по-різному ставитися до осіб чи груп людей, що перебувають в однакових ситуаціях («пряма дискримінація»), а також однаково ставитися до осіб чи груп людей, що перебувають в різних ситуаціях («непряма дискримінація»). Гарантії рівності та заборони дискримінації містяться у нормативних актів міжнародного права, що ратифіковані Україною, ставши невід'ємною частиною національного законодавства.

¹Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи. Законодавство України: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687#Text.

1.4. Фундаментальні засади протидії дискримінації в Україні

Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; 3) повагу до гідності кожної людини; 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб¹.

Основні правові акти України у сфері протидії дискримінації. Основними правовими актами, які визначають державну політику у сфері протидії дискримінації, є наступні:

- Конституція України (Статті 21, 24).
- Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».
- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (Стаття 1).
- Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (Стаття 2).
- Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть із ВІЛ» (Стаття 14., Ч. 3).
- Кодекс законів про працю України (Стаття 21).
- Закон України «Про освіту» (Розділ 1, Статті 1, 6).
- Закон України «Про рекламу» (стаття 8, Ч. 1).

Розглянемо коротко зміст цих документів щодо антидискримінаційних положень. *Конституція України*, ухвалена 28 червня 1996 р. на 5-й сесії Верховної Ради України 2-го скликання,² гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом без будь-яких привілеїв чи обмежень:

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права та свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

В. Шаповал зазначав, що конституційні права однаково належать усім громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. А тому не допускається

¹Герц А.А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність : навчальний посібник. Київ: Вид-во «ФОРМ» Голембовська О.О., 2018. С. 52.

²Конституція України Із змінами, внесеними Законами України. президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

використання відповідних ознак у будь-яких правових актах з метою запровадження на їх підставі привілеїв чи обмежень».¹

У Конституції України закріплено також інші положення, які стосуються рівності і недискримінації:

Стаття 36: ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій;

Стаття 38: усі об'єднання громадян рівні перед законом (Стаття 36); громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування;

Стаття 43: держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності;

Стаття 52: діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним;

Стаття 63: засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Не зважаючи на те, що норми Конституції є нормами прямої дії, вони залишаються достатньо декларативними в контексті запобігання дискримінації.

Основним законодавчим актом в контексті недискримінації є закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (зі змінами, внесеними згідно із законом від 13 травня 2014 р. № 1263-VII).² Закон складається з 4-х розділів.

I розділ: сформульовано нормативну дефініцію дискримінації, нормативні засади класифікації її форм (пряма дискримінація, непряма дискримінація, підбурювання до дискримінації, пособництво у дискримінації, утиск), визначені принципи недискримінації у законодавстві України, встановлені основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації.

II розділ: окреслені механізми забезпечення запобігання та протидії дискримінації, зокрема суб'єкти, наділені повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації.

III розділ: визначена відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації.

IV розділ: прикінцеві положення.

Положення закону передбачають заборону проявів будь-якої дискримінації, окрім позитивних дій.

¹Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаповала В.М. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності Проекту Закону України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесенні змін до статті 80 Конституції України). *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. №6. С. 7.

²Закон України Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, Стаття 412) {Із змінами, внесеними згідно із Законом № 1263-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, Стаття 915}. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

Отже, в Законі визначено форми дискримінації, зафіксований зв'язок між рівністю та недискримінацією, окреслені найважливіші з точки зору законодавця сфери, на які розповсюджується дія положень Закону, передбачається обов'язкове проведення антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів.

Сучасна державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на недопущення дискримінації, що знайшло відображення у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08 вересня 2005 р.¹ Складається з 7-ми розділів, його мета – досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією та законами України.

Стаття 1 – законодавче визначення дискримінації за ознакою статі: «Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними».

Попри з цим, в українському соціумі існує значний гендерний розрив, а Україна в Глобальному індексі гендерного розриву у 2022 р. займала 62 місце.²

Люди з інвалідністю в Україні відносяться до достатньо вразливої соціальної групи, права якої часто порушуються, а самі вони стигматизуються та дискримінуються. Для запобігання дискримінації людей з інвалідністю 21 березня 1991 р. був ухвалений Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні».³

Стаття 2. Особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист.

Дискримінація за ознакою інвалідності забороняється.

Терміни «розумне пристосування» та «універсальний дизайн» вживаються у значенні, наведеному в Конвенції про права осіб з інвалідністю, а термін

¹Закон України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 52, Стаття 561) Із змінами. Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.

²Global Gender Gap Report – 2022. Insight report, July 2022. 374 p.

³Закон України Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні (із змінами). Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

«дискримінація за ознакою інвалідності» вживається у значенні, наведеному в Конвенції про права осіб з інвалідністю та Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Ознакою дискримінації може виступати ВІЛ-позитивний статус особи. Стигматизація (грец. Stigma – тавро, пляма) людей з ВІЛ-інфекцією призводить до дискримінації за ознакою хвороби чи декількома ознаками, пов'язаних з ВІЛ-інфекцією. Дискримінація може мати різні прояви: неприйняття та уникання людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом або є представником спільноти людей, уразливих до ВІЛ; примусове тестування на ВІЛ без попередньої згоди та недотримання конфіденційності; насильство над людьми, які живуть з ВІЛ-інфекцією; ізоляція людей, які живуть з ВІЛ, тощо. Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть із ВІЛ», був прийнятий 12 грудня 1991 р.¹ однозначно забороняє дискримінацію за ВІЛ-статусом:

Стаття 14, Ч. 3. Дискримінація особи на підставі наявності в неї ВІЛ-інфекції, а також належності людини до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ забороняється. Дискримінацією вважається дія або бездіяльність, що у прямий чи непрямий спосіб створює обмеження, позбавляє належних прав особу або принижує її людську гідність на підставі однієї чи кількох ознак, пов'язаних із фактичною чи можливою наявністю в неї ВІЛ, або дає підстави віднести особу до груп підвищеного ризику інфікування ВІЛ

Отже, права людей, що живуть з ВІЛ, не можуть бути обмеженими, а будь-яка дискримінація заборонена.

Одним з найпотужніших каналів відтворення упередженості та стереотипів, а й відповідно дискримінації, є освіта. Зазвичай це відбувається латентно, через так званий «прихований» навчальний план», завдяки якому запроваджується та прищеплюється ідеологія нерівності. Часто заклади освіти стають простором інтолерантності за різними ознаками – гендером, етнічністю, здоров'ям, майновим статусом та ін. Для протидії дискримінації в Законі України «Про освіту», що набрав чинності 28 вересня 2017 р.², запроваджені відповідні статті:

У Розділі I (Стаття 1, Ч. 2) законодавець визначає поняття «безпечне освітнє середовище» як умови у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема і через дискримінацію за будь-якою ознакою. У Ч. 12 цієї ж статті визначається, що інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників.

¹Закон України Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ (із змінами). Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text>.

²Закон України Про освіту (із змінами). Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

Стаття 6: забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності.

Закон України «Про рекламу» у Статті 8, Ч. 1 забороняє вмішувати твердження та/або зображення, які є дискримінаційними за ознаками походження людини, її соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, ставлення до релігії, за мовними ознаками, родом і характером занять, місцем проживання, а також такі, що дискредитують товари інших осіб.¹

Законом України «Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу» *Кодекс законів про працю України* доповнено Стаття 2-1². Наразі Кодекс містить не згадані у законі «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» ознаки дискримінації на кшталт сексуальна орієнтація, стан здоров'я (зокрема, наявність захворювання віл), сімейні обов'язки чи належність до профспілок та забороняє дискримінацію у сфері праці за будь-якою ознакою.

Стаття 2-1. Рівність трудових прав громадян України.

Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання.

Створює гарантії від дискримінації в ході розгляду справ у суді *Закон України «Про судоустрій і статус суддів»*:

Стаття 9. Рівність перед законом і судом

Ч.1. Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Ч.2. Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом³.

¹Закон України Про рекламу (із змінами). Законодавство України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

²Кодекс законів про працю України. URL: https://kodeksy.com.ua/kodeks_zakoniv_propratsyu_ukraini/statja-2-1.htm.

³Закон України Про судоустрій і статус суддів. Законодавство України веб сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>.

Відбувається інституційне оформлення державних та громадських інституцій, які протидіють дискримінації. Наприклад, з 2015 р. при Міністерстві соціальної політики діє громадський консультативно – дорадчий орган Експертна рада з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі. У Верховній Раді України питаннями запобігання дискримінації опікується Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин; при ньому також діє Експертна рада з прав людини. В офісі Уповноваженого Верховної ради України з прав людини діє Представник Уповноваженого з дотримання рівних прав і свобод.

Указом Президента України від 24 березня 2021 р. затверджена *Національна стратегія у сфері прав людини*, яка базується на принципах рівності та недискримінації. У Розділі IV парагр. 8 як стратегічний напрямок визначається «Запобігання та протидія дискримінації»:

Проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям:

- недосконалість законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- недостатня узгодженість діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- недосконалість державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості;
- неефективність наявних правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію;
- неефективність інформаційно-просвітницької роботи для подолання упередженості та нетерпимості в суспільстві¹.

В документі також конкретизуються завдання, спрямовані на досягнення цієї мети, та визначаються очікувані результати, наприклад, кожен має доступ до дієвих засобів попередження та захисту від дискримінації; функціонує комплексна система збору даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації; зменшено кількість випадків стигматизації та дискримінації та ін.

Таким чином, в Україні поступово оформлюється антидискримінаційне законодавство як система правових норм різної юридичної сили (конституційних, міжнародних, законодавчих, підзаконних актів), мета яких полягає у протидії дискримінації як у публічній, так і приватній сферах життя. Де-юре, створюється правове поле запобігання дискримінації, проте де-факто поки що в Україні спостерігаються багато проявів дискримінації за різними ознаками, на що вказують і міжнародні експерти, і Уповноважений Верховної ради з прав людини у своїх щорічних та спеціальних доповідях, і правозахисні неурядові організації в альтернативних доповідях щодо порушення прав людини та дискримінації, і власне українці під час соціологічних досліджень. Показовим тут є Глобальний Індекс

¹Указ Президента України Про Національну стратегію у сфері прав людини. Законодавство України веб сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.

верховенства права (Rule Of Law Index). Даний рейтинг включає пункт 4.1: рівне ставлення та відсутність дискримінації, які вимірюються свободою від дискримінації на основі соціально-економічного статусу, статі, етнічної приналежності, релігії, національного походження, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності у доступі до державних послуг, працевлаштування, судових розглядів та система правосуддя¹. Україна у 2021 р. посіла 74 місце у даному рейтингу, маючи за цим пунктом індекс 0.67 (з одиниці), що є посереднім результатом.

Кримінальна відповідальність за дискримінацію.

В українському законодавстві передбачена кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками – *Стаття 161 Кримінального кодексу України (ККУ)*:

1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, – караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років².

Отже, Стаття 161 КК України передбачає окремий склад злочину – «порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії». Однак експерти свідчать, що кількість кримінальних проваджень за цією статтею є невеликою, більшість з них стосуються розпалювання міжнаціональної ворожнечі за ознакою раси та релігії. За даними звіту за результатами дослідження «Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості» (2021 р.) відзначається, що є тенденція

¹The World Justice Project Rule of Law Index® 2021. 223 p. URL: <https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/704367/wjp-index-21.pdf>.

²Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Ст. 161. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-161.htm.

щорічного збільшення кількості випадків застосування органами досудового розслідування статті 161 ККУ, про що свідчить статистика задокументованих кримінальних проваджень у період з 01.01.2015 р. по 30.06.2020 р. При цьому значна кількість проваджень закривається на стадії досудового розслідування, що свідчить про низьку ефективність застосування цієї статті.¹

Таблиця 1.7

Склад злочину за ст. 161 ККУ

Об'єкт злочину	Правовідносини щодо забезпечення громадянам рівного ставлення незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних, інших переконань, статі, інвалідності, етнічного, соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак
Суб'єкт злочину	Фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку та вчинила злочин з мотивів нетерпимості. Згідно Ч. 2 спеціальний суб'єкт цього злочину – службова особа, що вчиняє злочинні дії, користуючись своїми службовими повноваженнями
Об'єктивна сторона злочину	Дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та національної, расової, релігійної ненависті; дії, спрямовані на приниження національної честі та гідності; образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями; обмеження прав громадян або встановлення прямих чи непрямих привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, інвалідності, етнічного, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними ознаками; за іншими ознаками
Суб'єктивна сторона злочину	Обов'язкова наявність мотиву нетерпимості, спрямованість дій на розпалювання ворожнечі, розпалювання ненависті, приниження національної честі та гідності, образу релігійних переконань тощо

Дискримінація може виступати *мотивом злочину*, що відображено у наступних статтях ККУ:

Стаття 115. Ч. 2. Умисне убивство, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6 частини другої цієї статті².

Стаття 121. Ч. 2. Умисне тяжке тілесне ушкодження вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою

¹ Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. Звіт за результатами дослідження. За заг. редакц. Р. Мартиновського. Київ. 2021. С. 12.

²Кримінальний кодекс України. Ст. 115. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-115.htm

залякування потерпілого або інших осіб, чи з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості, або вчинене на замовлення, або таке, що спричинило смерть потерпілого, – карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років¹.

Стаття 122. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження. Ч. 2. Ті самі дії, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, караються позбавленням волі від трьох до п'яти років².

Стаття 126. Побої і мордування. Ч. 2. Ті самі діяння, що мають характер мордування, вчинені групою осіб, або з метою залякування потерпілого чи його близьких, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, - караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.³ В Ч. 1 передбачені штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк до двохсот годин, або виправні роботи на строк до одного року.

Стаття 127. Каткування. Ч. 2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років⁴.

Стаття 129. Погроза вбивством. Ч. 2. Те саме діяння, вчинене членом організованої групи або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років⁵.

Таким чином, Статті 115, 121, 122, 126, 127 та 129 ККУ містять формулювання «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» як кваліфікуючу ознаку.

На думку В.В. Шаблистою, яскравим прикладом внесення змін до КК України без належного їх обґрунтування є Закон України «Про внесення змін до КК України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» від 05.11.2009 №1707-VI. Цим Законом вносено зміни до ст.ст. 115, 121, 122, 126, 127, 129 КК України – з'явилися нові частини (пункти) із зазначенням у них як кваліфікуючої ознаки з *мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* та встановленням відповідного кримінального покарання. Таке рішення законодавця ще у 2009 році було абсолютно невиправданим, про що і свідчить висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України від 30.07.2008: «Така пропозиція (у разі її прийняття) ускладнить процес реалізації чинних норм кримінального права. Чинна редакція п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України вже вказує на

¹ Там само. Ст. 121. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-121.htm.

² Там само. Ст. 122. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-122.htm.

³ Там само. Ст. 126. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-126.htm.

⁴ Там само. Ст. 127. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-127.htm.

⁵ Там само. Ст. 129. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-129.htm.

вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату як на обставину, що обтяжує покарання, яку суд при призначенні покарання обов'язково, за її наявності, повинен врахувати. Тому запропоновані зміни створять небажану конкуренцію норм кримінального права. Окрім цього, з огляду на наявність у КК України ст. 161 при вчиненні будь-якого злочину, що поєднується з розпалюванням національної, расової чи релігійної ворожнечі, дії винного мають додатково кваліфікуватись за цією статтею. Ця додаткова кваліфікація (особливо у разі прийняття пропонованого проектом посилення покарання за злочин, передбачений цією статтею) дає можливість повною мірою відобразити у кваліфікації специфіку злочинних діянь і призначити адекватне покарання за сукупністю злочинів. За таких умов доповнення зазначених вище статей новими нормами з такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату, є зайвим і створюватиме конкуренцію норм і ситуацію невизначеності у випадках вчинення відповідних діянь. Узагальнюючий висновок: за результатами розгляду в першому читанні проект доцільно відхилити». Наука кримінального права та практика його застосування повинні спрямовувати результати своєї діяльності на удосконалення положень кримінального закону таким чином, щоб зводити конкуренцію кримінально-правових норм до мінімуму. Останні зміни та доповнення до КК України ілюструють заміну наукової обґрунтованості їх прийняття політичною доцільністю, що на практиці унеможливує застосування «оновлених» статей КК України¹.

У Статті 300 ККУ дискримінація виступає частиною *об'єктивної сторони*:

Стаття 300: ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію.² Стаття містить три частини.

Стаття 442 ККУ. Геноцид:

1. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

2. Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких

¹ Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства / С.М. Алфьоров, В.В. Шаблистий: монографія. Запоріжжя: ФОП Зеленкевич Л.П., 2011. 212 с.

² Там само. Ст. 300. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-300.htm.

матеріалів караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років.¹

Вчинення злочину на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності є однією з обтяжуючих обставин при скоєнні кримінального злочину, що передбачене *Стаття 67, Ч. І ККУ*².

У період за 2015 – 2020 роки в ЄРДР було зареєстровано 616 кримінальних проваджень із ознаками злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. З них 597 за статтею 161 ККУ.

Відносно цивільного та адміністративного законодавства, попри дію норми Статті 16 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дотепер не містить спеціальних норм, які визначають окремі склади дискримінаційних правопорушень та заходи юридичної відповідальності за дискримінацію безпосередньо.

В цілому, антидискримінаційне законодавство України містить суттєві невирішені питання:

- відсутність нормативного визначення термінів «запобігання дискримінації», «протидія дискримінації»;
- нечіткість механізмів імплементації законодавчих норм протидії дискримінації;
- відсутність деталізації, чітко сформульованої кваліфікації певних дій як дискримінації;
- декларативність, відсутність дієвого організаційно-правового механізму захисту від дискримінації та покарання за неї;
- відсутність ефективного механізму притягнення до відповідальності за поширення мови ворожнечі;
- відсутність системи статистичних даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб;
- незначна кількість випадків відшкодування моральної чи матеріальної шкоди, завданої дискримінаційним поведінням (у межах цивільного чи адміністративного судочинства) та ін.

Такі ознаки, як «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність» (СОГІ) досі не внесені до переліку «захищених» ознак у Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Результати моніторингу Омбудсмена свідчать, що під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із дискримінацією за ознаками СОГІ, правоохорончі органами часто не враховують ймовірні мотиви нетерпимості та має місце уникнення кваліфікації правопорушень за статтею 161 ККУ, а вчинені правопорушення отримують кваліфікацію за іншими статтями КК України, якими передбачені нижчі санкції, що порушує

¹ Там само. Ст. 442. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-442.htm.

² Там само. Ст. 67. URL: https://kodeksy.com.ua/kriminal_nij_kodeks_ukraini/statja-67.htm.

право представників ЛГБТІК-спільноти на належне досудове розслідування злочинів, вчинених щодо них на ґрунті нетерпимості, та притягнення до відповідальності правопорушників.¹

Відсутність адміністративної та цивільної відповідальності за дискримінаційні діяння негативно відбивається на фактичній ситуації щодо запобігання та протидії дискримінації, про що свідчить судова практика.

Злочини на ґрунті ненависті.

В українському законодавстві не міститься окремого визначення для злочинів на ґрунті ненависті, подібного до визначення, яким керується ОБСЕ чи громадські організації. Отже, це будь-який злочин, зокрема проти життя, здоров'я або приватної власності, об'єкт якого був обраний через дійсний або уявний зв'язок потерпілого з групою, що характеризується спільними ознаками як-то раса, національне або етнічне походження, мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, психічні або фізичні особливості, сексуальна орієнтація або аналогічний фактор. Скоюючи злочин на ґрунті ненависті, нападник висловлює свою нетерпимість не тільки і не стільки до конкретної жертви, скільки до всієї спільноти.²

!!! Злочини на ґрунті ненависті – це злочинні дії, вчинені через упередження або негативне стереотипне ставлення до певних груп людей.

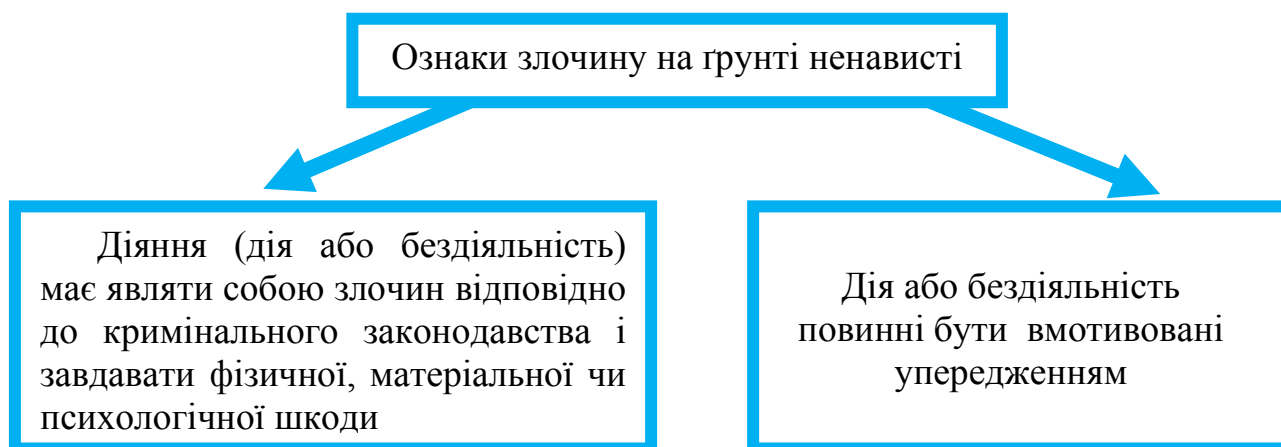

Рис. 1.6. Ознаки злочину на ґрунті ненависті

Злочини на ґрунті ненависті можна вважати крайньою формою дискримінації, однак потрібно відрізнити ці поняття, оскільки в дискримінаційних діях відсутній основний елемент діяння, який складає злочин. Такі злочини є

¹Щорічна доповідь за 2021 рік про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Київ. 2022. С. 37.

²Федорович І., Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. Рада Європи. Київ: ПП «Видавництво ФЕНІКС» 2017 р. С. 36.

складним явищем, яке важко розпізнати та забезпечити належне реагування. Наприклад, потерпілі від злочинів ненависті за ознаками СОГІ в Україні рідко звертаються з метою захисту своїх прав до правоохоронців: у 2018 р. потерпілі зверталися до поліції лише у 61 випадку із задокументованих загалом 365 випадків порушень прав ЛГБТІК; у 2019 р. – 64 рази з 331 випадку; у 2020 р. – 70 із 186. Це пояснюється побоюванням розкриття конфіденційної інформації, недовірою до правоохоронців, незначністю порушення тощо. На жаль, поширеною практикою є бездіяльність поліції при блокуванні та фізичних нападах на ЛГБТІК організації та заходи з боку їх агресивних опонентів. Слідчі кваліфікують злочини з гомофобних мотивів не як злочини ненависті, а як звичайні злочини, без мотивів нетерпимості. Наприклад, у випадку нанесення шкоди здоров'ю потерпілих, слідчі кваліфікують дії нападників за статтею 125 ККУ, а напади на ЛГБТІК заходи кваліфікуються як стаття 296 ККУ.¹

Злочини на ґрунті ненависті мають руйнівні наслідки як для особи, яка стала жертвою, так і для суспільства в цілому.

Наслідки злочинів на ґрунті ненависті

Для особи

- страх наступних нападів, який викликаний відмовою сприймати особистість жертви
- ізольованість жертви, руйнівний вплив на родину
- можливість вторинної віктимізації з боку правоохоронців, суддів, лікарів та ін.

Для соціуму

- страх інших осіб, які належать до групи за цією ж ознакою, що і жертва
- втрата довіри певних груп до правоохоронців, які не можуть їх захистити
- підвищення загального рівня злочинності
- розкол суспільства

Рис. 1.7. Наслідки злочинів на ґрунті ненависті

Дії, що викликані упередженим ставленням, але не кваліфікуються як злочин, називають «інцидентами на ґрунті ненависті». Вони часто передують скоєнню злочинів на ґрунті ненависті, супроводжують їх або створюють для них умови.

ОБСЄ визначає наступні властивості злочинів на ґрунті ненависті:

- Мають тенденцію до збільшення.

¹Кравчук А. Незахищені ознаки. Звіт за результатами дослідження ефективності правового захисту від злочинів з мотивів нетерпимості за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в контексті українського законодавства та правозастосовної практики. Правозахисний ЛГБТ Центр «Наш світ», 2021. С. 3.

- Їм властива ескалація.
- Розвиваються, як правило, по спіралі.¹

Міжнародні договори містять низку загальних і регіональних стандартів, які накладають на держави чіткі зобов'язання щодо реагування на злочини на ґрунті ненависті. Визначають шість принципів для систем реєстрації злочинів на ґрунті ненависті, мови ворожнечі та дискримінації та збору даних: орієнтування на інтереси потерпілих, комплексний підхід, відповідність міжнародним стандартам, прозорість, розуміння поширеності та контексту, відданість співпраці.²

В Україні від злочинів на ґрунті ненависті найчастіше потерпають роми; члени ЛГБТІК-спільнот; іноземці; члени різних етнічних громад; члени релігійних меншин та їхнє майно. Найпоширенішими формами атак є фізичний напад, пошкодження майна, булінг, домагання, словесні образи, образливі графіті або листи. Як зазначається на сайті ОБСЄ, Україна регулярно подає до Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) інформацію про злочини на ґрунті ненависті. Повідомлені цифри включають випадки порушення рівності (стаття 161 КК України), які, можливо, включали насильство, а також дії, які виходять за межі визначення злочинів на ґрунті ненависті ОБСЄ.

Таблиця 1.8

Дані про злочини на ґрунті ненависті в Україні (офіційна статистика)³

<i>Рік</i>	<i>Злочини на ґрунті ненависті зафіксовані поліцією</i>	<i>Притягнуто до кримінальної відповідальності</i>	<i>Засуджено</i>
2020	203	170	6
2019	256	235	4
2018	178	149	6
2017	163	94	3
2016	144	76	2

БДІПЛ визнало зусилля України щодо вдосконалення механізмів реєстрації злочинів на ґрунті ненависті, зокрема через співпрацю з громадянським

¹Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті»: Посібник для України. ОБСЄ. Польща: Poligrafus Jacek Adamiak. 2015. С. 9.

²Система збору даних про злочини на ґрунті ненависті, мову ворожнечі та дискримінацію в Україні: рекомендації щодо вдосконалення та застосування спільного підходу та ситуаційний аналіз. Вересень 2020 р. С. 12. URL: <https://rm.coe.int/final-data-collection-report-ukraine-ua/16809fac71>.

³OSCE. ODIHR. Hate crime reporting. Ukraine. URL: <https://hatecrime.osce.org/index.php/Ukraine?year=2020>.

суспільством; зафіксувало недостатнє розрізняння злочинів на ґрунті ненависті та інших злочинів; рекомендувало підвищення обізнаності та розвитку потенціалу поліції, прокуратури та судів щодо злочинів на ґрунті ненависті.

Отже, злочини на ґрунті ненависті посягають на людську гідність і підривають засади рівності людей, адже їхньою причиною виступають стереотипи чи упереджене ставлення. Більшість злочинів на ґрунті ненависті, скоєних в Україні, серйозно не розслідувалася через складність доведення саме мотиву ненависті, а винних притягають до відповідальності за більш м'якими статтями КК України: мотив або випускають одразу, кваліфікуючи злочин за іншими статтями, або він «губиться» на етапі судового розгляду.

Антидискримінаційна експертиза.

Відповідно до статті 8 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», розробка проектів нормативно-правових актів здійснюється з обов'язковим урахуванням принципу недискримінації. З метою виявлення у проектах нормативно-правових актів норм, що містять ознаки дискримінації, проводиться антидискримінаційна експертиза проектів нормативно-правових актів. Результати такої експертизи обов'язково розглядаються при прийнятті акту. Порядок проведення органами виконавчої влади даної експертизи проектів нормативно-правових актів визначив Кабінет Міністрів України у Постанові від 30 січня 2013 р. Проте зазвичай така експертиза проводиться формально, її результатів немає у вільному доступі. Наприклад, за період 2014-2016 років в результаті проведення всіма суб'єктами владних повноважень антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів не виявлено жодного положення, яке б містило ознаки дискримінації.

З 2017 р. в Україні працює антидискримінаційна експертиза нових шкільних підручників, яка передбачає виявлення й усунення всіх ознак, за якими може відбуватися дискримінація відповідно до законів України. За результатами експертизи було зроблено висновки про наступні випадки дискримінації на сторінках підручників:

А) Дискримінація за інвалідністю: невидимість людей з інвалідністю; вживання слова «інвалід» замість «особа/людина з інвалідністю»; використання медичної моделі інвалідності, коли в центрі не людина, а діагноз, і викликається жаль до людини або навпаки героїзація замість мотивації змін у суспільстві.

Б) Расова дискримінація: використання недоречних суб'єктивних оціночних суджень, нав'язування протиставлення «свій-чужий» (наприклад, умови завдання «До вас підійшла циганка, щось пошептала і вкрала гроші», в якому нав'язується стереотип, що всі роми – злочинці).

В) Відсутність зображення неповних сімей, хоча майже 40 % українських сімей є неповними.

Г) Гендерна дискримінація: нав'язування стереотипів традиційної «жіночої» та «чоловічої» поведінки; переважне зображення поруч зі словом «людина» особи чоловічої статі; орієнтація дівчат переважно на гуманітарні види діяльності, на побут, а хлопців на науково-технічні галузі та спорт; ігнорування здобутків жінок у певній сфері; відсутність фемінітивів.

Д) Вікова дискримінація: зображення бабусь та дідусів виключно як старих сивочолих людей, соціально неактивних та немічних, виключених з активного соціального життя.

Є) Етнічна /державна дискримінація: переважне зображення українців як хліборобів чи аграріїв, хоча в нашій країні розвинені різні сфери промисловості.

Ж) Релігійна дискримінація: зображення /згадування лише православ'я, ігнорування релігійне розмаїття багатоконфесійної України¹.

Тобто, найпоширенішими дискримінаційними практиками є кількісна диспропорція представленості осіб обох статей, представлення осіб різних статей, віку, етнічності, релігії та інших виключно у стереотипних соціальних ролях; сегрегація і поляризація за ознакою статі; зображення людини загалом і загальнолюдських цінностей виключно через образ чоловіка, етнічного українця, православного, людини без будь-яких фізичних обмежень.

Згідно з Порядком проведення уповноваженими суб'єктами громадської антидискримінаційної експертизи проєктів нормативно-правових актів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 61 в Україні також передбачена громадська антидискримінаційна експертиза, яка проводиться громадськими організаціями, фізичними та юридичними особами в рамках публічного громадського обговорення проєктів нормативно-правових актів. Проте даний інструмент в нашій країні фактично не працює, хоча може відігравати важливу роль у становленні громадянського суспільства та є важливим засобом залучення представників громадського суспільства до процесу нормотворчості.

В цілому, Україна, як і інші держави, стикається із проблемами, пов'язаними з дискримінацією, злочинами на ґрунті ненависті, мовою ворожнечі, стереотипами та стигматизацією. В країні лише складається національне антидискримінаційне законодавство та формуються засади запобігання та боротьби з дискримінацією. Рамковим законом щодо забезпечення рівності прав і можливостей для всіх людей незалежно від їхніх певних ознак, був прийнятий у 2012 р. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

¹Куклін Д. «Стереотип – це брехня про реальність», або 7 відповідей на запитання про антидискримінаційну експертизу шкільних підручників. URL: https://rus.lb.ua/society/2019/04/06/423834_stereotip_tse_brehnya_pro.html.

Контрольні питання:

1. Чому, на вашу думку, нині, коли є вагомі міжнародні механізми протидії дискримінації та захисту прав людини, ці питання все одно залишаються актуальними?
2. Як слід тлумачити принцип рівності, який закріплений у численних національних кодексах, законах чи підзаконних нормативно-правових актах?
3. Керуючись визначенням дискримінації, яке міститься у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.), вкажіть характерні ознаки дискримінації.
4. Наведіть приклади індивідуальної, інституційної та структурної дискримінації. Поясніть відмінність між цими видами дискримінації.
5. Назвіть основні джерела міжнародного права, які містять концепт недискримінації.
6. У яких документах викладені стандарти ЄС щодо заборони та протидії дискримінації?
7. Прочитайте оголошення про прийом на роботу: «На посаду менеджера потрібен чоловік віком від 25 до 35 років, неодружений, привабливої зовнішності». Розгляньте дане оголошення з точки зору теорії дискримінації.
8. Що таке «злочини на ґрунті ненависті» та хто потерпає від них в першу чергу? Якою, на ваш погляд, має бути роль та позиція поліції у випадку злочинів на ґрунті ненависті?
9. Міжнародне, європейське та національне право з питань заборони та протидії дискримінації припускає вживання позитивних дій. Які дії можна вважати позитивними? У чому полягає специфіка їх застосування? Назвіть приклади таких дій.
10. Охарактеризуйте кримінальну та некримінальну відповідальність, передбачену національним правом щодо покарання за дискримінацію.

Література:

- Аналіз регулювання дотримання рівності та недискримінації у доступі до праці, послуг та соціального забезпечення: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних директив ЄС. Аналітичний звіт за результатами дослідження. Київ: Видавництво: «Арт Ок», 2019. 49 с.
- Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність: Навч. посібник. Київ : Видавництво «ФОП Голембовська О.О.». 2018.
- Войтенко О., Комаров Ю., Костюк І. Я, ТИ, ВІН, ВОНА. Посібник для вчителів з антидискримінаційної освіти. Центр Громадянської освіти і виховання. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. 120 с.
- Герц А. А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність. Навч. посібник. Київ: Видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 326 с.
- Дискримінація за ознакою кохання: Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні / Ред. А. Грибанов. Київ: Нора-Друк, 2005. 107 с.

Жінки. Мир. Безпека: Інформаційно-навч. посібник з гендерних аспектів конфліктів для фахівців сектору безпеки/ Колектив авторок. Київ, 2017. 264 с.

Запобігання дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції: монографія / [Кресіна І. О. та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України, 2015. 383 с.

Кравчук А. Злочини та інциденти ненависті в Україні. Київ : Центр «Наш світ», 2018. 95 с.

Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства / С.М. Алфьоров, В.В. Шаблистий: монографія. Запоріжжя: ФОП Зеленкевич Л.П., 2011. 212 с.

Ландшафти дискримінації в Україні [П. Алпатова та ін.]. Харків : Права людини, 2016. 255 с.

Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вимір. Т. Доронюк та ін.; Центр дослідж. сусп-ва. Київ : Центр дослідж. сусп-ва, 2013. 67 с.

Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні: Посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. 74 с.

Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. Звіт за результатами дослідження за заг. ред. Р. Мартиновського. Київ, 2021. 130 с.

Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації. Упорядники С. Заєць, Р. Мартиновський. Рада Європи. Київ, 2015. 72 с.

Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті»: посібник для України. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (ODIHR), 2015. 28 с.

Символи ненависті. Довідник. Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2021. 47 с.

Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно – методологічний аспект: колективна монографія / Ф. С. Бацевич, С.Л. Грабовська, О.В. Дарморі з та ін.; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 330 с.

Федорович І., Фулей Т. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. Рада Європи. Київ: ПП «Видавництво ФЕНІКС» 2017 р. 390 с.

РОЗДІЛ 2

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ҐЕНДЕРНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЖІНОК ТА ДІВЧАТ

2.1. Види та форми дискримінації жінок та дівчат

Заборона дискримінації за ознакою статі передбачена в багатьох міжнародних документах з прав людини та в національному законодавстві України.

В Загальній декларації прав людини (1948 р.) закріплений принцип недопущення дискримінації та проголошено, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах, кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені в ній, без будь-якої різниці, в тому числі щодо статі¹.

Статтею 14 «Заборона дискримінації» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини, 1950 р.) закріплено, що користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою².

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) вказує на те, що дискримінація жінок порушує принцип рівноправності та поваги людської гідності, перешкоджає участі жінок нарівні з чоловіками в політичному, соціальному, економічному та культурному житті своєї країни, заважає зростанню добробуту суспільства і сім'ї та перешкоджає повному розкриттю можливостей жінок на благо своїх країн та людства. Ліквідація всіх форм дискримінації є однією з необхідних умов для забезпечення повного здійснення прав чоловіків та жінок³.

Відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, *дискримінація щодо жінок* – це означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі.

¹Загальна декларація прав людини. Організація Об'єднаних Націй. 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

²Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи. 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.

³Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

В Протоколі 12 до Європейської Конвенції про основні права людини та основоположні свободи в статті 1 встановлюється загальна заборона дискримінації: «здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі. Ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою»¹.

В Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. визначено, що дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними².

Тобто, сутність дискримінації полягає в незаконному обмеженні визнання, реалізації або користуванні своїми правами. Дискримінація є порушенням ст. 21 Конституції України, яка чітко визначила, що всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. У ст. 24 Основного Закону закріплено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками³.

На підставі конвенційного визначення дискримінації та норм Конституції України, Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 *дискримінація за ознакою статі* – це ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними⁴.

Від дискримінації за ознакою статі можуть потерпати як жінки, так і чоловіки. Однак, саме жінки не пропорційно стають жертвами дискримінаційного

¹Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS № 177). Рада Європи. 04.11.2000. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_537.

²Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 2012 року. № 5207-VI. *Голос України*. 03.10.2012. № 185.

³Конституція України від 28.06.1996 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

⁴Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» Закон України від 8 вересня 2005 (зі змінами від 07.12.2017) № 2866-IV . *Урядовий кур'єр*. 19.10.2005. № 198.

ставлення. Така ситуація є наслідком як патріархального суспільства, коли вся влада була зосереджена в руках чоловіка, так і укріпленими в свідомості більшості громадян стереотипних уявлень про розподіл влади між представниками різних статей та соціальних ролей, яким суспільство наділило чоловіків і жінок. Історично так склалося, що саме чоловік асоціюється з владою, достатком, впевненістю в собі, самореалізацією, кар'єрним ростом. Натомість образ жінки невід'ємно пов'язаний з домогосподарством, родиною, побутовими справами. Суспільство так визначило, що головне призначення жінки полягає в материнстві, збереженні родинного вогнища, вихованні дітей, потуранні чоловікові тощо.

В процесі того, як жінки почали заявляти про свої права на рівні з чоловіками, вони зіткнулися з дискримінацією, обмеженнями права та свободи особистості. Стало очевидним, що в наслідок стереотипів та упереджень до жінок ставляться менш прихильно, їх не бажають допускати в традиційно чоловічі сфери такі як політика, державне управління, прийняття рішень тощо. Жінкам відводяться посади в гуманітарних сферах (освіта, медицина тощо), в яких не приймається ключових рішень державного значення та відповідно і оплата праці значно нижча ніж в тих сферах, в яких представлені переважно чоловіки.

Наприклад, поширеною є думка, що жінкам не місце в політиці, в збройних силах, в правоохоронних органах, оскільки жінка повинна бути «окрасою» нації, чоловіків та «берегинею сімейного вогнища». Однак реальність диктує нові правила. Жінки на рівні з чоловіками отримують вищу освіту, більш активно залучаються до державної служби, поступово включаються в політичне життя для відстоювання своїх прав та участі в розбудові держави. Поряд з цим, весь цей процес для жінки супроводжується подвійним навантаженням, браком часу, спробами поєднання родини, материнства та професійного становлення, саморозвитку, а також недовірою суспільства, нестачею матеріальних ресурсів тощо.

Узагальнюючи вищенаведені визначення поняття зазначимо, що *дискримінація жінок* – це обмеження в правах, позбавлення рівних прав жінок на підставі статевої ознаки, яке спрямоване на ослаблення правового або фактичного становища жінок як соціальної групи, наслідком якої є порушення *de jure* та *de facto* рівності між жінками та чоловіками, що унеможливорює емансипацію жінок

Статтею 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. передбачено *п'ять форм дискримінації*:

1. *Пряма дискримінація* – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними. Тобто пряма дискримінація має своїм наміром дискримінувати певну особу чи групу осіб. Зокрема до жінки ставляться менш прихильно ніж ставились би до чоловіка у порівняльній ситуації. Наприклад,

обираючи між чоловіком та жінкою як кандидатів на керівну посаду, перевага, надається чоловіку, без обґрунтованих аргументів, перевага надається представнику певної статі, а не володінню професійним компетентностям. Або, в оголошенні на гендерно нейтральну посаду, роботодавець зазначає, що на роботу запрошуються виключно чоловіки.

Головною ознакою прямої дискримінації є несприятливе ставлення чи поведження (наприклад, призначення нижчої пенсії чи заробітної плати; словесна образа чи насильство; підвищення чи зниження пенсійного віку; заборона доступу до певної професії; неможливість здійснювати спадкові права; недопущення до загальної навчальної системи; депортація; заборона носити релігійну символіку; відмова призначити соціальні виплати чи скасування таких виплат та ін.).

2. *Непряма дискримінація* – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними. Тобто непряма дискримінація де-факто ставить певну особу або групу осіб в невігідне становище в порівнянні з іншими.

Прикладом непрямої дискримінації можуть бути певні вимоги, передбачені Наказом МВС 03.04.2017 № 285 «Про затвердження Положення про діяльність медичної (військово-лікарської) комісії МВС». Наказом передбачено, що рекомендований зріст для кандидатів на службу в поліцію, поліцейських, кандидатів на військову службу за контрактом, резервістів та військовослужбовців Національної гвардії України має бути не менше 150 см. Така норма опосередковано впливає на те, що із загальної кількості кандидатів буде виключено більше жінок, ніж чоловіків за цією ознакою.

Непряма дискримінація має місце і у випадку поведженні однаково з особами, які перебувають в різних ситуаціях. Так, загальновизнаним стандартом, який використовується судами та національними правозастосувачами при розляді різного роду справ про непряму дискримінацію, пов'язану з вимогою поведження, що відрізняється, до осіб, які перебувають у неоднакових ситуаціях стала справа Тлімменоса проти Греції.

У своєму рішенні Суд зазначив: «... згідно зі статтею 14 право не зазнавати дискримінації у користуванні правами, гарантованими Конвенцією, порушується, коли Держави ставляться по-різному до осіб в аналогічних ситуаціях, не забезпечуючи при цьому об'єктивного та розумного виправдання. Однак Суд вважає, що це не єдиний аспект заборони дискримінації у статті 14. Право не зазнавати дискримінації у користуванні правами, гарантованими Конвенцією, також може бути порушене, коли Держави, не маючи об'єктивних і розумних підстав, не застосовують різний підхід до осіб, які перебувають у ситуаціях, що

істотно відрізняються» (Case of Thlimmenos v. Greece)¹. ЄСПЛ, надаючи розширене тлумачення ст. 14 Конвенції, визначає конвенційний обов'язок держав забезпечувати відмінне поводження стосовно осіб, які перебувають у різному становищі.

Прикладом непрямой дискримінації може слугувати рішення ЄСПЛ у справі Хільде Шьонхайт проти міста Франкфурта-на-Майні. Так, особам, що працювали неповний робочий день, розраховували пенсію за іншою ставкою, ніж особам, що працювали повний робочий день. Ця різниця не була пов'язана з кількістю відпрацьованих годин. В результаті особи, що працювали неповний робочий день, отримували нижчу пенсію, ніж ті, що працювали повноцінно. Навіть якщо враховувати різницю у кількості відпрацьованих годин, вони фактично отримували менше. Це нейтральне правило про обчислення розміру пенсій застосовувалося абсолютно до всіх співробітників, що працювали неповний робочий день. Однак близько 88% працівників, що працювали неповний робочий день — це особи жіночої статі, тому негативні наслідки цього правила були непропорційно більшими для жінок, ніж для чоловіків².

3. *Підбурювання до дискримінації* – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками. Прикладом підбурювання може бути схилення заступником свого начальника відділу не брати у відділ на посаду молоду жінку, наприклад, через те, що вона піде відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами і працювати не буде.

4. *Пособництво у дискримінації* – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації. Наприклад, бухгалтер за домовленістю з керівником, нараховує працівникам на однакових посадах з однаковим об'ємом службових повноважень, більшу зарплатню чоловікам, а жінкам менше, без законних на те підстав.

5. *Утиск* – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Прикладом утиску можуть бути сексуальні домагання в трудовому колективі, в громадському транспорті, сексиські висловлювання, непристойні жарти, коментарі щодо зовнішності жінки чи вбрання, що підривають авторитет жінок як фахівців, знецінення, присоромелення тощо, від чого жінка відчуває образу, приниження своєї гідності, формується почуття невпевненості в собі та відчуження ворожого відношення до себе. Така форма дискримінації сприяє толеруванню дискримінації. Як правило, подібні дії з часом переростають у більш небезпечні форми дискримінації, в тому числі

¹Case of Thlimmenos v. Greece (Application no. 34369/97). The European Court of Human Rights. 6 April 2000. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/ECtHR_Thlimmenos%20v.%20Greece.pdf.

²Христова Г. Питання заборони та протидії питанню заборони та протидії дискримінації дискримінації Методичні рекомендації для юристів. Київ. 2015. С. 43.

гендерно зумовлене насильство, у тому числі злочини на ґрунті ненависті, «мова ворожнечі» та ін.

Дискримінація жінок може бути закріплена в законах (структурна дискримінація, де-юре) та укорінена в соціальних стереотипах, звичаях (де-факто).

Структурна дискримінація відбувається на рівні інституцій держави та на законодавчому рівні. Має місце коли упереджено ставиться не окремий індивідуум, а ціла система, яка захищає права однієї групи, утискаючи права іншої. Наприклад коли жінки не мали права голосу, або політика та сфера управління державою була недоступна для жінок. Структурну дискримінацію можливо усунути шляхом зміни законодавства, приведення його у відповідність до демократичних принципів та європейських стандартів.

Складніше подолати дискримінацію де-факто, оскільки трансформація свідомості членів суспільства дуже тривалий процес. Значна частина суспільства навіть не помічають, що по відношенню до них має місце дискримінаційна поведінка, оскільки вони звикли її розцінювати як нормальне явище.

Так, наприклад, в Україні досить поширеними є стереотипні уявлення про розподіл ролей та влади між жінками та чоловіками. Від жінки соціум очікує самореалізацію в родині: вчасно вийти заміж, народити дитину, бути доброзичливою та доброю господинею. Жінка асоціюється з її репродуктивними функціями. Щоб відповідати соціальним очікуванням, жінки мають ставити сім'ю понад усе. Навіть терпіти насильство, знущання та зґвалтування чоловіка. Так, майже кожна п'ята жінка (19%) вважає, що статевий акт із жінкою без її згоди виправданий, якщо це відбувається в подружжі або між партнерами, які живуть разом¹. Не зважаючи на законодавчу заборону застосовувати насильство як крайню форму дискримінації, суспільство продовжує виправдовувати агресора та підживлює стереотипні уявлення щодо допустимості насильства. Так, 4 % населення України вважають, що твердження «б'є – значить любить», має раціональне зерно. Також, 28% українців вважає, що фізичне насильство чоловіка проти жінки можна виправдати: 37% чоловіків і 20% жінок. Половина населення України (50%) вважає, що одноразовий інцидент фізичного насильства з боку чоловіка проти жінки можна вибачити, якщо чоловік визнав свою помилку та вибачився. Не поділяють таку думку 34 % населення².

В результаті проведеного у грудні 2019 – березні 2020 року дослідження щодо статусу жінок-ветеранок та сервісів, що їм надаються, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, засвідчили, що досі існує упереджене ставлення до жінок. Узагальнення відповідей свідчить, що саме на підставі ознак стану здоров'я та статі здійснюється звільнення жінок з

¹Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. URL : <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>.

²За даним опитування Ставлення громадян до гендерно зумовленого та домашнього насильства Підготовано для Фонду ООН у галузі народонаселення. Лютий 2021.

військової служби. Окрім того, через сексистське ставлення з боку керівництва ветеранки часто не отримували заслуженого просування по службі та належної підтримки¹.

Поширеним явищем є *множинна дискримінація*, тобто ситуація, коли жінку дискримінують одразу за декількома ознаками. Наприклад поєднання дискримінації за статтю та расовим, етнічним походженням, або інвалідністю, або віком, або статевою орієнтацією. Наприклад ромській жінці відмовляють в прийомі на роботу через стать та етнічне походження. Або, ситуація, за якої дівчина з інвалідністю не має можливості отримати освіту в юридичному вищому навчальному закладі через відсутність інклюзивного облаштування навчального закладу (території, навчальних аудиторій та ін.) та обмежений набір дівчат на певні спеціальності.

Вразливими групами жінок є жінки, які живуть з ВІЛ, старшого віку, з інвалідністю, сільські жінки, ромські, внутрішньо переміщені жінки, біженки, жінки, які знаходяться в зоні військового конфлікту. Вони частіше за інших стикаються з множинними формами дискримінації.

Гендерний аналіз результатів всеукраїнського опитування «Внутрішнє переміщення в Україні: урахування гендерного компонента в локальних політиках» щодо дотримання прав внутрішньо переміщених осіб продемонстрував, що жінки-внутрішньо переміщені особи перебувають у економічно вразливішому становищі, ніж чоловіки (27,5% опитаних жінок змушені економити на їжі проти 20,7% опитаних чоловіків); часто фінансово залежать від чоловіків чи інших членів родини та відчують брак коштів; частіше, ніж чоловіки, утримують дітей.

Дискримінацію жінок не варто плутати з позитивною дискримінацією. Позитивна дискримінація полягає у реалізації спеціальних тимчасових заходів, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України.

Так, не є дискримінацією наступні дії:

- 1) спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
- 2) здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;
- 3) надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
- 4) встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- 5) особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб².

¹Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Проект. <https://www.msp.gov.ua/projects/709/>.

²Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 2012 року. № 5207-VI. *Голос України*. 03.10.2012. № 185.

Основне призначення позитивних дій полягає у вирівнянні існуючої гендерної нерівності та надання переваг соціально вразливим категоріям населення для вирівняння їх соціального статусу. Метою позитивних дій є досягненню гендерної рівності, під якою розуміється рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Саме позитивні дії покликані компенсувати нерівності або не вигідне становище осіб певної статі.

Не вважаються дискримінацією за ознакою статі: 1) спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини; 2) обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом; 3) різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом; 4) особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я; позитивні дії (створення додаткових можливостей, спрямованих на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях жінок і чоловіків щодо реалізації прав і свобод)¹.

Дискримінація також може мати місце там, де виникає відмова в особливому поводженні з особами чи групами осіб, які з об'єктивних та розумних міркувань вимагають такого поводження.

Найбільш поширеними видами дискримінації жінок є:

1. Нерівні умови та права.
2. Надання переваги чоловікам без очевидної причини.
3. Нерівні умови оплати праці жінок і чоловіків на рівнозначних посадах.
4. Не рівне представлення жінок в політичному житті країни.
5. Не рівне представлення жінок на керівних посадах в органах влади та місцевого самоврядування.
6. Завищені вимоги до жінок, яким для успішного просування в професійній сфері необхідно постійно доводити свій професіоналізм, в той час, коли чоловіку за замовчуванням надається перевага.
7. Упереджене ставлення.
8. Гендерно зумовлене насильство.

Найчастіше дискримінація проявляється під час реалізації права на освіту, під час працевлаштування, розвитку кар'єри та диференціації оплати праці; в процесі участі у виборах і вирішенні політичних або соціальних питань; вирішенні сімейних проблем, виховання дітей тощо.

Важливою історичною подією, яка безпосередньо пов'язана з прагненням світової спільноти ліквідувати дискримінацію щодо жінок та найнебезпечніший її прояв – гендерно зумовлене насильство, стало підписання Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами 11 травня 2011 р. (Стамбульська конвенція). Ратифікована ця конвенція була 22 червня 2022 р.

¹Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків. Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. С. 26.

Цілями Стамбульської Конвенції визначено:

- a) захист жінок від усіх форм насильства, недопущення кримінального переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства;
- b) сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тому числі шляхом надання жінкам самостійності;
- c) розробка всеосяжних рамок, політики та заходів для захисту всіх жертв насильства стосовно жінок і домашнього насильства та надання їм допомоги;
- d) заохочення міжнародного співробітництва з метою ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства;
- e) забезпечення підтримки та надання допомоги організаціям та правоохоронним органам в ефективному співробітництві для прийняття комплексного підходу до ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства¹.

Конвенція визначає, що насильство щодо жінок є як причиною так і наслідком дискримінації жінок чоловіками. Гендерно зумовлене насильство, будучи структурним явищем, виступає одним з головних соціальних механізмів, за допомогою якого жінок змушують зайняти підпорядковане положення порівняно із чоловіками. Організація Об'єднаних Націй в рамках Пекінської платформи дій ще у 1995 році наголошувала, що насильство щодо жінок є проявом історично нерівних владних відносин між чоловіками та жінками, які призвели до домінування чоловіків над жінками та їх дискримінації»².

Відповідно до Стамбульської конвенції насильство стосовно жінок – це порушення прав людини й форма дискримінації стосовно жінок, яка охоплює всі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання стосовно жінок, у тому числі погрози таких дій, примус або свавільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбувається це в публічному або приватному житті.

Під насильством стосовно жінок за гендерною ознакою Конвенція рекомендує розуміти насильство, яке спрямоване проти жінки через те, що вона є жінкою, або яке зачіпає жінок непропорційно. Дія конвенції поширюється і на дівчат віком до 18 років.

Поширеними формами гендерно зумовленого насильства є:

1. *Психологічне насильство* – діяння, що проявляється використанні власної (переважно чоловічої) переваги, з метою приниження або знецінення іншої особи. Воно включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на

¹Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ, К. І.С., 2014 р. 101 с.

²Пекінська декларація. ООН. 15.09.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_507.

обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи¹. Майже дві третини жінок (65%), в яких був або є партнер, зазнавали психологічного насильства з боку нинішнього або попереднього партнера².

2. *Фізичне насильство* полягає у навмисному заподіянні фізичної шкоди іншій людині. Фізичне насильство може виражатися в таких діях як знерухомлення людини, обмеження її мобільності у тому числі прив'язування до предметів, замикання у кімнаті; примус вживати шкідливі речовини (алкоголь, наркотики) через обман чи застосування сили; свідомо відмова надавати хворому ліки чи медичну допомогу або ж використання неправильного дозування лікарських препаратів; задушення; опіки; використання предметів для завдання шкоди жертві: кидання предметів, погрози застосувати зброю, порізи чи кульові поранення тощо. Найбільш небезпечною формою фізичного насильства над жінками є вбивство.

3. *Економічне насильство* – діяння, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру

4. *Переслідування (традиційне та кіберпереслідування)*. Традиційне переслідування може мати форму: стеження та спостереження; проникнення до місця проживання; очікування в місці, де може часто буває жертва переслідування; залишення або надсилання небажаних предметів. Технологічне (з використанням електронних засобів комунікації та технологій): здійснення небажаних настирливих телефонних дзвінків; залишення голосових повідомлень; надсилання текстових повідомлень або електронних листів; шпигунство з використанням технологій; відстеження місця знаходження особи з використанням електронного пристрою потерпілої (пристрій відстеження або додатки на смартфоні); погрози опублікувати небажану інформацію в Інтернеті; моніторинг діяльності за допомогою соціальних мереж та ін.

5. *Домашнє насильство* – домашнє насильство – це умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває

¹Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. С. 35.

²Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. С. 25 URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfaindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.osce.org%2Ffiles%2F%2Fdocuments%2F0%2F8%2F440318_0.pdf&clen=3217429&chunk=true.

(перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи (ст. 126-1 КК).

6. *Сексуальні домагання (харасмент)* – будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища. Жертвою сексуальних домагань можна стати на вулиці, в громадському транспорті, в громадських місцях, в навчальних закладах, за місцем роботи. Можуть виражатися в небажаних дотиках, небажаних дотиках сексуального характеру, непристойні пропозиції, висловлювання, зауваження, образливі, принижуючі жести, міміка, емоції, насвистування¹.

7. *Сексуальне насильство*, у тому числі зґвалтування: 1) здійснення, без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета; 2) здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою; 3) примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою.

8. *Примусовий шлюб* – умисна поведінка, яка полягає в примушуванні до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладення шлюбу, або до продовження такого співжиття, або до спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій особа зараз проживає. Примусові шлюби тісно пов'язані з такою формою гендерно зумовленого насильства як торгівля людьми. Вважається, що інститут шлюбу в даному аспекті виступає в якості юридичного інструменту, «транспортного засобу» за допомогою якого легалізується процес вивезення жінок з метою подальшої експлуатації.

9. *Каліцтво жіночих геніталій* – це вчинення, примушування або підбурювання до видалення, інфібуляція або здійснення будь-якого іншого каліцтва в цілому або частково великих статевих губ, малих статевих губ або клітора². Зазначене каліцтво здатне спричинити хронічний біль, зокрема під час статевих контактів, розлад сексуального потягу, посттравматичний синдром, тяжку психологічну травму, небезпеку для життя через високу крововтрату або інфікування статевих органів, проблеми із сечовипусканням, а пізніше – ускладнення під час пологів і смерть новонароджених дітей, ризик безпліддя та інші серйозні наслідки, такі як абсцеси, виразки, кісти, утворення рубців. Метою

¹Руфанова В. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 128-132.

²Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ. К. І.С. 2014. 101 с.

заподіяння такого каліцтва, як правило, є позбавлення статевих органів жінки належної сексуальної функції¹.

10. *Торгівля людьми* означає найм, перевезення, передача, приховування або одержання осіб шляхом погрози або застосування сили чи інших форм примусу, насильницького викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або безпорадним станом або наданням чи отриманням плати чи вигоди для досягнення згоди особи, яка має владу над іншою особою, для експлуатації. Експлуатація включає в себе, принаймні, експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів².

11. *Примусовий аборт або примусова стерилізація*, тобто проведення абортів жінці без її попередньої та інформованої згоди; проведення хірургічного втручання, метою або наслідком якого є припинення здатності жінки до природної репродукції без її попередньої та інформованої згоди або розуміння процедури.

12. *Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом* – це різні форми сексуального насильства, в тому числі зґвалтування, яке вчиняється в умовах збройного конфлікту. Мотивами вчинення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом можуть бути: 1) використання його як стратегії досягнення військової цілі; 2) з метою послаблення громади; 3) як форма катувань; 4) з метою вплинути на окремих людей чи населення певної громади; 5) з метою об'єднання солдатів; 6) як частина ритуальних або шкідливих ритуальних колективних практик³.

Так, згідно з глобальним оглядом наявних даних 2013 року, 35 % жінок у всьому світі зазнавали фізичного та/або сексуального насильства з боку інтимного партнера або сексуального насильства від особи, яка не є інтимним партнером⁴.

Майже 70 відсотків жінок зазнають фізичного або сексуального насильства з боку чоловіків протягом життя, у переважній більшості випадків – з боку чоловіків, інтимних партнерів або когось, кого вони знають⁵. Близько 150 мільйонів дівчат віком до 18 років зазнавали сексуального насильства.⁶ Приблизно у 30 % жінок

¹Female Genital Mutilation in Europe: An analysis of court cases. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-basedviolence/eliminating-female-genital-mutilation_en.

²Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Рада Європи. 16.05.2005. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_858.

³Руфанова В. Форми гендерно зумовленого насильства. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 22. С. 141-148. URL : <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/v22-2021>.

⁴Всесвітня організація охорони здоров'я, Глобальні та регіональні оцінки насильства щодо жінок, доступно за посиланням: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf.

⁵Відповідні факти та цифри щодо масштабів і характеру насильства щодо жінок можна знайти за посиланням: <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-againstwomen/facts-and-figures>.

⁶Доповідь незалежного експерта у дослідженні ООН на тему насильства щодо дітей, A/61/299.

перший сексуальний досвід був примусовий, а частка тих, кому було менше 15 р. на момент їхнього першого сексуального досвіду становила 45 відсотків¹.

Найбільш суттєвими ознаками гендерно обумовленого насильства, яке відрізняє його від інших видів насильства є: 1) вчиняється у формі дій чи бездіяльності; 2) стосується різних категорій населення через їх стать (жінки, чоловіки, люди, які змінили стать, особи, які мають різну сексуальну орієнтацію); 3) є порушенням прав, свобод, можливостей особи та їх гарантій; 4) призводить до обмежень у визнанні, реалізації або користуванні правами свободами та можливостями; 5) пов'язане з фізичним, психічним, сексуальним, економічним насильством, або погрозою його застосування, що спричиняє шкоду здоров'ю; 7) впливає з нерівних владних відносин між чоловіками та жінками; 8) ґрунтується на застарілих уявленнях та стереотипах щодо соціальних ролей та функцій особи; 9) вчиняється у приватній та публічній сферах; 10) спричиняє погіршення становища особи у суспільстві; 11) підриває гідність особи; 12) у загальнодержавному та світовому масштабі підриває авторитет, безпеку, економічну та соціальну стабільність нації².

Отже, резюмуючи, зазначимо, що проблема гендерної дискримінації та її небезпечного прояву – гендерно зумовленого насильства, лежить у площині основоположних прав людини. Поряд з фізичним, психологічним, сексуальним та економічними насильством, набувають поширення такі форми гендерно зумовленого насильства як переслідування, сексуальне домагання, каліцтво жіночих геніталій; примусова стерилізація; примусовий аборт; примусовий шлюб; злочини в ім'я «честі»; насильство в інституційному середовищі; насильство у воєнних, конфліктних та постконфліктних ситуаціях; торгівля людьми, кібернасильство тощо.

2.2. Причини та умови дискримінації жінок та дівчат

До проблем, що мають першочергове теоретичне та практичне значення, слід віднести розробку цілеспрямованого впливу на причинний комплекс злочинності. Так, у Резолюції Європейського парламенту від 26 листопада 2009 року про ліквідацію насильства щодо жінок держав-членів було закликано вдосконалити своє національне законодавство та політику для боротьби з усіма формами насильства щодо жінок та діяти для подолання причин насильства щодо жінок, шляхом застосування превентивних заходів, а також надавати допомогу та підтримку всім жертвам насильства³. Тобто, цими закликами Європейський

¹Всесвітня організація охорони здоров'я, Багатонаціональне дослідження на тему жіночого здоров'я та домашнього насильства щодо жінок (Женева, 2005 р.).

²Руфанова В.М. Поняття та ознаки гендерно обумовленого насильства. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. №4. С. 224-228. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/03/s4_ua_re/37.pdf.

³Directive 2012/29/eu of the European parliament and of the council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council

парламент визначив одними з пріоритетних напрямків подолання насильства щодо жінок – усунення причин та умов, які її обумовлюють та на підставі цього розробка превентивних заходів.

У Кіотській декларації «Активізація заходів запобігання злочинності, кримінального правосуддя та забезпечення верховенства права: назустріч здійсненню Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року», яка стала результатом проведення Чотирнадцятого Конгресу Організації Об'єднаних Націй по попередженню злочинності та кримінальному правосуддю, який проходив в м. Кіото, Японія, 7-12 березня 2021 р., першим заходом, спрямованим на попередження злочинності, визначено усунення причин злочинності та факторів ризику, які підвищують вразливість різних верств населення¹.

Неможливо подолати злочинність чи окремих її різновид, не з'ясувавши та не усунувши його першопричину. На думку В. Тулякова ми не можемо пояснити кожен причину звичайної злочинності. В даному аспекті кримінальне законодавство повинно бути крайнім засобом впливу держави та правопорушника, коли всі інші засоби вже були використані та не призвели до бажаного результату. Вчений наголошує, що держава повинна регулювати кожен сферу суспільного життя, однак не можливо передбачити всі небезпеки та все заборонити, встановивши за це кримінальну відповідальність. Для того, аби протидіяти злу та убезпечити своє життя нам потрібно діяти через призму утилітарного способу². Саме організуючи суспільне життя та діяльність соціальних інституцій з точки зору їх корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб, ми зможемо досягти не тільки підвищення рівня моральності населення, але й знизити ризики вчинення окремими індивідами кримінальних правопорушень.

В аспекті нашої теми, розвиваючи думку В. Тулякова, важливо вивчати передумови гендерної нерівності, яка призводить до дискримінації, для того, щоб вчасно на них реагувати, усувати та мінімізувати. Тобто на багато перспективніше не допускати вчинення порушень прав, свобод людини, ніж потім задіювати цілу систему державних інституцій для відновлення порушених прав, компенсації заподіяної шкоди, тощо.

Framework Decision 2001/220/JHA/ URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1421925131614&uri=CELEX:32012L0029>.

¹Кіотська декларація «Активізація заходів запобігання злочинності, кримінального правосуддя та забезпечення верховенства права: назустріч здійсненню Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року». URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.unodc.org%2Fdocuments%2Fcommissions%2FCongress%2FKyoto_Declaration_booklet%2F21-02817_Kyoto_Declaration_ebook_R.pdf&clen=674147&chunk=true.

²Viacheslav A.Tuliakov, Neo criminology Сучасна криминологія: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. криминології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкина. Харків : Право, 2016. 236 с. 18. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2016/SB_50_Kriminolog_9_12_2016.pdf.

В Рекомендації Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок № 35 про гендерне насильство (п. 19) визначено, що причини насильства щодо жінок містяться в таких гендерних факторах, як: 1) ідеологія привілейованого становища та домінування чоловіків над жінками; 2) соціальних нормах, які стосуються демонстрації маскулінності та потребі чоловіків у здійсненні контролю та влади; 3) забезпечення дотримання гендерних ролей та покарання такої поведінки жінки, яка вважається неприйнятною. Тобто, ці фактори прямо чи опосередковано сприяють суспільному визнанню прийнятності гендерного насильства щодо жінок, і яке в наслідок цього часто залишається безкарним¹.

Гендерно зумовлене насильство як різновид дискримінації жінок та дівчат є не лише проявом нерівних відносин влади між чоловіками та жінками. Це механізм збереження гендерної нерівності. Насильство, спрямоване проти жінок і дівчат, просто тому, що вони жінки, може перешкодити їм отримати рівний статус і повну реалізацію своїх прав людини. Як зазначено в Пекінській платформі дій, страх перед цим насильством може функціонувати як бар'єр, який обмежує доступ жінок до можливостей і ресурсів. Крім того, в соціумі існує складна та динамічна взаємодія між різними релігійним та культурними інституціями, які сприяють насильству щодо жінок.

У зв'язку з цим, зосередимо увагу на дослідженні причин та умов дискримінації жінок та дівчат, адже саме переважно жінки страждають від дискримінації та гендерно зумовленого насильства. Переконані, що ефективні механізми протидії злочинності можливі за умови розуміння причин та умов цього явища. Тільки з'ясувавши природу, сутність, витоки дискримінації, можливо розробити ефективні та своєчасні заходи протидії цьому явищу.

Усвідомлюючи, що проблема дискримінації жінок та дівчат є комплексною, багатовекторною та структурною, на її існування впливає цілий комплекс причин та умов (детермінант). Вважаємо, що найбільш визначальний вплив здійснюють соціальні, економічні, політичні, культурні, правові, детермінанти віктимної поведінки, які сприяють вчиненню дискримінації жінок та дівчат.

Соціальні причини та умови дискримінації жінок та дівчат.

Однією з першопричин дискримінації жінок та дівчат є гендерна нерівність чоловіків та жінок. Остання сформувався на підставі патріархальної теорії, в основі якої знаходиться беззаперечна влада батька (чоловіка). Наділення суспільством чоловіка безмежною владою, автоматично призвело до позбавлення її

¹Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37.
URL: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcglclefindmkaj/https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>

у жінки. Це у свою чергу сприяло формуванню гендерного дисбалансу з пріоритизацією представників однієї статі (чоловіків), за рахунок приниження та зневажання представників іншої (жінок).

В патріархальному суспільстві механізми управління підтримуються культурними, політичними та економічними засобами, шляхом поширення уявлення про те, що жінки – це «слабка стать», вони залежні від чоловіків – представників «сильної статі». Саме патріархальне суспільство нав'язує жінці основне призначення – материнство. Вважається, що жінки емоційні та не здатні до раціонального мислення, точних наук та складних розрахунків. До жінки було ставлення як до неповноцінної істоти, з неповноцінним інтелектуальним розвитком та неповноцінним емоційним життям¹.

Ще у 1837 р. французький мислитель Франсуа Марі Шарль Фур'є заявляв, що розширення прав жінок є умовою соціального прогресу. Поряд з цим, британський економіст і філософ Джон Стюарт Мілль у праці «Про підпорядкування жінки» (1861 р.) писав, що «законодавча підтримка підпорядкування однієї статі іншій – шкідлива і є однією з головних перешкод на шляху до загальнолюдського удосконалення»².

Люди, будучи соціальними істотами, звикли виконувати ті запити та настанови, які їм диктує суспільство. На підсвідомому рівні людина автоматично виконує те, чого вимагає «зграя». Суспільні норми диктують жінкам правила поведінки, правила зовнішнього вигляду, правила пересування, спілкування, поводження в родині, бажані параметри тіла і т.п.

Нав'язані та штучно поширені «стандарти» настільки глибоко засіли в суспільній свідомості, що жінки перестали вбачати в них порушення своїх прав, а чоловіки навпаки цілком впевнено дозволяють собі принизливі коментарі до колег, непристойні чіпляння в транспорті, на вулиці, в громадських місцях, оцінювання жінки за зовнішнім виглядом, вимагання підкорення в родині та в решті решт насильство.

В українському суспільстві зберігаються стійкі очікування щодо моделей подружніх стосунків, відповідно до яких за чоловіками закріплюється роль годувальника родини, а на жінок покладаються зобов'язання щодо ведення

¹Руфанова В. Соціальні та економічні детермінанти гендерно зумовленого насильства. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 6. С. 141-147. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fjournal-vjhr.sk%2Fwp-content%2Fuploads%2F2022%2F01%2FVJNR_6_2021.pdf&clem=2216414&chunk=true.

²Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К. 2014. С. 14 URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.naiuu.kiev.ua%2Ffiles%2Fzakon_ukr%2Fgender%2FMartsenyuk_Gender_and_non_discrimination_.pdf&clem=1534879&chunk=true.

господарства, піклування про родину й догляду за дітьми¹. Однак, навіть з поступовою зміною уявлення про роль жінки та чоловіка в родині, з поширенням практики перекладання на жінку обов'язку годувальниці в родині, значна частина чоловіків зберігають патріархальні погляди, про що свідчить статистика домашнього насильства та результати соціологічних досліджень.

Так, за результатами всеукраїнського опитування 2018 року², більше половини опитаних (55 %) підтримали рівність у розподілі хатніх обов'язків у разі, якщо чоловік і дружина працюють. Однак 43 % опитаних вважають, що жінка в будь-якому разі має робити всю домашню роботу і бути гарною господинею. Для порівняння, у 2009 році варіант відповіді про рівноправ'я в обов'язках у парі, де чоловік і дружина працюють, набрав 56 %, а твердження, що всю домашню роботу має робити жінка, – 41 %. Таким чином, підтримка рівноправ'я, з одного боку, та прихильність до стереотипу про жінку як «берегиню домашнього вогнища», з іншого, за 10 років не змінили позицій з точки зору поширеності серед дорослого населення України. Однак, жінки більшою мірою підтримують рівноправ'я в обов'язках: у 2018 році це 59 % жінок, у порівнянні з 50 % чоловіків. Також суттєво більшою мірою це твердження підтримують люди активного працездатного віку – 30-39 років (62 %, порівняно з 55 % серед усіх), значущої різниці за рівнем освіти не виявлено.

Дві третини опитаних (67 %) підтримали твердження про те, що жінка повинна бути в першу чергу дружиною та матір'ю, і рівень підтримки цієї точки зору майже не змінився від 2009 року. Однак третина опитаних (31 %) вважають, що жінка має, перш за все, реалізувати себе, і сама обирає в чому саме. Таку відповідь частіше за інші вікові групи давали люди віком 30-39 років (37%), тобто у віці активного кар'єрного зростання³.

Однією з соціальних причин дискримінації є збереження в суспільстві дискримінаційного відношення, згідно з яким насильство вважається прийнятним і допускається. У багатьох країнах світу поширена практика звинувачення жертв. Згідно з даними, зібраними в 37 країнах, 21 % жінок вважають, що чоловік має право бити свою дружину в тому випадку, якщо вона з ним сперечається⁴.

¹Бухтіярова І.Г., Бухтіяров О.А. Особливості генезису гендерного насильства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. 2020. С. 74 URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fapnl.dnu.in.ua%2F2_2020%2F17.pdf&cLen=255040&chunk=true.

²Всеукраїнське опитування Омнібус ЄЖ, проведене у березні 2018 року.

³Там само.

⁴Анализ данных демографических обследований и обследований в сфере здравоохранения, проведенный Структурой «ООН-женщины». Данные последнего обследования за период с 2009 по 2014 год. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.unwomen.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2FHeadquarters%2FAttachments%2FSections%2FLibrary%2FPublications%2F2018%2FSDG-report-Summary-Gender-equality-in-the-2030-Agenda-for-Sustainable-Development-2018-ru.pdf&cLen=393430&chunk=tru>.

Близько 27 % жінок вважають, що чоловік має право бити дружину, якщо вона не дбає про дітей¹. Під час дослідження, проведеного у 2010 р. у 15 із 27 держав – членів Європейського союзу, було поставлено питання чоловікам, чи є поведінка жінок однією з причин насильства в сім'ї щодо жінок. Свою згоду з цим твердженням висловили в середньому 52 % опитаних, причому цей показник варіювався від 33 до 86 відсотків у залежності від країни².

Наведені емпіричні дані ще раз підтверджують, що причини суспільної нерівності та насильства часто криються в нерівноправних відносинах в родині та відсутності поваги членів родини один до одного. Так, 37 % жінок, які перебувають у зареєстрованому чи цивільному шлюбі, не беруть участь у сімейному обговоренні рішень про великі покупки. Тільки 15 % жінок можуть самостійно приймати такі рішення, а 44 % приймають їх разом зі своїми партнерами³.

Поширеною залишається проблема ранніх шлюбів та не завершення дівчатами навчання для отримання середньої освіти. Відсутність освіти та рання вагітність автоматично робить в майбутньому жінку потенційною жертвою як домашнього, так і суспільного насильства. Дівчата у ранніх шлюбах уразливі до насильства в сім'ї та сексуального насильства у стосунках, які не є рівними. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я саме у віці від 15 до 19 років вчиняється 29,4% всіх випадків насильства з боку інтимного партнера, у віці 20-24 роки – 31,6% відповідно⁴.

Економічні причини та умови дискримінації жінок та дівчат є логічним продовженням соціальних і пов'язані вони передусім з жіночою роллю домогосподарки та нерівними умовами в економічній сфері.

Жінки в Україні мають рівні з чоловіками права та можливості у здобутті освіти, доступі до медичних послуг і правосуддя. Згідно з тенденціями багатьох держав пострадянського та східноєвропейського простору жінки майже нарівні з чоловіками представлені на ринку праці та в державному секторі зайнятості. Поряд з цим, вони найменше представлені у сферах і на посадах із максимальною концентрацією фінансових або владних ресурсів. Однак в Україні зберігається найнижчий серед європейських держав рівень гендерного балансу в політичному представництві та керуванні державними та економічними процесами.

¹Там само.

²Enrique Gracia, "Intimate partner violence against women and victim-blaming attitudes among Europeans", Bulletin of the World Health Organization, vol. 92, No. 5 (2014). URL: <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA371189762&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00429686&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon%7E13a31577>.

³Розрахунки Структури Організації Об'єднаних Націй з питань гендерної рівності та розширення прав та можливостей жінок (Структура «ООН-жінки») на основі даних демографічних та медичних досліджень. URL: <https://www.unwomen.org/en>.

⁴Gender-based violence. Scale of the problem. UNFPA. URL : <https://www.unfpa.org/gender-based-violence#readmore-expand>.

Незважаючи на позитивні зрушення в забезпеченні рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, у 2019 році Україна піднялася в рейтингу гендерної рівності Всесвітнього економічного форуму на шість сходинок і посіла 59-те місце серед 153 держав світу: за показником «економічна участь та кар'єрні можливості» держава на 39-му місці у світі; за рівнем освіти – на 26-му; за рівнем здоров'я та тривалістю життя – на 52-му; за політичними правами та можливостями – на 83-му; за критерієм «жінки у парламенті» – на 88-му; за показником «жінки на міністерських посадах» – на 82-му місці¹.

Найбільше проблеми гендерної нерівності в Україні проявляються в оплаті праці. Гендерні відмінності у середньомісячній заробітній платі чоловіків і жінок в останньому десятиріччі коливаються в межах 20 – 26 відсотків, що відповідно позначається на пенсійних виплатах. Такий розрив найбільшою мірою спричинений не прямою дискримінацією під час встановлення заробітної плати, а особливостями ринку праці: жінки частіше працюють у менш оплачуваних секторах економіки і на нижчих посадах.

Варто зазначити, що економічні кризи сильно актуалізують та оголюють проблеми, пов'язані з структурною нерівністю та невідповідним становищем жінок. У зв'язку з цим, викорінення економічних першопричин нерівності та подальша її трансформація у різні форми насильства, зможе відкрити можливості для вирішення системних проблем дискримінації та гендерного насильства².

Порівняно з чоловіками, значно більша частка жінок не реалізує власну економічну активність через виконання домашніх (сімейних) обов'язків (29,7% жінок проти 8,1% чоловіків, які не входять до складу робочої сили)³.

Згідно дослідження, проведеного в США у 2014 р., домогосподарки проводять 94 години на тиждень (це 18,8 годин на день, з урахуванням п'ятиденного робочого тижня), працюючи по господарству. Подібна зайнятість на робочому місці в компанії або на виробництві дозволяла б заробити заробітну плату в розмірі 113 568 доларів на рік⁴.

Як підтверджують дослідження, жінці важче ніж чоловікові досягати кар'єрних вершин, якщо вона має дитину та/або родину. Утримувати баланс між

¹Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію людського розвитку». Указ Президента України . 2 червня 2021 року № 225/2021. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>.

²Final draft of the guiding principles on extreme poverty and human rights, submitted by the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, Magdalena Sepúlveda Carmona. General 18 July 2012. A/HRC/21/39. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/732765?ln=en>.

³Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні . Моніторинговий звіт. Державна служба статистики України. ООН Жінки в Україні. 2021. С. 18. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Fdruk%2Fpublicat%2Fkat_u%2F2021%2F2021_Indikator-Monitor.pdf%3Ffbclid%3DIwAR09Dc4hyBjNHFm7d4kPsVcA41mtD3ZnZQ_aueJ7DeUedvUDPfmz96TLwac&cflen=9390009&chunk=true.

⁴Міжнародний день домогосподарки та домохазяїна. URL: <https://www.dilovamova.com/index.php?page=10&holiday=386>.

успішною кар'єристкою та «берегинею» родинного вогнища, виконуючи навантаження по господарству в середньому на 3 години більше за чоловіка на тиждень, надскладне завдання для жінки.

У 2020 р. безкоштовно працюючими вдома було 24,1 тис. жінок, у той час як чоловіків 15,7 тис. Також, рівень участі жінок у робочій силі залишається нижчим, ніж у чоловіків (відповідно, 56,3% проти 68,5% у 2020 році). Загалом, у складі робочої сили України жінки становили 47,6%¹.

Гендерний аналіз показників бідності населення показує, що жінки стикаються з підвищеними ризиками малозабезпеченості. Зокрема, у 2020 р. частка жінок, чий середньодушові еквівалентні сукупні витрати були нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, становила 48,0% (відповідна частка чоловіків – 46,2%). При цьому частка населення, що жила за межею монетарної бідності, становила 23,6% серед жінок проти 20,9% серед чоловіків.

Зокрема, в Україні розрив в оплаті праці на однакових посадах між чоловіками та жінками складає 20,4%. Лише 40% жінок представлені на керівних посадах, і навіть за таких умов жінки отримують нижчу заробітну плату².

У 2020 р. середньомісячна заробітна плата жінок становила лише 79,6% середньомісячної заробітної плати чоловіків. За видами економічної діяльності найбільший гендерний розрив в оплаті праці спостерігався у сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (36,5% на користь чоловіків), поштової та кур'єрській діяльності (36,0% на користь чоловіків), фінансовій та страховій діяльності (32,0% на користь чоловіків), а також у промисловості (25,6% на користь чоловіків)³.

В загальній кількості зайнятих осіб, жінки з вищою освітою представляють 36,7 % працюючого населення країни. Чоловіки – 29,8 %, переважна більшість чоловіків мають професійно-технічну освіту – 32,5%.⁴ Цікавим видається факт, що жінки, в більшості мають вищу освіту, однак зарплатню отримують меншу. Різниця в оплаті праці жінок і чоловіків з вищою освітою становить 24,5%.

¹Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні . Моніторинговий звіт. Державна служба статистики України. ООН Жінки в Україні. 2021. С. 16. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Fdruk%2Fpublicat%2Fkat_u%2F2021%2F2021_Indukator-Monitor.pdf%3Ffbclid%3DIwAR09Dc4hyBjNHFm7d4kPsVcA41mtD3ZnZQ_aueJ7DeUedvUDpFmz96TLwac&cLen=9390009&chunk=true.

²Денисова Л. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3223779-denisova-rozpovila-skilkinok-zajmaut-kerivni-posadi-v-ukraini.html>.

³Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні . Моніторинговий звіт. Державна служба статистики України. ООН Жінки в Україні . 2021. С. 30. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fukrstat.gov.ua%2Fdruk%2Fpublicat%2Fkat_u%2F2021%2F2021_Indukator-Monitor.pdf%3Ffbclid%3DIwAR09Dc4hyBjNHFm7d4kPsVcA41mtD3ZnZQ_aueJ7DeUedvUDpFmz96TLwac&cLen=9390009&chunk=true.

⁴Там само. – С. 39.

В переважній більшості жінки, реалізуючи своє материнське призначення не мають змогу поєднувати материнство з професійною діяльністю через відсутність дружнього до материнства ставлення з боку роботодавця. Жінки вимушені залишати ринок праці в період догляду за дитиною.

Так, рівень зайнятості жінок у віці 25-49 років, які мають дітей віком до 3 років у 2020 р. склав 37,8 %, а чоловіків – 86,9 %¹. Тобто, як і раніше, переважно на жінку покладається обов'язок догляду за дитиною, відповідно у відпустку по догляду за дитиною частіше йде саме жінка, тим самим втрачаючи свою професійну компетенцію та уповільнюючи процес кар'єрних перспектив.

Отже, основним соціально-економічним дискримінації жінок та дівчат є наступні:

1) Історично сформовані та штучно нав'язані стереотипи щодо ролі жінки в суспільному житті та формування у свідомості об'єкту статей образу чоловіка, як домінуючого у відносинах чоловік-жінка, а жінки – як другорядної особи, яка повинна підкорюватися волі чоловіка.

2) Нерівномірний розподіл праці та обов'язків в межах родини, в колективі та в державі.

3) Ідеологія переваги чоловіків та допустимості дискримінації по відношенню до жінок.

4) Поширеність ранніх шлюбів та не завершеність дівчатами навчання та не отримання середньої та вищої освіти.

5) Розрив в оплаті праці чоловіків та жінок.

6) Високий рівень безробіття серед жінок, що робить їх матеріально залежними від чоловіків і відповідно більш уразливими до гендерно зумовленого насильства.

Зростаючий рівень бідності серед жінок, який посилюється епідемією COVID-19 та збройним конфліктом між Україною та РФ, що спричинив масову евакуацію жінок і дітей. Це значно підвищило рівень віктимності жінок.

Політичні причини та умови дискримінації жінок та дівчат.

Пропорційне представництво та участь жінок в установах та органах прийняття рішень різних масштабів є показником прогресу, розвитку, верховенства права, демократії та поваги прав і свобод кожної людини. Саме питанню усунення розриву між становищем де-юре і де-факто жінок і чоловіків, між правом жінок брати участь у політичній діяльності та суспільному житті і реальним станом речей. Як показують дослідження, якщо частка участі жінок становить 30–35 % (рівень, який прийнято вважати “достатньою кількістю”), то вони здійснюють реальний вплив на політику, зміст рішень і забезпечують активізацію політичного життя.

Необхідною умовою рівноправності жінок і чоловіків, у здійсненні політичних і економічних функцій; вони повинні бути повною мірою і на рівних засадах залучені у процес ухвалення рішень на всіх рівнях як у своїй країні, так

¹Там само. – С. 42.

і на міжнародній арені, щоб мати можливість вносити свій вклад у досягнення рівності, розвитку і миру, є повне рівноправ'я з чоловіками¹.

Історично так склалося, що за часів патріархального суспільства, влада в державі належить чоловікам. Поряд з цим, жінці відведено місце в родині, догляд за дітьми, чоловіком, домашнім господарством. Патріархальна модель суспільства передбачає безумовну владу чоловіків як в родині, так і в державі. Жінкам закрита була дорога на посади, пов'язані з державним управлінням, прийняттям важливих рішень, тощо.

Поряд з цим, останніми роками держава демонструє позитивні тенденції в частині збільшення представництва жінок в органах прийняття управлінських рішень. В історичному аспекті динаміка виглядає наступним чином: у Верховній Раді України сьомого скликання працювало 47 жінок-депутаток, восьмого – 56, а дев'ятого – 87. Тобто, станом на 2022 р. питома вага жінок в загальній структурі ВР складає 20,8%, що є найбільшим показником за весь період незалежності. Поряд з цим, в структурі політичних партій станом на 1 січня 2021 р. 23,2 % займають жінки². Позитивним кроком у даному напрямку є передбачення у Виборчому кодексі квот щодо представлення жінок в політичних партіях. Так, відповідно до п. 12 ст. 154 та п. 9 ст. 219 Виборчого кодексу України під час формування загальнодержавного та регіональних виборчих списків та під час формування єдиного та територіальних виборчих списків організація, партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі)³.

Слід відмітити, що обмежене представництво жінок на керівних посадах засвідчує, що таке явище як «скляна стеля» все ще існує навіть у найрозвиненіших економіках. «Скляна стеля», «липка підлога», «скляний підвал» – так називають специфічні прояви дискримінації проти жінок і чоловіків на робочому місці. Жінки опиняються між двох вогнів – між «скляною стелею» і «липкою підлогою», які чіпляють їх внизу і не дають сягнути верхівки. «Липка підлога» – це низькі зарплати, які лишають мало шансів піднятися вище. «Скляна стеля» стосується більше стереотипів, які не створюють начебто помітних бар'єрів для просування, але й не дають рухатися вперед.

¹Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37 [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf](https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf)

²Суспільне життя і прийняття рішень. Державний комітет статистики. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>.

³Виборчий кодекс України. 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show//print>.

В Україні за результатами проведеного дослідження «Жінки і чоловіки на керівних посадах в Україні: 2017-2020», проведеного Українським центром суспільних даних, встановлено, що 59% усіх керівних посад юридичних та приватних підприємств займають чоловіки, в той час, як жінки займають 41%¹.

Оскільки історично так сталося і зберігається до сьогодні, хоча й з певними позитивними зрушеннями в бік інтересів жінок, однак влада знаходиться в руках чоловіків. І тому, коли приймаються управлінські рішення стає не зрозумілим, в чий інтерес вони приймаються: жінок, держави, родини, чоловіків. На думку К. Левченко в тих ситуаціях, коли маємо на меті встановлення рівноправності з чоловіками та усунення дискримінації за ознакою статі можемо говорити про «політику в інтересах жінок»².

Таким чином, найбільш поширені політичні причини та умови дискримінації жінок та дівчат:

1) Боротьба за владу, лідерство, в якій чоловіки не бажають ділити владу з жінками. Панування маскулінної ідеології та світосприйняття.

2) Відсутність дієвої, а не декларативної політичної полі правлячих політичних партій до встановлення гендерної рівності та паритетного представлення жінок в органах влади та прийняття управлінських рішень на керівних посадах, а також щодо реалізації гендерних перетворень на рівні керівників законодавчого і виконавчого органів влади та на рівні місцевої влади.

3) Застарілі уявлення про соціально-стереотипну роль жінки і чоловіка, які використовують як інструменти для не допущення жінок до влади (не достатня компетентність жінки через особливості її соціального призначення та біологічних періодів, пов'язаних з вагітністю, доглядом за дітьми, побутове забезпечення родини тощо). Проблема поширеності гендерних стереотипів є основною, оскільки саме через неї у суспільстві майже не формується суспільний запит на гендерну політику. Спостерігається низький рівень розуміння взаємозв'язку між пріоритетами гендерної рівності та економічного розвитку. Заходи із забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у різних сферах зіштовхуються із неприйняттям на рівні тих, хто має їх виконувати, та на рівні суспільства³.

4) Не достатній рівень гендерного світобачення. Жінку сприймають як «дітородну машину», а не як особистість, здатну до самовираження та

¹Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: статистичний аналіз відкритих даних ЄДРПОУ вересень 2017. URL <https://socialdata.org.ua/edrrou-gender/>.

²Левченко К.Б. До визначення поняття «жіноча політика» та «гендерна політика». *Право та безпека*. 2002. № 4.

³Національний огляд виконання Пекінської декларації та Платформи дій (1995 р.) та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (2000 р.) у контексті двадцятої річниці четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р. С. 11. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.mil.gov.ua/content/gender/Pekinska%20deklaracia.pdf>.

самореалізації. Наслідком цього маємо низький рівень представлення жінок у суспільному та політичному житті, що обумовлює їх неможливість впливати на прийняття суспільно-політичних рішень, які впливають на їх життя.

5) Не належне виконання законів представниками правоохоронних та судових органів, відсутність з їх боку підтримки гендерного балансу в політичному житті країни. Не серйозне ставлення до клопотань жінок про порушені політичні права та домагання, які пов'язані з політичною чи правозахисною діяльністю.

6) Другорядне ставлення до питання гендерного балансу з боку правлячих органи, які більше переймаються питаннями боротьби за владу; протистоянням різних гілок влади; протистоянням центральних органів влади та органів місцевого самоврядування, а ніж питаннями гендерного паритету та протидії гендерно зумовленому насильству.

7) Відсутність зацікавленості представників влади в візуалізації насильства. Це робиться для того, щоб уникнути та відстрочити вживання заходів, передбачених нормативно правовими документами щодо обліку фактів, які свідчать про різні випадки гендерно зумовленого насильства. Однак, не бажання бачити проблему не означає її відсутність. Залишаючись непоміченим, насильство продовжує існувати, поширюватися, калічити долі, зупиняти життя та спустошуючи цінність жіночого існування.

Культурні причини та умови дискримінації жінок та дівчат.

Дискримінація жінок та дівчат часто пояснюється «культурою». Це так звані «вбивства честі» (родина звинувачує жінку в непокорі і небажанні «зберігати сімейні традиції» та вбиває за те, що жінка мала стосунки з чоловіком без згоди сім'ї, часто з чоловіком з іншої культури). Найбільш поширеними такі випадки є у Єгипті, Ємені, Пакистані, Туреччині й інших країнах.

Вважається, що основі виникнення дискримінації жінок та дівчат лежать, мізогінія та соціостатева нерівність.

Мізогінія розуміється жінконеапативність. Вона супроводжувала людство протягом всієї багатовікової історії, тим самим породжуючи соціостатеву нерівність. Існує думка, що поняття мізогії виникло за давньогрецьких часів і означало – презирство до жінок. Саме це явище вплинуло на зародження та появу дискримінації за статевою ознакою як корінної причини гендерного насильства.

В усіх традиціях і культурах взаємовідносини чоловіка та жінки визначалися релігійними уявленнями, які були не на користь жінкам. Традиційні релігії – християнство, іудаїзм, іслам, буддизм пропагували ідеї, за якими жінки розглядалися як низькі істоти. Причому ідеї мізогії знайшли своє відображення і на правовому рівні. Аніщук Н. стверджує, що закони Хаммурапі, Ману, Салічна Правда та інші історичні пам'ятки зарубіжного права, передбачали деякі форми гендерного насильства, коли чоловікам дозволялося купувати-продавати жінок, віддавати їх у боргову кабалу замість себе, карати смертю жінок, звинувачуваних у подружній зраді, вбивати новонароджених дівчат, віддаючи перевагу хлопчикам, тощо. Саме нерівне ставлення щодо статей, закладене релігійними

нормами, з часом призвело до зародження ідеології маскулінізму, яка виправдовувала та затверджувала чоловіче домінування. При цьому, така ідеологія була присутньою як у західному, так і в азіатському суспільстві¹.

Видом дискримінації жінок у формі гендерно зумовленого насильства, яке здійснюють з культурних та релігійних міркувань є калічення жіночих геніталій («жіноче обрізання»). В Україні це явище не набуло поширення, однак за оцінками ВООЗ у світі живе 200 мільйонів жінок, які постраждали від практики обрізання статевих органів. Тільки 2021 р. жертвами обрізання стали 4,16 мільйона дівчат. Така практика продовжує зберігатися.

Каліцтво жіночих геніталій практикують деякі мусульмани, ефіопські євреї, представники традиційних африканських євреїв і християни. У 1950-х роках у Західній Європі та США видалення клітора застосовували як медикометозний спосіб лікування істерії, епілепсії та німфоманії. Зараз масове калічення жіночих геніталій фіксують у 30 країнах світу. Найчастіше це відбувається в Африці (наприклад, у Єгипті та Ефіопії) і країнах Азії та Близького Сходу: Індії, Пакистані, Іраку й Індонезії. Також обрізання практикують певні етнічні групи в Південній Америці. За даними ЮНІСЕФ такі калічущі операції проводять близько 90 % дівчат в Джибуті, Гвінеї, Малі та Сомалі².

Каліцтво жіночих геніталій є крайньою формою дискримінації жінок та використовується як інструмент сексуального контролю над ними. Обрізання часто розцінюють як гарантію того, що жінка зберігатиме цноту до заміжжя й буде вірна в подружніх стосунках, адже не зможе мати задоволення від статевого акту. У деяких культурах також побутує міф, що обрізання підвищує фертильність жінки. В інших, жіночі геніталії вважають нечистими, тож видаляють їх нібито з гігієнічних та естетичних міркувань³

Окрім того, що каліцтво жіночих геніталій є дискримінацією жінок, воно має дуже небезпечні наслідки для здоров'я дівчини, оскільки ця процедура проводиться дівчатам у віці до 15 років. Короткостроковими наслідками обрізання є сильний біль, кровотеча, шок, набряк тканин, інфікування, рубцювання та проблеми з сечовипусканням, можливі і летальні наслідки. Після процедури, жінки страждають на хронічні статеві інфекції, інфекції сечовивідних шляхів, проблеми з менструацією, болісне сечовипускання, акушерські ускладнення та перинатальні

¹Аніщук Н. В. Правові засоби викорінення гендерного насильства в Україні: історико-теоретичний аналіз. Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса. 2008. С. 16.

²Пандемия может подорвать прогресс в борьбе с калечащими операциями на женских половых органах. URL: https://news.un.org/ru/story/2022/02/1417842?utm_source=UN+News+-+Russian&utm_campaign=be1c552d61-EMAIL_CAMPAIGN_2022_02_04_01_00&utm_medium=email&utm_term=0_6a23d2f3b7-be1c552d61-107587149.

³Куденко Т. Що таке жіноче обрізання та чому важливо про це говорити. 6 лютого 2021. <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/equality/4159-zhinoche-obrizannya?from=readmore>.

ризика, проблеми сексуального характеру тощо. Фіксувалися випадки виникнення у жінок проблем ментального характеру: жінки стають більш схильними до постравматичного синдрому, тривожності та депресії¹.

Рані шлюби також є одним з обумовлених культурними чинниками явищем, який значно підвищує ризик жінки стати потерпілою від насильства з боку чоловіка, зростають ризики домашнього насильства, ризики для отримання шкоди для репродуктивного здоров'я та обмеження права на свободу пересування. Ранні шлюби, які навязані культурними нормами та практиками, в поєднанні з патріархальним розподілом традиційних ролей, можуть стати перешкодами для використання дівчатами права на освіту. Коли дівчата не мають змоги завершити освіту через ранній та (або) примусовий шлюб та вагітність, вони зіштовхуються з практичними перешкодами, серед яких примусове відрахування зі школи, соціальні норми, що утримують дівчат вдома, або таврування.²

Практика ранніх шлюбів тісно пов'язана зі згадуваною вище культурною практикою каліцтва жіночих геніталій. Поєднання цих двох проявів насильства над жінкою посилюють патріархальні прояви в родині та в суспільстві, укріплюється підпорядковане становище жінки, практично унеможлиблюється отримання освіти через проблеми зі здоров'ям, раннім шлюбом та ранньою вагітністю. Всі ці фактори створюють реальні передумови до подальшої дискримінації жінок.

Всі негативні культурні практики є дискримінаційними за гендерною належністю та віком, тим самим утворюють множинну дискримінацію. Вони завдають фізичну та/або психологічну шкоду, страждання. Завдана потерпілим шкода окрім фізичних та психологічних страждань, має на меті або як наслідок порушення гарантій визнання, користування та здійснення прав людини і основних свобод жінок і дітей. Такі діяння принижують гідність жінок, негативно впливають на фізичний, психічний та моральний стан і розвиток, участь у житті суспільства, здоров'я, освіту та економічне та соціальне становище.

Найбільш поширеними культурними причинами та умовами дискримінації жінок та дівчат є наступні:

1. Звичай та традиції, нормалізують та раціоналізують насильство щодо жінок, в наслідок жінки не усвідомлюють того, що по відношенню до них вчиняються неправомірні дії та сприйняття насильства як норми.

¹Там само.

²Загальна рекомендація № 36 (2017 р.) щодо права дівчат та жінок на освіту 16 листопада 2017 р. CEDAW. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1-37. 332 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>

2. Патріархальні культурні норми, що провокують насильство та обґрунтовують дискримінацію жінок за віком, статтю та іншими ознаками.

3. Стереотипні уявлення як ґрунтуються на другорядному значенні інтересів жінок та пріоритетності прав, можливостей чоловіків.

4. Стереотипні уявлення щодо підпорядкування жінки чоловікові, які заохочуються суспільством та нав'язуються з дитинства.

5. Мізоґінія, сексизм, фемініцид які породжені соціальними нормами та які забезпечуються культурними традиціями.

6. Система цінностей, яку закладають у жіночу свідомість (вийти заміж, народити дитину, забезпечувати побут).

7. Не достатній рівень виховання молоді щодо основних аспектів та важливості гендерної рівності, негативних ризиків та наслідків гендерно зумовленого насильства.

8. Усталені стереотипи про честь родини та сексуальну чистоту партнерів.

9. Ідеологія домінуючої ролі чоловіка в сімейних та сексуальних відносинах.

Цілковито очевидно, що культура певного суспільства досить часто використовується для того, щоб допомогти приховати дискримінацію та гендерно зумовлене насильство. Культура нормалізує та раціоналізує насильство щодо жінок, пояснюючи його через «видумані» норми, цінності, та, перекладаючи відповідальність з винного, на жертву.

Правові причини та умови дискримінації жінок та дівчат.

Повагу до прав людини та їхній захист можна гарантувати лише за умов наявності ефективних засобів правового захисту¹. Основою формування правового підґрунтя сучасної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, протидії гендерно зумовленому насильству в Україні, стала Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та інші міжнародні документи з прав людини.

В цілому, в Україні сформована система законодавства є переважно гендерно нейтральною, тобто такою, що не містить негативних дискримінаційних положень щодо жінок та дівчат. Крім того, останніми роками, відбувається інтенсивна «європеїзація» вітчизняного законодавства, що полягає у приведенні українського законодавства у відповідність до норм і стандартів Євросоюзу та їх практичному втіленні. Однак, успішність держави залежить не лише від існуючих законодавчих норм, але й від правозастосовної практики, тобто реального гарантування і виконання прав, закріплених у нормативно-правових актах, у т.ч. ратифікованих державою.

Окрім приведення чинних нормативно-правових актів у відповідність до міжнародних стандартів, важливо визнання на державному рівні того, що для

¹Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 рр. Рада Європи. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4](https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4).

досягнення гендерної рівності та усунення дискримінації важливою умовою є зміна традиційної ролі чоловіків та жінок у суспільстві та сім'ї.

В питанні ліквідації дискримінації факторами правового характеру є адаптація чинного законодавства до вимог Стамбульської конвенції, яку було ратифіковано 22 червня 2022 р.

Вагомим чинником існування дискримінації жінок та дівчат є безкарність та відсутність відповідальності за сексуальне домагання, переслідування. На сьогодні, поза правовим полем залишається питання притягнення особи до відповідальності за кібернасильво, наприклад, у формі залякування поширення інтимних фотографій або поширити подробиці інтимного життя.

Відсутня в Кримінальному кодексі України і окрема стаття за вчинення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, що призводить до того, що до початку повномасштабного вторгнення окремо не велася статистика за це кримінальне правопорушення. Це ускладнює процес обліку, аналізу, контролю за розслідуванням та притягненням до відповідальності винних осіб. Також, у Єдиному реєстрі досудових розслідувань відсутня будь-яка відмітка про насильство, пов'язане саме з військовим конфліктом¹. Це призводить до того, що такі злочини губляться в загальній статистиці вчинених злочинів. Військовий конфлікт на сході України триває з 2014 р., громадські та правозахисні організації заявляли на протязі всіх цих років про факти вчинення сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, однак на жаль, жодного офіційно зареєстрованого кримінального правопорушення та жодної засудженої та покараної особи за вчинення цього, надзвичайно принизливого, жорстокого та надзвичайно тяжкого за впливом на постраждалу особу, злочину немає.

Наступною правовою прогалиною, яка опосередковано може впливати на вчинення дискримінації жінок та дівчат, а також гендерно зумовленого насильства є відсутність в Правилах етичної поведінки, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування заборони вчинення таких дій. Документ передбачає лише загальний обов'язок державного службовця та посадових осіб місцевого самоврядування повідомити безпосереднього керівника про відомі факти порушень Загальних правил, дискримінацію чи насильство за ознакою².

Правила етичної поведінки поліцейських, затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України 09.11.2016 № 1179. під час виконання службових обов'язків забороняють поліцейському сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або

¹Rufanova Viktoriia, Shablysty Volodymyr, Spilnyk Serhiy, Sydorenko Nataliia, Mozol Stanislav. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 – Issue 53: May, 2022. Page 220-226. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.

²Правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>.

такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; допускати будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками¹. Вважаємо, що здійснювала б превентивний вплив чітка та пряма заборона вчинення дискримінації та гендерно зумовленого насильства, у тому числі сексуального домагання на робочому місці.

Сьогодні актуалізувалося питання не лише усунення дискримінації, але й захист та врахування потреб постраждалих в умовах збройного конфлікту, зокрема захист від різних форм насильства та переслідування (під час тривалих конфліктів збільшуються ризики потрапляння насамперед жінок і дівчат у ситуації торгівлі людьми, сексуального насильства, зґвалтування). Потребують законодавчого вирішення питання задоволення особливих потреб жінок і дівчат, у тому числі вразливих категорій (зокрема біженців, внутрішньо переміщених осіб, жінок, які постраждали від насильства за ознакою статі та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом), а також жінок-комбатантів, жінок-ветеранів під час надання послуг у сфері охорони здоров'я, психологічної та гуманітарної допомоги; забезпечення участі жінок в економічному відновленні та перехідному правосудді в конфліктних і постконфліктних ситуаціях.

Дискримінація жінок та дівчат тісно пов'язана з цілим комплексом детермінант, в тому числі такими як неефективне управління, недостатній рівень законності, культурні, гендерні норми, нерівність в доходах, кар'єрних можливостях, домашньому навантаженні тощо. Впливають і сквозні фактори, такі як легкий доступ до вогнепальної зброї, зловживання алкогольним напоями тощо². В сукупності ці чинники формують соціальний клімат, сприятливий для дискримінації та насильства. Тому державна політики та стратегія протидії дискримінації повинна враховувати існування та необхідність зниження яких факторів ризику.

Також, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) не передбачає відповідальність за вчинення дискримінації жінок та дівчат. КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за насильство за ознакою статі та домашнє насильство (ст. 173-2). Діюча норма не відображає всього арсеналу дискримінаційної поведінки щодо жінок та дівчат. Поряд з цим, ст. 166-3 встановлює адміністративне стягнення за вчинення дискримінації підприємців органами влади і управління.

Вагому роль в системі детермінантів дискримінації жінок та дівчат відіграють *причини та умови віктимної поведінки*, такі як:

¹Правила етичної поведінки поліцейських. Наказ Міністерства внутрішніх справ України 09.11.2016 № 1179 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text>.

²Доклад о положении дел в мире в сфере профилактики насилия за 2014 г. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/145087/WHO_NMH_NVI_14.2_rus.pdf;jsessionid=D279B7F10F1209ED8C14C9D1E563FF2E?sequence=2.

1. Гендерні ролі, які нав'язують певну модель поведінки та підвищують ризики віктимізації жінок та дівчат.

2. Високий рівень терпимості до проявів насильства. Приблизно кожна п'ята жінка (19%) вважає, в певних ситуаціях статевий акт без згоди, наприклад: у шлюбі або між партнерами; якщо жінка або чоловік вживали алкоголь; якщо жінка в провокаційному одязі, що це виправдано в шлюбі або між партнерами, які живуть разом (цей показник зростає до 25%)¹.

3. Недоліки виховання та негативний травмуючи досвід в дитинстві, який сприяв формуванню терпимості до насильства та ставлення до нього, як до нормального явища. Майже половина населення України (49%) вважає, що проблема домашнього насильства існує через те, що насильство вважається прийнятним².

4. Самостигматизація жінкою себе як потенційної жертви, яка визначає подальшу соціальну оцінку та потенціал її віктимності. Наприклад, проживання з чоловіком агресором, який вже не одноразово застосовував насильство до жінки, звинувачуючи її в цьому. Жінка терпить такі знущання, не вчиняє ніяких дій з різних причин (фінансова залежність від чоловіка, відсутність власного житла, страх, що суспільство її засудить тощо), щоб припинити випадки насильства, які періодично повторюються³.

5. Не розуміння жінкою того, що характер поведінки з нею з боку чоловіка чи іншого члена родини чи суспільства, містить ознаки протиправних діянь та є не припустимим. В ході дослідження насильства над жінками в Україні були опитані жінки-жертви гендерно зумовленого насильства. Вони стверджували, що психологічне й економічне насильство – звичне явище у взаєминах. Психологічне насильство, зокрема сильно контрольована поведінка, погрози або

¹Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>.

²Ставлення громадян до гендерно зумовленого та домашнього насильства Підготовано для Фонду ООН у галузі народонаселення. UNFPA Україна. Лютий 2021. ОБСЄ. <https://ukraine.unfpa.org/uk/publications/%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD-%D0%B4%D0%BE-%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%82%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0?page=4%2C0%2C12>.

³Victoriia Rufanova. Victimization of a woman victim of gender – based violence. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs* : Scientific Journal. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 148-152. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/06/sp1eng/%D0%9D%D0%92_%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%20%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E_2021-148-152.pdf.

усні образи, настільки звичне явище, що жінки, які зазнали його, не сприймалися іншими як постраждалі й ніхто не вважав його чимось неприйнятним¹.

6. Суспільне виправдання агресора та стереотипні уявлення щодо допустимості насильства. Так, 4 % населення України вважають, що твердження «б'є – значить любить», має раціональне зерно. Також, 28% українців вважає, що фізичне насильство чоловіка проти жінки можна виправдати: 37% чоловіків і 20% жінок. Половина населення України (50%) вважає, що одноразовий інцидент фізичного насильства з боку чоловіка проти жінки можна вибачити, якщо чоловік визнав свою помилку та вибачився. Не поділяють таку думку 34 % населення.²

7. Звикання до контрольованої поведінки з боку чоловіка та виправдання жорстокого поводження. Так, близько 53% жінок, у яких був або є партнер, стали жертвами контрольованої поведінки, а 48% — жертвами жорстокого поводження. Практично п'ята жінка (21%) стверджує, що вона потерпала від економічного насильства, і 7% жінок, у яких був або є партнер і які мають дітей, зазначають, що їх шантажували, використовуючи їхніх дітей, або з їхніми дітьми жорстоко поводитись³

8. Поширена практика звинувачення жертви. Значна частина чоловіків здебільшого звинувачує жертву в сексуальному насильстві, особливо у разі, якщо вона була в стані алкогольного сп'яніння (50%), мала погану репутацію (43%) або не чинила фізичний спротив (33%). 13 % чоловіків погодилися, що побиття своєї дружини інколи можна виправдати, 18% вважають, що чоловік має на це право, якщо вона зрадила йому⁴.

9. Ставлення до домашнього насильства як до сімейної проблеми, яка має право на існування та має бути вирішена в сімейному колі. Так, 64 % українців вважають, що жінка цілком ймовірно може зазнати сексуального насильства з боку чоловіка, з яким перебуває у шлюбі або зустрічається.

10. Перебування жінки в зоні збройного конфлікту, дуже підвищує ризик стати жертвою зґвалтування, сексуального насильства, знущань, приниження, жорстокого поводження. Це пов'язано з тим, що комбатанти відносяться до жінок на окупованій території як до трофею війни, тому можуть вчиняти з нею будь-які дії, демонструючи владу, контроль, силу та домінування⁵.

¹Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>.

²За даним опитування Ставлення громадян до гендерно зумовленого та домашнього насильства Підготовано для Фонду ООН у галузі народонаселення. Лютий 2021.

³Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЄ. 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/secretariat/440318>.

⁴Там само.

⁵Руфанова В. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом: сучасні виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 127-131. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf.

11. Сексуальна орієнтація та сексуальна ідентичність Дискримінація особи, знущання, образливі слова, жести або насильство щодо неї вчиняються через її сексуальну орієнтацію або сексуальну ідентичність. Особи з не традиційною сексуальною орієнтацією особливо схильні до ризику насильства з боку окремих осіб. Таке насильство може бути фізичним (включаючи вбивства, побиття, викрадення, зґвалтування) або психологічним (включаючи загрози, залякування та незаконне позбавлення волі). Як правило мотивом такого насильства є бажання покарати осіб, які відрізняються від більшості та, на думку кривдників, є порушниками гендерних норм. Лесбійки особливо схильні стати жертвами зґвалтування, оскільки поширеними є упередження про те, що жінку можна «вилікувати» від лесбійства, зґвалтувавши її¹. Насильство над ЛГБТ часто супроводжуються високим ступенем жорстокості та нелюдності.

12. Фізична та психологічна слабкість жертв домашнього насильства, фінансова залежність.

13. Особливості психічного стану жертв насильства є: жах, втрата впевненості у собі, посилена пильність, пригніченість, занепокоєння, розвиток фобій, почуття безпорадності, безнадійності або безсилля, почуття провини, самозвинувачення, думки про самогубство, алкогольна (наркотична) залежність, бажання помсти тощо.

Отже, дискримінація жінок та дівчат, будучи складним явищем об'єктивної дійсності, виникає, існує, живиться на підставі соціальних, економічних, політичних, культурних, правових причин та умов, детермінантів віктимної поведінки, які сприяють вчиненню дискримінації жінок та дівчат.

2.3. Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат

Стратегічною ціллю (§ 8) Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента від 24 березня 2021 р. № 119/2021 визначено запобігання та протидія дискримінації. Існування такого стратегічного напрямку обумовлено низкою проблем, зокрема: недосконалістю законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації; недосконалістю державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості; неефективністю наявних правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію.

В механізмі державного впливу на дискримінацію жінок та дівчат, вагоме місце належить Кримінальному кодексу України (далі КК України) та його можливостям в реалізації свого завдання в частині правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина... від кримінально-протиправних посягань та запобігання кримінальним правопорушенням.

¹Рождены свободными и равными. Сексуальная ориентация и гендерная идентичность в международном праве в области прав человека. Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. Нью-Йорк, Женева. 2012.

Домінуюча ідея, сутність, а також цінність кримінального права виражається у захисті основних прав людини і встановленні справедливого покарання за їх порушення. Кожне справедливе покарання має відповідати принципам таким кримінального права: гуманізму, законності, пропорційності, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності. За умови, якщо кримінально-правова норма відповідатиме цим принципам, винна особа підлягатиме справедливому покаранню.

Кримінальні правопорушення, пов'язані з дискримінацією жінок та дівчат, посягають на людську гідність, індивідуальність жертви та ігнорують принцип рівності. Важливість належного механізму кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат полягає в створенні законних підстав притягнення винних до відповідальності, подолання безкарності тощо.

Справедливе застосування норм права полягає у недискримінаційному підході та неупередженості. Тобто, передбачений законом склад злочину та рамки покарання повинні відповідати один одному, а покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю, обставинами скоєного й особою винного. Адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема, права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину. Справедливість передбачає те, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину¹.

КК України у ст. 161 встановлює відповідальність за вчинення порушення рівноправності громадян, яким є умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, *статі*, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Посеред інших ознак законодавець передбачив відповідальність за порушення рівноправності (дискримінацію) за ознакою статі.

Відповідно до чинної класифікації кримінальних правопорушень, дискримінація за ознакою статі (ч. 1 ст. 161 КК), в тому числі така, що поєднана з насильством, обманом чи погрозами, або вчинена службовими особами (ч. 2 ст. 161 КК), є не тяжким злочинами. Вчинення дискримінації дівчат та жінок організованою групою, або якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 161 КК) є тяжким злочином.

Суспільна небезпека дискримінації жінок та дівчат полягає в порушенні рівності їх прав і свобод, а також рівних можливостей; посяганні на гідність

¹Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.

жінок та дівчат. Досить поширеними є форми дискримінації, пов'язані з насильством (домашнє насильство, сексуальне насильство, сексуальні домагання).

За ст. ст. 161 КК може бути притягнута до відповідальності особа, яка вчиняє пряму, непряму дискримінацію жінок та дівчат, підбурювання, пособництво у дискримінації, або утиск. Пряме чи непряме обмеження прав громадян проявляється у будь-яких дискримінаційних діях, що позбавляють громадян можливості повністю використовувати свої конституційні та інші права.

Зазначеною статтею жінки та дівчата захищені від дискримінації у сферах: громадсько-політичної діяльності; державної служби та в органах місцевого самоврядування; правосуддя; у трудових відносинах; охорони здоров'я; освіти; соціального захисту; житлових відносинах; доступу до товарів і послуг та інших сферах суспільних відносин.

Дискримінаційні дії можуть стосуватися обмеження будь-яких прав, якими громадянин наділений за законом, зокрема, права на: охорону здоров'я; освіту; на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови; розвиток національних культурних традицій; свободу пересування (у т. ч. депортація або примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання); підприємницьку діяльність; участь в управлінні державними справами; судовий захист; створення культурних і навчальних закладів національних меншин; участь у діяльності міжнародних неурядових організацій тощо.

Пряме обмеження прав має відкритий характер дій винного щодо дискримінації прав громадянина за вказаними ознаками.

Непряме обмеження прав передбачає обмеження прав громадян під надуманими або завуальюваними приводами, які маскують собою справжню позицію стосовно тих чи інших громадян за переліченими у ч. 1 ст. 161 КК ознаками. Встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян передбачає встановлення, у т. ч. нормативно-правовими актами чи рішеннями окремих службових осіб, вигод чи переваг у громадсько-політичній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, у правовому захисті, у вирішенні житлових та інших питань тощо за вказаними ознаками¹.

Злочин у формі дискримінації є формальним за конструкцією та вважається закінченим з моменту фактичного обмеження прав громадян. ознаками.

Щодо особливостей кваліфікації дій винної особи за вчинення прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення прямих чи не прямих привілеїв за ознакою статі, якщо вони були пов'язані з перешкоджанням здійсненню виборчого права чи права брати участь у референдумі, порушенням недоторканності житла, порушенням таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, грубому

¹Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2019. 288 с.

порушенні права на працю, освіту, безоплатну медичну допомогу, то вчинене за наявності для того підстав слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 161 та статтями 157-160, 162, 163, 172, 175, 183, 184.

Як вище зазначалося, кваліфікованими видами цього злочину (ч. 2 ст. 161) є дії, зазначені у ч. 1 ст. 161: 1) поєднані з насильством, обманом чи погрозами; 2) вчинені службовою особою, а особливо кваліфікованими (ч. 3 ст. 161) – дії, передбачені ч. 1 чи ч. 2 ст. 161, які: 1) були вчинені організованою групою; 2) спричинили тяжкі наслідки.

Обман полягає у повідомленні потерпілому завідомо неправдивих відомостей або у свідомому приховуванні певних подій чи обставин з метою створити неправильне уявлення про них.

В контексті ч. 2 ст. 161 під насильством слід розуміти фізичне насильство: нанесення удару, заподіяння побоїв, легкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, пов'язані, наприклад, з фізичним примушуванням жінки сексуальних відносин, до вчинення абортів або з незаконним позбавленням волі.

Психічне ж насильство, що охоплюється змістом погроз, виявляється у залякуванні заподіянням фізичної, матеріальної чи іншої шкоди: вчинити вбивство чи статевий злочин, заподіяти тілесні ушкодження, знищити чи пошкодити особисте майно, розголосити відомості, які ганьблять потерпілого, тощо.

Фізичне насильство і погрози можуть супроводжуватись вимогами до потерпілого виїхати в іншу місцевість чи за межі України, не відвідувати певні місця, звільнитися з займаної посади, залишити роботу чи навчання, зняти свою кандидатуру з конкурсу на керівну посаду, вийти зі складу політичної партії, «голосувати правильно», підтримуючі вигідні для керівництва рішення тощо¹.

Насильство, яке застосовується до особи, посягає на її право на здоров'я, свободу та особисту недоторканність. У випадку, якщо катування вчинюється з метою дискримінації, його треба кваліфікувати за сукупністю статей: ч. 1 ст. 127 та ч. 2 ст. 161.

У разі вчинення дискримінації службовою особою (поняття міститься у примітці до ст. 364 КК), або організованою групою (ч. 3 ст. 28 КК) дії винної особи слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 161.

Тяжким наслідками за ч. 3 ст. 161 КК є загибель однієї людини чи кількох людей, у т. ч. в результаті доведення їх до самогубства внаслідок систематичного цькування на національному, расовому чи релігійному ґрунті або в результаті неправомірного обмеження прав чи встановлення привілеїв, заподіяння одному, двом чи більше потерпілим необережного тяжкого тілесного ушкодження, необережне зруйнування чи пошкодження споруджень, які мають важливе історичне чи культурне значення, заподіяння великої матеріальної шкоди,

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 484 с.

виникнення масових заворушень, розрив дипломатичних стосунків з іншою державою¹.

На жаль, на сьогодні, зазначена стаття характеризується низькими показниками застосування на практиці. За останні дев'ять років відмічається незначне зростання кількості зареєстрованих злочинів з 16 у 2013 р. до 95 у 2021 р., однак кількість притягнутих до відповідальності осіб свідчить про недосконалість останньої, низьку правозастосовчу ефективність, пов'язану зі складністю збирання доказів та доведення об'єктивних ознак злочину. Наприклад, за ст. 161 КК у 2020 та 2021 рр.. до відповідальності було притягнуто по 6 осіб відповідно, що очевидно не відображає існуючий стан забезпечення гендерної рівності та ситуації з протидією дискримінації.

Вважається, що ст. 161 КК України через розмитість диспозиції та специфіку застосування не в змозі забезпечити абсолютний захист рівноправності громадян. Санкції у справах за статтею 161 КК України рідко застосовуються судами, і, як правило, справа або не доходить до судового розгляду взагалі, або ж кваліфікація змінюється на іншу статтю. За наявності ознак інших кримінальних правопорушень, то дії винних найчастіше кваліфікують за статтями, які не передбачають дискримінаційного мотиву (наприклад, як хуліганство)².

В результаті цього, ситуація складається таким чином, що факти дискримінації жінок є досить поширеними, але рівень притягнення до відповідальності залишається низьким з таких причин:

- високий рівень латентності дискримінації жінок та дівчат;
- не бажання повідомляти про факти дискримінації через страх осуду, знуцання, стигматизації;
- кримінальне провадження по факту дискримінації за ст. 161 КК може бути порушено лише за заявою потерпілої (справа приватного обвинувачення);
- відсутність довіри до правоохоронної системи та її можливостей захистити постраждалу особу;
- складність доведення ознак дискримінації;
- корупційні зв'язки, які використовуються як для вчинення дискримінації, так і для уникнення відповідальності за її вчинення;
- відсутність диференційованого підходу (адміністративної відповідальності) для притягнення винних до відповідальності за дискримінацію жінок та дівчат;
- не серйозне ставлення працівників правоохоронних органів до справ про дискримінацію через усталені стереотипні уявлення про патріархальне суспільство, розподіл соціальних ролей, влади та ін.

¹Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 492 с.

²Цвіркун Н. Кримінально-правове забезпечення протидії кримінальним правопорушенням на ґрунті ненависті. Вісник кримінологічної асоціації України. 2021. № 1(24). С. 62. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10412/Kriminalno_pravove_Tsvirkun_2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Модель кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат законодавець сконструював наступним чином:

1) Загальна норма, яка прямо встановлює відповідальність за дискримінацію за ознакою статі (ст. 161 КК).

2) Дискримінація виступає ознакою кримінального правопорушення: (ст. 127 КК: катування з метою дискримінації; ст. 300 КК: ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагандують ... дискримінацію).

3) Доповнення КК України складами кримінальних правопорушень, в яких потерпілими можуть бути тільки жінки та які є формами гендерно зумовленого насильства (ст. 134 «Незаконне проведення абортів або стерилізації», ст. 152-2 «Примушування до шлюбу», ст. 121 КК в частині такої форми тяжкого тілесного ушкодження як каліцтво статевих органів).

4) Доповнення КК ст. 126-1 «Домашнє насильство», яке є формою дискримінації та переважна більшість потерпілих від якого є саме жінки та дівчата.

5) Розширення переліку складів кримінальних правопорушень, в яких вчинення злочину щодо жінки чи дівчини виступає кваліфікуючою ознакою (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК : умисне вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; ч. 2 ст. 172 КК: грубе порушення законодавства про працю, пов'язане зі звільненням вагітної жінки; ч. 2 ст. 314 КК : незаконне введення будь-яким способом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в організм іншої особи проти її волі в організм вагітної жінки).

6) Дискримінація за статевою ознакою є обставиною, яка обтяжує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК: вчинення кримінального правопорушення на ґрунті статевої приналежності); п. 7 ч. 1 ст. 67 КК: вчинення кримінального правопорушення щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

Як зазначалося раніше найбільш небезпечним проявом дискримінації за ознакою статі є гендерно зумовлене насильство. В структурі гендерно зумовленого насильства сьогодні переважає домашнє насильство (ст. 126-1). Цією статтею описується новий для національного кримінального законодавства вид кримінального правопорушення «Домашнє насильство». Згідно ст. 1 Закону України від 7 грудня 2017 № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» під домашнім насильством розуміється діяння (дія або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства, що здійснюються в сім'ї або в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім або нинішнім подружжям або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) в родинних стосунках або в шлюбі між собою, незалежно від того, проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, в тому ж місці, що і потерпіла особа, а також загрози скоєння таких діянь¹.

¹Кримінальний кодекс України : зі змінами та доповненнями станом на 20 серпня 2021 року / уклад. та підгот. В. І. Тютюгін. Харків. 2021. С. 88.

Коли мова йде про домашнє насильство, то маємо на увазі, що злочин може бути скоєно не обов'язково в будинку в буквальному, фізичному сенсі слова «будинок». В даному сенсі домашність розуміється як своєрідний простір, який об'єднує коло осіб, на яких поширюється дія законодавства про домашнє насильство. Безпосередньо в ст. 3 вище згаданого Закону визначається коло осіб, на яких поширюється дія законодавства про домашнє насильство зі вказівкою на не обов'язковість факту спільного проживання. Однак, в злочині, передбаченому ст. 126¹ КК важливе значення має зв'язка «спеціальний суб'єкт – спеціальний потерпілий» і визначається ст. 3 зазначеного закону¹.

Домашнє насильство утворюють діяння, що виражаються в систематичному насильстві в формах фізичного, психологічного та економічного насильства. Сексуальне насильство виходить за межі цих форм і при наявності підстав кваліфікується за відповідними статтями КК України (ст. ст. 152- 156 КК).

Закінченим кримінальним правопорушенням вважається з моменту вчинення навіть однієї з трьох форм насильства (фізичного, психологічного або економічного), в третій раз, в результаті чого настав хоча б один із зазначених у законі наслідків. При цьому не має значення, було відображено в адміністративному протоколі поліції, в обмеженому приписі або в іншому документі факт перших двох актів насильства. Для доказування факт документування важливий, але не більше, ніж інші передбачені законом докази – свідчення потерпілих, свідків, висновки експертиз тощо. Систематичність означає постійне повторюваність тотожних або схожих дій (чи бездіяльності), кожна з яких сама по собі може створювати враження незначної, але в сукупності вони впливають на потерпілу особу надзвичайно негативно, і інтенсивність цього впливу може залежати як від ступеня агресивності кожного окремого дії, так і від їх кількості. Систематичність слід відрізняти від повторності, для наявності якої достатнім є вчинення діяння вдруге².

На практиці фіксуються проблеми з доведенням факту систематичності, оскільки деякі суди вимагають наявності трьох попередніх вироків з nereабілітуючих обставин стосовно винної особи. Також, поширеною практикою є вимога судів у проведенні судово-психіатричної експертизи для доведення наслідків психологічного насильства як результату систематичності домашнього насильства та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Однак, не завжди у потерпілого наявні такі розлади, у зв'язку з чим зазначена експертиза не призводить до очікуваного результату.

¹Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству щодо жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків. ТОВ «Видавництво «Права людини»». 2018. С. 45.

²Постанова Верховного Суду України від 25 лютого 2021 року № 583/3295/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443?fbclid=IwAR2aJUinLcZMpX3XOCaHPmcurEyFAyXpQfYTVUW7O7nklrhO09QsLXytyug>.

Рішенням ЄСПЛ у справі Опуз проти Туреччини (*Opuz v. Turkey*) 9 червня 2009 року суд вперше визнав домашнє насильство формою дискримінації жінок. Зокрема зазначалося, що насильство в родині торкається переважно жінок. Насильство, якого зазнали заявниця та її мати, можна вважати гендерним та дискримінаційним щодо жінок¹.

Основні правила кваліфікації по ст.126-1 КК «Домашнє насильство»:

1) Якщо домашнє насильство збігається з ознаками іншого кримінально-правового діяння, але потерпілий – спеціальний (ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»), насильство характеризується систематичністю, максимум статті нижче або дорівнює санкції ст. 126¹ КК, кваліфікація відбувається за ст. 126¹ КК.

2) Якщо потерпілий спеціальний, але відсутня систематичність, то кваліфікації за відповідною статтею КК і п. 61 ч.1 ст 67 КК (наприклад ст. 125 КК, п. 61 ч. 1 ст 67 КК). Якщо мало місце домашнє насильство по відношенню до спеціального потерпілого в присутності дитини, тоді необхідно враховувати п. 6 ч.1 ст. 67 КК.

3) Якщо диспозиція ст. 126¹ КК не охоплює всі злочини, які є насильством, то потрібна кваліфікація за сукупністю злочинів (наприклад ст. 126¹ КК і ст. 122 КК).

4) Якщо спеціальний потерпілий передбачений як кваліфікуюча ознака іншого злочину, кваліфікація за статтею, де передбачено кваліфікуючу ознаку, наприклад ч. 2 ст. 152 КК².

Реалії сьогодення артикулювали та сприяли поширенню сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. З моменту початку війни РФ проти України 24 лютого 2022 року фіксуються злочини, прямо заборонені ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Це зокрема факти згвалтувань жінок та дівчат, чоловіків та хлопчиків, осіб похилого віку³. Жінки найчастіше стають жертвами згвалтувань та залякувань сексуального характеру, чоловіки – стають жертвами катувань з елементами сексуального насильства. Поряд з цим, серед жертв сексуального насильства з боку військових окупантів переважають саме жінки та дівчата.

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом охоплює будь-яку дію сексуального характеру із застосуванням сили або у примусових обставинах, або будь-яку дію, яка особливо націлена на статеву функцію чи статеві органи особи.

¹*Opuz v. Turkey*. Council of Europe. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-1449>.

²Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству щодо жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків. ТОВ «Видавництво «Права людини»». 2018. С. 45.

³Rufanova Viktoriia, Shablysty Volodymyr, Spilnyk Serhiy, Sydorenko Nataliia, Mozol Stanislav. Conflict-related sexual violence as a threat to peace and security of the world. *Amazonia Investiga*. Volume 11 – Issue 53: May, 2022. Page 220-226. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2021>.

Зловживання неспроможністю жертви дати справжню згоду, наприклад, якщо жертвою є дитина або особа, яка фізично або психічно не здатна погодитися, також є формою примусу¹.

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, яке вчиняється свідомо в рамках широкомасштабного чи систематичного нападу може виражатися, але не обмежується такими формами як: зґвалтування, зокрема вагінальне та анальне проникнення частиною тіла або об'єктом, або оральне проникнення статевим органом як порушника, так і жертви; погрози та спроби будь-якої форми зґвалтування або погрози та спроби інших сексуальних нападів; каліцтво жіночих геніталій, зокрема каліцтво піхви, статевих губ, клітора, каліцтво грудей та сосків, каліцтво або відсікання чоловічих геніталій, або інші типи насильства проти статевих органів; сексуальне рабство, зокрема шлюбне рабство або позашлюбне співжиття; сексуальне катування, зокрема ураження геніталій електричним струмом або стискання сосків, або примус дивитися на сексуальну наругу над партнером чи дитиною; примусова проституція; примусова вагітність; примусова стерилізація та примусовий аборт; примусове оголення, тортури сексуального характеру тощо².

Чинний КК не містить окремої статті, яка б встановлювала відповідальність за сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом. Такі діяння кваліфікуються за ст. 438 КК «Порушення законів та звичаїв війни», в диспозиції якої також не вказане це діяння Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом підпадає під ознаки «інші порушення законів та звичаїв війни». Норма є бланкетною та відсилає до міжнародних документів, ратифікованих ВР України, які підлягають застосуванню для з'ясування природи такого насильства та правильної кримінально-правової кваліфікації.

Отже, наявність ефективної системи кримінального забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат є вкрай важливим, оскільки:

- виступає символічним сигналом для жертв, злочинців та суспільства, що злочини, пов'язані з дискримінацією жінок та дівчат сприймаються серйозно державою;
- законодавчий процес сприяє обговоренню проблемних аспектів, що підвищує обізнаність громадськості щодо дискримінації жінок та дівчат;
- зростає контроль над правоохоронними органами та їх обов'язком серйозного та відповідального ставлення до розслідування справ про дискримінацію жінок та дівчат;

¹Насильство проти жінок – інтимний партнер та сексуальне насильство проти жінок: Інформаційний бюлетень. Женева: Всесвітня організація охорони здоров'я. 2016. С. 17.

²Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права. Міністерство закордонних справ Великої Британії. 2017. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwomensday%2FUWC-library%2Funwomen%2F37-International_Protocol_2017_2nd_Edition_UKR.pdf&clen=7700281&chunk=true.

- жертви дискримінації отримують правові механізми переконатися у дотриманні положень законів та право оскаржити свою справу у відповідних органах;

- дозволяє накопичувати бази даних про дискримінацію жінок та дівчат, що в подальшому може використовуватися для аналізу існуючої ситуації, вдосконалення законодавства, розробки прогнозів та заходів державного регулювання, спрямованого на зниження випадків дискримінації та притягнення винних до відповідальності.

Проаналізовані вище положення кримінального законодавства свідчать, що законодавцем робляться дієві кроки щодо впровадження принципів гендерного мейнстримінгу в КК України. Цілком очевидно, що визначений державою вектор на усунення гендерної дискримінації потребує доопрацювання, постійного моніторингу та підтримки всіма інституціями громадянського суспільства¹. Симбіоз діяльності влади та незалежних досліджень гендерної проблематики, дозволить сформуванню та надати суспільству якісний контент для формування нового світогляду, позбавленого стереотипів минулого та пом'якшить побічний ефект інформаційної епохи сьогодення, що сприятиме формуванню з часом якісної нормативної бази.

2.4. Діяльність органів Національної поліції щодо запобігання та протидії дискримінації жінок і дівчат

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» основним напрямками державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації є:

- 1) недопущення дискримінації;
- 2) застосування позитивних дій;
- 3) створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;

- 4) виховання і пропаганда серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

У ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що поліція – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Відповідно основними завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

¹Руфанова В. Принципи гендерного мейнстримінгу в Кримінальному кодексі України. 30 років розбудови Української державності та кримінальна юстиція як її базовий компонент: чого досягнуто і що втрачене? : матеріали VII Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 16–17 вересня 2021 року) / упорядник І.Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 162-167.

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги¹.

У своїй діяльності поліція керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Вся діяльність поліцейського, відповідно до покладених на нього завдань спрямована на забезпечення дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації. Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Дискримінація жінок та дівчат посягає саме на гідність особи та її право мати рівні права та можливості з іншими членами суспільства.

У випадку виявлення поліцейським дискримінаційних дій або інших незаконних дій, у тому числі катування, в поліцейському середовищі, серед колег, він зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про відомі факти. Керівник органу зобов'язаний негайно відреагувати на такі факти, призначивши проведення службового розслідування та притягти винних до відповідальності².

Діяльність поліцейських щодо запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат відбувається в межах повноважень поліцейського, закріплених ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію». Поліцейський, відповідно до покладених завдань:

- 1) здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;
- 2) виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- 3) вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;
- 4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

¹Про Національну поліцію України. Закон від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. С. 379.

²Там само.

5) здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

5-1) здійснює прийом екстрених викликів за скороченим телефонним номером 102;

б) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;

7) розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

8) у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;

9) доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

10) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначено наступні повноваження уповноважених підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству як формі дискримінації:

1) виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них;

2) прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, у тому числі розгляд повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України;

3) інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;

4) винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників;

5) взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством;

б) здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;

7) анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством;

8) взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству;

9) звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

2. Уповноважені підрозділи органів Національної поліції України здійснюють повноваження у сфері запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням міжнародних стандартів реагування правоохоронних органів на випадки домашнього насильства та оцінки ризиків.

Поліцейські можуть проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду в невідкладних випадках, пов'язаних із припиненням вчинюваного акту домашнього насильства, у разі безпосередньої небезпеки для життя чи здоров'я постраждалої особи.

Розслідування злочинів, пов'язаних з дискримінацією відносяться до компетенції слідчих підрозділів Національної поліції України.

На слідчі підрозділи покладаються такі завдання:

1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;
2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;

3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції;

4) забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями;

5) виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення.

Слідчі підрозділи зобов'язані застосовувати всі передбачені законодавством заходи для забезпечення ефективності досудового розслідування¹.

Відповідно до Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року перспективними є наступні шляхи подолання дискримінації, протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі:

- налагодження координації та ефективної взаємодії органів поліції з іншими, спеціально уповноваженими органами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, а також спеціальними службами підтримки постраждалих осіб, забезпечення безперешкодного доступу до них для усіх, хто потребує допомоги;

¹Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України. Наказ Міністерства внутрішніх справ від 06.07.2017 № 570. *Офіційний вісник України*. 2017. № 72. С. 65.

- забезпечення доступності та якості надання необхідних соціальних послуг особам, постраждалим від домашнього насильства та насильства за ознакою статі;

- забезпечення розроблення та виконання програм для постраждалих осіб;

- визначення потреб територіальних громад у забезпеченні фахівцями із соціальної роботи та психологами, створенні загальних і спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб;

- застосування визначеного законодавством механізму притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні домашнього насильства та насильства за ознакою статі; забезпечення розроблення та виконання програм для кривдників;

- удосконалення законодавства про адміністративну та кримінальну відповідальність посадових осіб за нехтування службовими обов'язками щодо запобігання, розслідування, переслідування та покарання за скоєння домашнього насильства, особливо домашнього насильства стосовно дітей, та насильства за ознакою статі;

- навчання та підвищення рівня професійної компетентності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі;

- проведення комплексної, а також орієнтованої на різні групи населення інформаційно-просвітницької та роз'яснювальної роботи, спрямованої на запобігання домашньому насильству та насильству за ознакою статі;

- забезпечення збору даних про факти домашнього насильства, зокрема домашнього насильства стосовно дітей, та насильства за ознакою статі, проведення досліджень щодо форм насильства, якого зазнають діти, жінки та чоловіки вразливих груп (особи з інвалідністю, люди похилого віку, внутрішньо переміщені особи, учасники бойових дій, молодь, маргіналізовані групи, бездомні, наркозалежні, постраждали від торгівлі людьми тощо)¹.

Разом з тим, Конвенція Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» зобов'язала внести зміни до КК України, проте у цьому документі немає жодного слова щодо видів та розмірів покарань за пропоновані діяння. Так, КК України зазнав дуже суттєвих змін. Вони є відомі науковій громадськості, зокрема, О.О. Дудоров один з перших в Україні зазначив, що очевидним є оцінний характер «супутніх обставин», згаданих у примітці до ст. 152 КК України. Остання не містить обмежувального застереження про те, що закріплене в ній розуміння добровільної згоди є прийнятним при застосуванні лише ст. 152 КК України. У широкому сенсі згода особи на сексуальне проникнення в її тіло не може вважатись добровільною, якщо вона була надана, зокрема, під впливом застосування фізичного насильства, погрози його застосуванням, погрози іншого

¹Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року. Розпорядження КМУ від 10 жовтня 2018 р. № 728-р Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2018-%D1%80#Text>.

змісту (наприклад, погрози знищенням чи пошкодженням майна як потерпілої, так й іншої особи, погрози обмеженням прав, свобод чи законних інтересів потерпілої або іншої особи), обману, використання щодо особи її матеріальної чи службової залежності, безпорадного чи уразливого стану. При цьому ст. 152 КК України, не передбачає диференціації кримінальної відповідальності залежно від характеру тих чинників, які виключають добровільність згоди потерпілої особи, і це є вадою коментованої заборони. Адже за ч. 1 оновленої ст. 152 КК України (за відсутності у вчиненому кваліфікуючих (особливо) кваліфікуючих ознак зґвалтування) має кваліфікуватись і сексуальне проникнення із застосуванням фізичного насильства, і, наприклад, таке проникнення, яке стало можливим через введення гвалтівником потерпілої особи в оману, тобто діяння, яке за попередньою редакцією ст. 152 КК України взагалі не визнавалось злочином. Для інкримінування ст. 152 (за винятком, як вже зазначалось, її ч. 4) потрібно встановити, що небажання потерпілої особи на вчинення щодо неї відповідної дії було більш-менш чітко вираженим, явним, переконливим, таким, щоб одна особа зрозуміла, що інша не бажає сексуального проникнення в її тіло, адже відмова на словах, навіть певна фізична протидія не завжди свідчать про дійсне небажання особи. Водночас відсутність вільного волевиявлення потерпілої особи, а отже, наявність складу злочину «зґвалтування» слід вбачати, зокрема, в тому випадку, коли потерпіла особа не давала явної згоди на сексуальне проникнення і не чинила опір гвалтівнику через переляк. Якщо потерпіла особа ситуацію, що склалася навколо неї (оточення її групою осіб, безлюдне місце, темна пора доби, тривале закривання в приміщенні тощо), розцінює як безвихідну та, оцінюючи свої сили, відмовляється чинити опір з тим, щоб попередити настання для себе більш тяжких наслідків, вчинене за наявності підстав також може кваліфікуватись за відповідною частиною ст. 152 КК України. Геніталії людини фактично визнано предметом навколишнього світу. Прийнятну для всього цивілізованого світу норму щодо заборони сексуального насильства запровадили, проте забули про покарання за нього – виключно позбавлення волі. Порівнювати його з іншими більш небезпечними злочинами просто стало безглуздо. Більш того, слід проводити широку просвітницьку роботу щодо донесення цих законодавчих новел до широких верств населення, оскільки сьогодні навіть фахівці їх сприймають м'яко кажучи критично (наприклад, процес доказування факту сексуального насильства)¹.

Отже, діяльність поліцейських підрозділів щодо запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат реалізується по трьом векторам:

1. охорона публічної безпеки та порядку з метою недопущення вчинення дискримінації жінок та дівчат;
2. дотримання прав і свобод кожної людини – діяльність у чіткій

¹ Шаблистий В. В. Проблеми поліцейської діяльності в Україні у світлі змін та доповнень до кримінального закону, зумовлених вимогами нератифікованої Стамбульської конвенції 2011 року. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 01 березня 2019 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 376-379.

відповідності до вимог законодавства щодо рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, недопустимості дискримінації;

3. запобігання та протидія дискримінації жінок та дівчат шляхом підвищення рівня обізнаності щодо дискримінації як в поліцейському середовищі, так і поза його межами; подолання стереотипів та упереджень про соціальний розподіл ролей між представниками різних статей; повне, всебічне та справедливе розслідування злочинів, пов'язаних з дискримінацією.

Дискримінація жінок та дівчат залишається вагомим перешкодою на шляху досягнення рівності, прогресу, розвитку, безпеки та миру в глобальному масштабі. Тому для кожної людини на планеті Земля важливо долучитися до формування нової парадигми взаємовідносин, які будуються на повазі, рівності, недискримінації, пріоритетності гідності людини та недопущення насильства.

Контрольні питання:

1. Назвіть основні міжнародні та вітчизняні нормативні акти, якими регулюється питання протидії дискримінації жінок та дівчат в Україні.

2. Як, на вашу думку, співвідносяться поняття «дискримінація за ознакою статі», «дискримінація жінок» та «гендерно зумовлене насильство». Обґрунтуйте відповідь.

3. Назвіть основні форми дискримінації жінок та дівчат. Наведіть приклади.

4. Назвіть правові детермінанти дискримінації жінок та дівчат.

5. Визначте ієрархію криміногенних детермінантів за обумовлюючим впливом на дискримінацію жінок та дівчат.

6. Визначте фактори віктимної поведінки жінки, які підвищують ризик вчинення відносно неї дискримінації.

7. Назвіть основний нормативний акт, яким визначені основні засади кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат.

8. Розкрийте зміст моделі кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат.

9. Що таке «домашнє насильство»? Чому, на вашу думку, домашнє насильство визнано формою дискримінації? Обґрунтуйте відповідь.

10. Визначте повноваження підрозділів Національної поліції щодо запобігання та протидії дискримінації жінок та дівчат.

Література:

Добробут і безпека жінок. Дослідження насильства над жінками в Україні. ОБСЕ. 2019. 120 с. URL: chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.osce.org%2Ffiles%2Ff%2Fdocuments%2F0%2F8%2F440318_0.pdf&clen=3217429&chunk=true.

Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2019. 288 с.

Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок №1-37. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D1%83-%D0%9E%D0%9E%D0%9D.pdf>.

Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. 2015. 92 с.

Кімелл Майкл С. Гендероване суспільство. Переклад з англійської. К. Сфера. 2003 490 с.

Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Бібліотечка голови профспілкового комітету 05.2005. 2005 р., № 5

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ. К. І.С. 2014. 101 с.

Левченко К. Гендерне тяжіння. Харків. Фоліо. 2019. 189 с.

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text>.

Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України. Наказ Міністерства внутрішніх справ від 06.07.2017 № 570. *Офіційний вісник України*. 2017. № 72. С. 65.

Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків.. Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. С. 26.

Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 5. С. 35.

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні. Закон України від 6 вересня 2012 року. № 5207-VI. *Голос України*. 03.10.2012. № 185.

Про Національну поліцію України. Закон від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. С. 379.

Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. Рада Європи. 2018. 59 с.

Харитоновна О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству щодо жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків. ТОВ «Видавництво «Права людини»». 2018. 344 с.

Шаблистий В. В. Проблеми поліцейської діяльності в Україні у світлі змін та доповнень до кримінального закону, зумовлених вимогами нератифікованої Стамбульської конвенції 2011 року. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 01 березня 2019 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 376–379.

Корисні посилання: Європейський суд з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>; Організація з безпеки та співробітництва в Європі. URL: <https://www.osce.org/ru/special-monitoring-mission-to-ukraine>; Громадська правозахисна організація Ла Страда. URL: <https://la-strada.org.ua/>; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, ООН. URL: <https://www.ohchr.org/ru/treaty-bodies/cedaw>; В Україні сексизму нема. Топ сексистських тверджень. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rWFEFNr-iGI>; Сексуальні домагання. Ла Страда: URL: https://youtu.be/0e5bMS_sizI; Гендерна дискримінація: ідентифікація та механізм надання правової допомоги. Методичні рекомендації. Юрфем. URL: <http://jurfem.com.ua/metodychni-rekomendacii/>; Домашнє насильство: як діяти та куди звернутися по допомогу? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2o3JbtG4kn8>; Домашнє насильство: відповіді на поширені запитання. URL: https://www.youtube.com/watch?v=NQ8_SLeOVw4.

РОЗДІЛ 3 ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ РАСОВІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА КСЕНОФОБІЇ

3.1. Види та форми расової дискримінації

Дискримінація є поширеною світовою проблемою, адже в широкому розумінні вона розглядається як поведінка, яка обмежує права і свободи особистості. Дане явище поширене в переважній більшості сфер життєдіяльності, зокрема сімейне життя, політика, робоче середовище, сфера освіти або охорони здоров'я тощо. Слід зауважити, що поняття «дискримінація» розкрито в рамках міжнародного та національного законодавства. Так, в міжнародному законодавстві нараховується чимало нормативно-правових актів, якими регламентується дискримінація як світове явище. Перш за все, необхідно зважати на формулювання визначення, що саме слід розглядати як дискримінацію. Н. Сербина в рамках наукової статті розуміє під дискримінацією «порушення прав особи за відсутності законних на те підстав, яке ґрунтується на завідомо негативному сприйнятті ознак, якими вона характеризується, як людина, громадянин, представник етносу і тому подібне»¹. Зауважимо, що до нормативної платформи, ратифікованої Україною, у сфері протидії дискримінації слід віднести:

- Загальну декларацію прав людини (статті 1, 2 і 7);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (статті 2, 3, 26);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (статті 2, 3);
- Міжнародну конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
- Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- Пекінську декларацію та Платформа дій, прийняті на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 року;
- Конвенцію ООН про права інвалідів;
- Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод (стаття 14);
- Європейську соціальну хартію (переглянута) статті 4 та Е;
- Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин (стаття 4);
- Конвенцію Міжнародної організації праці №156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками;
- Європейську хартію регіональних мов або мов меншин тощо.

Серед національних нормативно-правових актів у сфері запобігання та протидії дискримінації ключовим нормативно-правовим актом слід вважати

¹Сербина Н.В. До проблеми визначення поняття та ознак дискримінації у сфері праці. Прикарпатський юридичний вісник. С. 100-104.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», яким визначено організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» «дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними»¹. Із даного визначення випливає, що дискримінацію можна ототожнити із упередженим ставленням до особи, виходячи з певної ознаки, належної їй. Також інтолерантна особистість в переважній більшості випадків звертається у своїх дискримінаційних проявах до образ, неналежної непрофесійної поведінки, приниження або насильства тощо. Не винятковими випадками є необґрунтована відмова у працевлаштуванні, реалізації права особи на освіту, підвищення кваліфікації тощо. Дискримінація характеризується також висловлення неповаги, глибокої відрази до думки іншої людини, яка не співпадає із світоглядними переконаннями інтолерантної особистості, релігійних, політичних або моральних уподобань. Не менш поширеною останнім часом стала расова дискримінація як окремих різновид дискримінації як загального поняття.

Ключовим нормативно-правовим актом у сфері протидії расової дискримінації у світі слід вважати Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, відповідно до якої расова дискримінація означає «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя»². Із даного тлумачення випливає, що базовими ознаками расової дискримінації є не тільки розрізнення за ознаками раси, однак і кольору шкіри, родового, національного або етнічного походження тощо. Тобто під словосполученням «расова дискримінація» слід розуміти перелік ознак, а не виокремлену, до того ж даний перелік може бути розширеним в залежності від правової ситуації та приналежності конкретної дискримінованої ознаки за властивостями та характеристиками до расової. Міжнародною конвенцією про

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України в редакції від 30.05.2014 №5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

²Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: міжнародний нормативно-правовий акт в редакції від 04.02.1994 р. №995_105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

ліквідацію всіх форм расової дискримінації передбачено запобігання всім формам расової дискримінації шляхом зобов'язання держав-учасниць вживати відповідних заходів та проводити правову політику у напрямі нівелювання дискримінаційних настроїв в суспільстві за ознаками расової приналежності.

Основою Міжнародної конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (КЛРД) є Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963 року. Декларація відмічає чотири основні моменти:

- будь-яка теорія переваги, яка ґрунтується на расовій відмінності чи перевазі, в науковому відношенні хибна, в моральному – недозволена і в соціальному – несправедлива та небезпечна і не має жодного виправдання ні в теорії, ні на практиці;

- расова дискримінація, більш того, політика уряду, що базується на расовій перевазі чи ненависті, порушує фундаментальні права людини, може призвести до порушення дружніх відносин між народами, співробітництва між націями і миру та безпеки у світі;

- расова дискримінація шкодить не лише тим, на кого вона спрямована, але також і тим, хто її використовує;

- головною метою ООН є світове суспільство, вільне від расової сегрегації і дискримінації, факторів, що породжують ненависть та розподіл¹.

Слід прийняти дані пункти Міжнародної конвенції за основоположні у протидії всім формам расової дискримінації, зважаючи на те, що вона шкодить не тільки тим, проти кого вона спрямована, але й певним чином дестабілізує світове суспільство. Задля підтримання балансу та рівноваги в суспільстві існує необхідність більш глибокого аналізу детермінант виникнення расової дискримінації та її сутності, а також диференціації. На нашу думку, необхідно звертати увагу на види та форми расової дискримінації, які можуть між собою відчутно різнитися для того, щоб виходячи із властивостей кожної окремої форми планувати превентивну стратегію.

Расизм можна розглядати як дискримінаційну та образливу поведінку стосовно осіб, які мають захищену ознаку у вигляді кольору шкіри або етнічної приналежності тощо. Таким чином у розумінні суспільства формується хибне уявлення про «неповноцінність» такої особи. Якщо звернутися до досліджень науковців з приводу раси та її природи, то можна зробити висновок про те, що раса – це умовне розмежування, так званий соціальний конструкт. Як вказують дослідження, «людські популяції не є однозначно і чітко розмежованими, біологічно окремими групами». Це надає підстави стверджувати про штучність розрізнення за ознаками раси та наявність даного виду дискримінації як умовного поняття. Зважаючи на те, що поняття «расової дискримінації» не підкріплюється біологічною наукою, можна стверджувати про реальність його подолання та викорінення із соціальної спільноти як негативного явища і такого,

¹Міжнародна конвенція про ліквідацію расової дискримінації (неофіційний стислий виклад). Council of Europe: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-elimination-of-racism-and-discrimination>.

що вносить певний деструктив. Дослідники зауважують, що всі люди належать до одного виду, а тому немає сенсу стверджувати про расове розрізнення¹.

Слід підкреслити, що в процесі нескладних розумових операцій можна прийти висновку, що вплив будь-якої дискримінаційної ідеології, зокрема расистської, є руйнівним для суспільства та його розвитку. Даний деструктив може стати детермінантою гальмування певних поступальних процесів у суспільстві, через що виникатиме зосередження на негативних явищах та подальше деградування суспільства. Взагалі виправдання рабства, колоніалізму, апартеїду, насильницької стерилізації та анігіляції народів не є нормальним для громадянського суспільства. І хоча дана теза є актуальною для усього міжнародного товариства, расова дискримінація досі існує в сучасних європейських суспільствах і політиці. Це продовжується всупереч зміни поглядів на поняття раси, кольору шкіри, етнічної приналежності тощо. Сьогодні завдяки розвитку науки раса вже не розглядається в якості біологічної категорії, однак навіть за цієї умови існують соціальні групи, переконання яких ґрунтуються на наявності «вищих рас», їх особливого призначення та визначення функцій панування «вищої раси» над «нижчою» від народження. Зауважимо, що расова дискримінація може набувати різних форм, як-от: культурний расизм або етноцентризм. Сутність даної форми расизму полягає в тому, що розрізнення відбувається не етноознаками або кольором шкіри, а за особливостями культури (деякі культури можуть перевершувати інші, не сумісні з іншими культурами, традиціями, звичаями та історією тощо)².

Зауважимо, що існують випадки здійснення депортацій мігрантів та диференційованого ставлення до них з боку урядів країн, які долучені до боротьби з дискримінацією. Нерідко вони аргументують це досягненням паритету в суспільстві, забезпеченням публічної безпеки і порядку тощо. При цьому не можна оминати увагою також структурну дискримінацію, яка стосується окремих етнічних меншин, зокрема ромів. Дана форма расової дискримінації підживлює ксенофобічні настрої та підвищує рівень расизму у світі. Не є винятками також вчинення кримінальних правопорушень, мотивованих ненавистю, через що у кримінальних законах передбачено відповідну юридичну відповідальність за їх вчинення. Той факт, що дані суспільно небезпечні діяння досі не декриміналізовані свідчить про їх наявність і навіть поширеність³.

Расизм – це форма гноблення за ознакою раси. У багатьох закордонних теоретичних дослідженнях зазначено, що расову дискримінацію також слід розглядати як політичний інструмент, адже расова дискримінація часто спрямована на окрему групу осіб, споріднених між собою захищеною ознакою, що вказує на прорахунок певних позицій можновладцями. На це звертають увагу

¹Mario Peucker «Racism, xenophobia and structural discrimination in sports», Доповідь країни, Німеччина, Бамберг, 2009 р, ст. 26: www.efms.uni-bamberg.de/pdf/RACISM_in_SPORT_2010.pdf.

²Lydia Gall, Coercive Sterilisation – an Example of Multiple Discrimination, 2010: www.errc.org/cikk.php?page=10&cikk=3564, www.unitedagainstracism.org.

³Дискримінація та нетолерантність. Council of Europe: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>.

в процесі виокремлення форм расової дискримінації. Одним із варіантів класифікації форм расової дискримінації є виокремлення форм расизму в кількісному аспекті та взаємодії осіб із різними захищеними ознаками між собою:

- міжособистісна расова дискримінація – упереджене ставлення осіб один до одного із різним кольором шкіри;

- інституційна расова дискримінація – політика, практика, процедури, сукупність інституцій держави або суспільства, які не мають однаково якісного функціоналу для людей з різним кольором шкіри або етнічної приналежності. В сутності такої форми расової дискримінації закладено розуміння того, що держава повинна звертати увагу на різні аспекти діяльності тих чи інших інституцій, зокрема шляхом проведення антидискримінаційних експертиз;

- структурна расова дискримінація полягає у її наявності в системі органів державної влади, місцевого самоврядування, інших установ та організацій. Зарубіжні дослідники, вивчаючи особливості інституційного расизму, підкреслюють взаємозв'язок між різними інституціями різного рівня, які потенційно можуть здійснювати расову дискримінацію через дію низки об'єктивних факторів. Крім цього, до структурної расової дискримінації можна віднести соціальні наративи, які систематично підігриваються ЗМІ. Зважаючи на те, що ЗМІ можна прирівняти до четвертої гілки влади, вони відіграють значну роль у сприйнятті расової дискримінації та боротьбі з нею так само, як і елементи апарату держави;

- інтерналізована расова дискримінація – домінування позицій представників білого кольору шкіри над іншими, стереотипізація їх призначення у світі та формування високих образів, ідеологій, цінностей про зверхність однієї раси над іншою, народу, нації тощо¹.

Також в теорії расової дискримінації існують певні формулювання та поняття, які вказують на актуальність даної тематики в сучасній науці. Зокрема, слід звернути на поняття «інтерналізованої расової незворотності» та «інтерналізованої расової переваги». Щодо інтерналізованої расової незворотності, то даний термін означає прийняття особою своєї неповноцінності через інтолерантну поведінку з боку оточуючих через стереотипне уявлення про «статус» тієї чи іншої раси. Протягом тривалого часу расова дискримінація сприймається як виражений процес позбавлення окремих прав і свобод, обмежень тощо. Зокрема, до таких явищ можна віднести колоризм, ізоляцію, невпевненість в собі, ненависть до себе, лють, сором, етноцентризм тощо. Натомість інтерналізована расова перевага є демонстрація та утвердження лідерства певної раси з огляду на що вона потребує надання привілеїв, доступу до влади, інших переваг тощо².

Як нами було зазначено раніше, поняття расової дискримінації та його

¹Henry, F., & Tator, C. (2006). *The Colour of Democracy: Racism in Canadian Society*. 3rd Ed. Toronto, ON: Nelson.

²City of Toronto. (1991). *Race Relations: Myths and Facts*. Toronto Mayor's Committee on Community and Race Relations.

основні форми закріплені в нормативно-правових актах міжнародного та національного рівнів. А. Гринчак досить слушно підкреслює, що поняття расової дискримінації за різними ознаками є комплексним, зокрема за ознакою статі, віку, стану здоров'я, сексуальної орієнтації тощо). Зважаючи на це, виокремлюють різні її форми, серед яких пряма та опосередкована як зазначає Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Так, пряма дискримінація – це будь-яке розрізнення, засноване на таких ознаках як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство або країна походження чи етнічне походження, що не має об'єктивного і розумного виправдання¹. Пряма дискримінація є найбільш поширеною формою дискримінації, тому що саме вона втілена у інтолерантному ставленні до осіб із захищеними ознаками. Крім цього, до сектору прямої дискримінації слід віднести винесення офіційно закріплені органами влади рішення, які обмежують окремі права і свободи певної соціальної групи із визначеною ознакою належності, що відповідно породжує расову дискримінацію. Наприклад, об'єктом расової дискримінації можуть стати етнічні меншини, які піддаються дискримінації за етнічною ознакою.

Натомість непряма дискримінація має місце у випадку дії нейтрального фактору, тобто вимоги, відповідності критерію або практичної діяльності, які не можуть бути виконані особами, яких об'єднують за фактом наявності захищеної ознаки (раса, мова, релігія, колір шкіри, громадянство, етнічне походження). Крім цього, непряма дискримінація також може проявлятися в ситуації створення для осіб із захищеними ознаками таких незручних обставин, коли нейтральний фактор має об'єктивне або розумне виправдання тощо. Прикладом цього може слугувати створення перешкод для реалізації права на освіту представниками етнічних спільнот. Зокрема при прийомі до навчального закладу до представників ромської меншини, як і до громадян України, висувають вимогу про наявність місця реєстрації, яку вони не завжди мають через сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів (спосіб життя, цінності, культура, ставлення до реалізації певних прав і свобод, які є основоположними). Однак необхідно констатувати факт непрямої дискримінації ромської меншини. При цьому не менш цікавим залишаються випадки здійснення дискримінації з боку цілої держави (шляхом здійснення державної політики без врахування антидискримінаційного законодавства (сукупності законодавчих актів, спрямованих на попередження дискримінації). Також расова дискримінація здійснюється з боку окремих соціальних груп. В якості прикладу можна навести здійснення расової дискримінації представниками правлячої еліти суспільства або із історії можна привести діяльність такої расистської організації Ку-клукс-клан, а також здійснення расової дискримінації окремими особами².

Також окремої уваги заслуговує аналіз та розмежування націоналізму, екстремізму та шовінізму, які є різними формами виявлення дискримінації щодо інших націй або народів, зважаючи на їх «особливе призначення». Е. Сміт

¹Гринчак, А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.

²Там само.

розглядає націоналізм як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке має становити реальну або потенційну націю. Зокрема Енциклопедія історії України надає трохи інше тлумачення поняття «націоналізму», позиціонуючи його як систему ідей і поглядів, що виходить із пріоритету національних (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед іншими груповими (корпоративними) й загальнолюдськими (універсалістськими) цінностями¹.

Ще одним проявом націоналістичних позицій є шовінізм (фр. chauvinisme, в англ. версії – джингоїзм (jingoism)) – найбільш одіозна форма націоналізму, проголошення національної винятковості, протиставлення інтересів однієї етносу (або суперетносу) інтересам всіх інших етносів, поширення ідей національної переваги, національної ворожнечі і ненависті².

А. Гринчак, аналізуючи поняття «екстремізму», не звертається до тлумачення цього поняття, а вказує на те, що у більшості випадків екстремізм є вираженням поглядів тієї чи іншої невеликої групи людей. У цій ситуації нас швидше хвилює питання, як запобігти переходу помірно націоналістично налаштованих людей, іншими словами – патріотів своєї країни (а таких майже в будь-якій країні світу більшість), в екстремістський табір³.

3.2. Причини та умови расової дискримінації

Ключовим для будь-якого якісного дослідження є визначення причинно-наслідкового зв'язку, передусім причин та умов наявності та функціонування того чи іншого явища. Зауважимо, що в сучасному міжнародному праві заборона расової дискримінації є нормою *jus cogens*, тобто імперативною нормою, якою передбачено пряму заборону здійснення расової дискримінації без можливості відступу від визначених в законодавстві зобов'язань держав-членів. Зокрема, Г. Шоу звертається до концепції *jus cogens*, за якою певні норми міжнародного права визнаються імперативними міжнародним співтовариством. Слід підкреслити, що дана концепція ґрунтується на визнанні фундаментальних, ключових принципів права та законодавства⁴. Відповідно заборона расової дискримінації як імперативна норма набула цього статусу саме через визнання расової дискримінації деструктивним явищем, яке становить загрозу для суспільної стабільності⁵.

Слід зауважити, що захищені ознаки, як-от: стать, вік, приналежність до

¹Нагорна Л.П. Націоналізм [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalizm>.

²Гринчак, А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.

³Там само.

⁴Shaw M. N. International Law. 5th edition. Cambridge University Press, 2003: «The concept of *jus cogens* is based upon an acceptance of fundamental and superior values»; Див also: M. Cherif Bassiouni. International Crimes: *Jus Cogens* and *Obligatio Erga Omnes* / Law and Contemporary Problems. Vol. 59. No. 4. 1997.

⁵Barcelona Traction, Light and Power Co. Ltd. (Belg. v. Spain), 1970 I. C. J. 3, 32 (Feb. 5); Ian

певної соціальної або національної спільноти, – це основа для розполілу прав і обов’язків, встановлення обмежень та надання переваг. Дана концепція була складена історично, з моменту виникнення соціуму. Для порівняння доцільно звернутися до теорії права, а саме основних властивостей прав і свобод людини та громадянина, адже існують абсолютні права, які не можуть бути обмежені за жодних обставин, а також ті, які можуть бути обмежені за умови виникнення виняткових ситуацій та за наявності підстав, передбачених в чинному законодавстві тощо. Аналогічно під час вивчення причин та умов існування расової дискримінації нами з’ясовано, що для суспільства взагалі неприродним є поняття абсолютної рівності, тому держава як найбільш ефективна форма організації суспільства спрямована на створення справедливого, збалансованого механізму забезпечення реалізації прав і виконання обов’язків людиною і громадянином, які передбачені у чинних нормативно-правових актах. Зауважимо, що увага до відмінностей членів соціуму є негативною характеристикою суспільства, адже вона полягає у диференціації членів суспільства, особливо тих, які мають захищені ознаки, і в подальшому призводить до формування низки стереотипних уявлень, зокрема расової дискримінації¹. Насильство національних або етнічних груп в межах певної соціальної спільноти не є новим для міжнародного співтовариства, що породжує необхідність запровадження ефективних методів боротьби із расовою дискримінацією до її викорінення як руйнівного, деструктивного явища². Сьогодні міжнародне співтовариство приділяє достатньо уваги боротьбі із расовою дискримінацією, зважаючи на розвиток гуманістичного світогляду, концепції природного права та поваги до фундаментальних цінностей прав і свобод людини³.

Різні теоретичні закордонні дослідження розглядають расу як «детермінуючу ознаку», тобто розрізняючу риси і здібності особистості. Це породжує своєрідну ієрархію, де одні раси є вищими за інших. Крім цього, розглядається також ідея расизму і влади, де расизмом є системне гноблення соціальної спільноти із захищеною ознакою таким чином, щоб інша група мала соціальну, економічну або політичну перевагу. На нашу думку, слід наголосити на тому, що причини здійснення расової дискримінації необхідно розглядати системно, тобто як на загальному, так і індивідуальному рівні, адже захищена ознака в кожній особі по-різному розвинута та представлена, що надає підстави іншим чином сприймати її та піддаватися інтолерантному поведженню з боку інших членів соціуму.

Brownlie. *Principles of Public International Law*, 5th Edition. Oxford University Press, 2002.

¹Andrew Koppelman. *Antidiscrimination Law and Social Equality*. Law. Yale University Press, 1996; Martin MacEwen. *Tackling Racism in Europe: An Examination of Anti – discrimination Law in Practice*. Berg Publishers, 1995.

²Antony Anghie. *Imperialism, Sovereignty, and the Making of International Law*. Cambridge University Press, 2005.

³Mats R. Berdal, Spyros Economides. *United Nations Interventionism 1991 – 2004*. Cambridge University Press, 2007. P. 6.

Серед ключових причин здійснення расової дискримінації виокремлюють наступні:

- наявність приватного інтересу для виконання якихось робіт або надання послуг тощо. Чимало експертів вважають, що реалізація приватного інтересу з метою досягнення особистої вигоди є основною причиною расової дискримінації. У 17-18 століттях людей з Африки викрадали та примушували до рабства. Це сталося тому, що європейські інвестори зрозуміли, що наймані слуги не можуть впоратися з роботою, необхідною для вирощування тютюну, цукру та бавовни в Америці. Замість того, щоб намагатися залучити добровільних робітників, європейці вирішили використовувати рабство. Їм потрібно було виправдати варварство, тому вони стверджували, що рабство прийнятне, оскільки раби в їх розумінні не мали повноцінного статусу людини;

- розвиток науково-технічного прогресу. Хоча багато хто може сказати, що невігластво породжує расизм, однак і науковці підтримували расистські переконання, вбачаючи в цьому задалегідь запрограмовану ідею. Приблизно в кінці 18 століття наука стала альтернативою релігійним переконанням та забобонам в якості інтелектуального авторитету. Отже, саме «наука» виправдала багато расистських переконань, як-от те, що діти змішаної раси мають більше проблем зі здоров'ям і меншу тривалість життя. Важливо зазначити, що «науковий расизм» — це сміття. Він спирається на фізичну антропологію, краніометрію та інші дискредитовані методи;

- захист расизму з метою збереження миру та сталого розвитку суспільства, підтримання правопорядку тощо. У книзі «Заштамповано з самого початку» Ібрам Х. Кенді пише, що в Америці расистські ідеї давно використовувалися для придушення опору расовій нерівності. Коли люди вірять у расистські переконання – наприклад, що чорні люди від природи є більш жорстокими та небезпечними – їх не турбує жорстокість поліції чи масове ув'язнення. Тим, хто отримує користь від стереотипів расизму, потрібні расистські ідеї, які підтримують расову дискримінацію, інакше суспільство почне звинувачувати у неправомірних діях представників влади¹. Таким чином підтримання сталої рівноваги видається важливішим за справедливість і рівність, що є причиною расової дискримінації, її підтримання і поширення, незважаючи на наявність нормативно-правових актів національного та міжнародного рівнів, які містять імперативні норми заборони расової дискримінації;

- дискримінаційні політика і законодавство. Політика, яка дискримінує за расою та тримає людей у бідності, зміцнює расистські переконання. Яскравим прикладом цього є житлове законодавство. Багато законів забороняли темношкірим людям володіти будинками в певних районах, відводячи їх до житла нижчої якості та не дозволяючи накопичувати багатство. Суспільство таким чином виправдовує переконання про те, що чорні люди живуть лише в районах із низьким рівнем доходів, охоплених злочинністю, і що це певним

¹Amanuel Elias, Fethi Mansouri & Yin Paradies. The Causes of Racism. Chapter. First Online: 24 June 2021. Racism in Australia Today. pp 123–167.

чином вибір самих осіб із даною захищеною ознакою, однак слід зважати на те, що кожна людина прагне стати особистістю та умови для нормального розвитку і життя;

- відстороненість і мовчання окремих соціальних груп. Масове засудження расової дискримінації могло б позначитися на динаміці подолання расової дискримінації і зробити її позитивною. Незважаючи на те, що переважна більшість населення планети не сприймають расизм, остаточний крок в його подоланні не зроблено досі. Хоча білі аболіціоністи боролися проти рабства, вони не порушували закони, переконання та суспільні звички, які заважали темношкірим людям бути повноцінними рівноправними громадянами Америки. Сьогодні багато людей із добрими намірами вірять, що «любов до всіх» покладе край расизму, але, враховуючи системний характер расизму, лише системні зміни можуть справити реальний вплив. Мартін Лютер Кінг молодший добре висловився, коли сказав: «Зрештою, ми пам'ятатимемо не слова наших ворогів, а мовчання наших друзів»;

- репрезентація расової дискримінації в засобах масової інформації. Те, як ЗМІ (книги, телебачення, музика, фільми тощо) представляють поняття «расу», «расової дискримінації», «захищеної ознаки», має великий вплив на те, як суспільство ставиться до раси. Хоча засоби масової інформації є відображенням культури в цілому, вони не тільки засуджують, однак подекуди підтримують расові стереотипи, а отже, підживлюють расизм. Расизм у засобах масової інформації часто є непомітним і без злих намірів, але він має неймовірно негативні наслідки. Наприклад, темношкірі люди надмірно представлені в засобах масової інформації як винуватці насильницьких злочинів, тоді як темношкірі люди також надмірно представлені в новинах про бідність. Це впливає на уявлення темношкірих про себе, а також на сприйняття темношкірих людей суспільством;

- уподобання до позицій інших осіб. Нерідко причиною расизму є взаємодія з людьми, які мають расистські погляди, що в підсумку переходить у поділ їх переконань, так званий штучний расизм. Якщо в родині у когось з членів родини є расистські погляди, то скоріше за все, його переконання розділятимуть;

- несприйняття в собі расистських переконань в настроїв. Так, нерідко люди нездатні в собі розпізнати расизм. Багато хто розглядає расизм як схвалення рабства, сегрегації, негативних та відкритих посилок на наявність у людини захищеної ознаки. Ця неспроможність визнавати упередження, брати на себе відповідальність і бути кращими є основною причиною того, чому расизм все ще настільки стійкий;

- стереотипні оцінки та судження. Люди дуже швидко оцінюють інших за їхньою зовнішністю, одягом, як вони розмовляють та іншими фізичними рисами. Через те, як ЗМІ представляють расу та стійкість расистських переконань, дуже легко класифікувати цілі групи людей як «ліниві», «жорстокі», «гучні» тощо. Іноді узагальнення не обов'язково погані, наприклад те, як азіатів часто вважають «розумними» та «тихими». Якщо їх не оскаржити, ці блискавичні

судження мають значний вплив на сприйняття людей і можливості, які вони отримують;

- соціально-економічний фактор як причина расової дискримінації. Для багатьох людей звинувачення інших є рефлексом. Наприклад, не менш актуальним є звинувачення нелегальних мігрантів у скороченні кількості робочих місць. Історично так склалося, що расові (і часто релігійні) меншини виконують цю роль. Для виправдання даної соціально-економічної проблеми використовують расистські переконання. Це розпалює образу та озлобленість, роблячи і без того людей із захищеними ознаками вразливими до інтолерантної поведінки¹.

Причиною расизму як явища є ксенофобія. Власне расизм в значній мірі і є ксенофобією за ознакою видимої різниці у зовнішності. Як різновид ксенофобії расизм є ірраціональною, але природною реакцією людей на чуже та невідоме. Однак лише ксенофобією расизм аж ніяк не вичерпується.

Вчинення будь-якого кримінального правопорушення здійснюється під впливом низки умов і детермінується конкретними причинами. Аналогічна ситуація склалася і щодо поширення расової дискримінації, адже вона спричинена сукупністю не тільки загальних причин і умов, але й окремих специфічних детермінант, які для досягнення повноти даного дослідження доцільно розглянути. Вище нами було окреслено причини расової дискримінації в загальному вигляді, тобто в результаті акумуляції досліджень зарубіжних та українських дослідників. Очевидно, що вони по-різному бачать ті чи інші причини та умови здійснення расової дискримінації, однак є спільні аспекти, ґрунтуючись на яких нами виведено даний перелік базових детермінант.

Сіц Д.О. дотримується тієї позиції, що однією з головних причин расової дискримінації є нетерпимість до конкретних ознак особи, зокрема представників інших етнічних груп чи рас, людей з іншим кольором шкіри тощо. Дискримінація, ксенофобія, інтолерантність, расизм тощо найчастіше провокують поширення расової та етнічної нетерпимості. До того ж вороже ставлення до представників національних меншин пов'язують із етнофобією – різновидом ксенофобії як загального явища, що виступає у вигляді нетолерантного ставлення до низки соціальних груп за расовою або етнічною ознакою. Дане явища в Україні повинно зазнавати форматування з метою його повного подолання, адже Україна є полікультурною державою, оскільки на території держави проживають представники різних національностей і народностей².

На нашу думку, поширення расової дискримінації є результатом впливу певних соціально-негативних факторів, дії явищ або процесів у розумінні

¹Amanuel Elias, Fethi Mansouri & Yin Paradies. The Causes of Racism. Chapter. First Online: 24 June 2021. Racism in Australia Today. pp 123-167.

²Запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті расової та етнічної ворожнечі : методичні рекомендації / В.С. Березняк, О.В. Плешаков, О.І. Романова, Д.О. Сіц, О.О. Титаренко, Д.В. Широков, Н.В. Уварова; за д-ра юрид. наук, засл. юриста України С.М. Алфьорова. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 69 с.

неприйняття індивідуальності через ксенофобічні прояви. Група дослідників Американської асоціації юристів розглядають властивості причин та умов, які спричиняють даний вид злочинності. Так, вони репрезентують причину як «вирішальний активний фактор, тобто результат суб'єктивного психофізіологічного процесу», як-от: надмірна емоційність, агресія, жорстокість, відсутність самоконтролю, низка інших психологічних особливостей, що породжують злочинну мотивацію. Виокремивши дані причини, дослідники наводять на думку про вивчення особи обвинуваченого під час розслідування категорії справ із проявами нетерпимості. Таким чином, причини вчинення кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті є проявом суб'єктивізму і суспільно небезпечне діяння розглядається із причини настання певного наслідку¹.

З точки зору кримінології умови слід розглядати як відносно пасивний фактор, адже вони певним чином впливають на розвиток подій протиправного діяння, конфігурацію причинного зв'язку, не формуючи наслідки. Саме тому даний фактор вивчають як пасивний і він не є першочерговим під час аналізу тенденцій поширення расової дискримінації або боротьби з нею, однак вони відображають форму впливу на динаміку того чи іншого явища. Умови можна поділити на суб'єктивні («...негативні психологічні і моральні якості людей з оточення особи, яка здійснює расову дискримінацію») і об'єктивні («...соціальні протиріччя, які безпосередньо не залежать від свідомості і волі населення») тощо. Повернувшись до характеристики умов, слід розглянути їх детальніше. Суб'єктивні умови расової дискримінації мають переважний вплив на злочинну поведінку особи, адже формування ворожого ставлення через побутові звички, орієнтацію, думку родичів, друзів або колег по службі формуються, розвиваються і проявляються в подальшому ознаки ксенофобії до низки захищених ознак. Яскравим прикладом є наявність негативного ставлення в родині до іноземців, що дитина запам'ятовує з дитинства і в подальшому трансляція цієї моделі поведінки є неминучою, що потенційно може призвести до найбільш негативних наслідків даного прояву ксенофобії².

Крім цього, слушним є приклад Американської асоціації юристів, які розглядають як умову расової дискримінації політики державних органів, місцевого самоврядування, інших підприємств, установ та організацій³. Так, упереджене ставлення може проявлятися при прийомі на роботу, реалізації права іноземцем або особою із захищеною ознакою на освіту або виконання покарання тощо. Демонстрація такого ставлення у суспільстві формує у членів даного суспільства підсвідомі механізми негативного реагування на осіб, які мають індивідуальні особливості. Нами також серед детермінант було розглянуто

¹United States Department of Justice, National Hate Crimes Training Curricula, Student Manual.

²Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. Навчально-практичний посібник / колектив авторів. Київ, 2012. 167 с.

³Там само.

політику держави як один із інструментів расової дискримінації, адже саме політичні інтереси іноді можуть стати причиною мовчазної згоди на здійснення расової дискримінації. Ми дотримуємося тієї позиції, що, перш за все, завданням держави є формування у громадян зворотного ефекту, тобто позитивного або нейтрального реагування на таких осіб. Звичайно, це вимагає корегування векторів діяльності органів, установ тощо. На нашу думку, диференційований підхід до членів громадянського суспільства одночасно із проголошенням рівності є абсурдним у XXI столітті, адже сьогодні світовим товариством створено значні доробки про шляхи подолання расової дискримінації, а також прийнято низку нормативно-правових актів.

Стосовно об'єктивних умов, то ними, як уже було зазначено вище, вважаються наявні у суспільстві соціальні протиріччя, вони є спадщиною розвитку людства, звичаїв і традицій попередніх поколінь та правових стандартів і певним чином сприяють злочинності на тлі нетерпимості. До того ж, слід зважати на нейтрально-об'єктивні умови, тобто ті, які можуть бути не пов'язані із суб'єктивною оцінкою або світоглядом особи: економічна ситуація, соціальні і політичні відносини, зворотні сторони технічного процесу та зростання міст тощо.

Серед базових причин слід виокремити біологічні фактори – спадкового або психофізіологічного характеру, та соціальні, які полягають у потраплянні індивіда під вплив соціальних груп із настроями расової та етнічної ворожнечі або яскраво вираженої ксенофобії. Формування антисуспільних установок та їх подальший розвиток провокують расизм та нетерпимість до осіб з диференційованою расовою або етнічною приналежністю. Слід підкреслити, що вивчення відповідними суб'єктами у сфері запобігання даним правопорушенням джерел виникнення ксенофобії є запорукою ефективного попередження формування мотивації нетерпимості. До факторів формування антисуспільних установок можна віднести родинні переконання особи, яка має виражені ознаки расизму та прояви деспотизму, неприйняття, нетерпимості, безпринципності тощо; політику навчального закладу, у якому навчався або навчається така особа, тобто наявність диференційованого підходу; негативні установки в робочому колективі (егоцентризм, протекціонізм, корупція тощо), а також нав'ювання диференційованого ставлення до різних членів суспільства засобами масової інформації і телевізійними ефірами тощо. Крім цього, вагому роль у формуванні упередженого ставлення відіграє інформаційний елемент із фрагментами нетерпимості в мережі Інтернет¹.

Зазначені вище причини досить тісно пов'язані із умовами расової дискримінації. Так, суб'єктивними умовами є відсутність контролю за політикою діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, установ,

¹Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі як зброя для правої риторики). К., 2011. С. 4, 6.

підприємств або організацій, діяльністю навчальних закладів, в яких ксенофобія та елементи нетерпимості не повинні зазнавати поширення. До того ж, держава повинна протекціонувати членів суспільства із захищеною ознакою, поширюючи інформацію щодо розуміння осіб із певними особливостями расової, етнічної, статевої приналежності тощо як рівноправних членів суспільства. Однак не менш важливим є звернення на об'єктивні умови, адже вони пов'язані із глобальними питаннями, які стосуються економічного, екологічного, міграційного (завезення «екзотичних хвороб») або інших аспектів діяльності суспільства і держави і часто від їх подолання залежить викорінення нетерпимості та інтолерантності, що подекуди зробити неможливо.

Отже, різні теоретичні закордонні дослідження розглядають расу як «детермінуючу ознаку», тобто розрізняючу риси і здібності особистості. Це породжує своєрідну ієрархію, де одні раси є вищими за інших. Крім цього, розглядається також ідея расизму і влади, де расизмом є системне гноблення соціальної спільноти із захищеною ознакою таким чином, щоб інша група мала соціальну, економічну або політичну перевагу. На нашу думку, слід наголосити на тому, що причини здійснення расової дискримінації необхідно розглядати системно, тобто як на загальному, так і індивідуальному рівні, адже захищена ознака в кожній особі по-різному розвинута та представлена, що надає підстави іншим чином сприймати її та піддаватися інтолерантному поводженню з боку інших членів соціуму. Із розглянутих нами детермінант расової дискримінації можна зробити висновок про приділення значної уваги цьому питанню з огляду на поширеність расової дискримінації та необхідність її комплексного попередження.

3.3. Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії расової дискримінації

У процесі протидії поширенню расової дискримінації необхідно оперувати якісним законодавством для того, щоб ефективно попереджати негативні наслідки впливу даного явища. При цьому законодавство у сфері протидії расові дискримінації не є ключовим аспектом з расизмом, однак воно повинно мати відповідну якість та комплексно з іншими заходами стати тим каталізатором, завдяки якому права осіб із захищеними ознаками не будуть свавільно порушуватися, а щодо осіб із вираженим расизмом вживатимуться відповідні заходи та санкції. Це певним чином дисциплінує осіб з інтолерантними установками та зможе позитивно вплинути на динаміку подолання расової дискримінації. При цьому кінцевою метою антидискримінаційного законодавства є трансформації у свідомості населення про неправомірні вчинки щодо осіб із захищеною ознакою. Слід зауважити, що спеціальні закони у сфері протидії расової дискримінації зможуть позитивно вплинути на зміну та адаптацію суспільних уявлень про цінності толерантності та відкритості, засудження расової дискримінації. Такою видається правова природа нормативно-правових актів, спрямованих на попередження расової дискримінації, однак подекуди

наявність політичного або економічного інтересу може спровокувати нівелювання окремих ціннісних орієнтацій в розумінні протидії расовій дискримінації. Однак серед науковців, які досліджують дану тематику, побутує думка щодо того, що ефективно протидіяти расовій дискримінації може спеціальне законодавство, тобто спеціальні закони сприятимуть трансформації суспільних уявлень про цінності в бік толерантності та відкритості. Однак важливим у даному випадку є якість такого законодавства та правозастосування компетентними органами. Так, слід наголосити на спроможності правоохоронних органів та органів правосуддя розпізнати склад правопорушення, зокрема кримінального у діяннях особи, яка виявила расову дискримінацію у формі суспільно небезпечного діяння, довести її винуватість та застосувати передбачену законодавством санкцію. Аналізуючи сукупність нормативно-правових актів у сфері протидії кримінальним правопорушенням на ґрунті расової або іншої нетерпимості, ми дійшли висновку, що законодавець в рамках законотворчої діяльності звертається до регламентації протидії расовій дискримінації, тому що на їх превентування спрямовані не тільки національні нормативно-правові акти, але й міжнародне законодавство. До ключових нормативно-правових актів у цій сфері належить Конституція України та кодифікований закон Кримінальний кодекс України (далі – КК України). Конституція спрямована на забезпечення рівності та гідності усіх осіб, які перебувають на території України. На це вказують положення ст. 21 Конституції України, у якій зазначено, що «всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними», що означає заперечення расової дискримінації та свавільного порушення прав і свобод людини внаслідок інтолерантної поведінки¹. Крім цього, відповідно до ст. 24 Конституції України «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»². КК України у даному аспекті передбачає посилення покарання за кримінальні правопорушення на ґрунті расової нетерпимості, що впливає на рівень расової дискримінації в Україні. Крім цього, Україна ратифікувала міжнародні угоди, які стосуються попередження расової дискримінації.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»³. Зауважимо, що до забезпечення і утвердження прав і

¹Конституція України: Закон України в редакції від 01.01.2020 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

²Там само.

³Там само.

свобод людини належить не просто дотримання, захист, охорона прав і свобод тощо та інші заходи, але й протидія расовій дискримінації, яка значно впливає на кількість свавільних порушень прав і свобод. Відповідно до ч. 1 ст. 26 Конституції України «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України»¹. Положеннями ст. 37 Конституції України заборонено утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення»². Слід підкреслити широке звернення законодавця у Конституції як Основному Законі до протидії расовій дискримінації в різних аспектах. Попередньо нами акцентовано увагу на ст. 24 Конституції, у якій закріплено положення про рівні конституційні права і свободи незалежно від раси, кольору шкіри, релігії, походження, мови та інших захищених ознак. Однак до ст. 24 Конституції України правозахисні організації та Європейська комісія проти расизму й нетолерантності мають пропозицію внести зміни, які стосуються кола осіб, зазначених у статті. Відповідно до ч. 1 ст. 24 Конституції України рівними у свої правах і свободах повинні бути не тільки громадяни, але й усі ті особи, які перебувають на території України. Це стосується іноземців, апатридів, біпатридів тощо. Однак, незважаючи на це, відповідні зміни до конституційної норми не внесено. На нашу думку, внесення даних змін до ст. 24 Конституції України не є першочерговим завданням, адже у ст. 21 Конституції України визначається рівність і гідність кожної людини, тобто громадян та інших осіб, які перебувають на території України. Цілком логічно вважати, що дана норма виправдовує положення ст. 24 Конституції України.

При цьому ми переконані, що наявність расової дискримінації в Україні, незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, спрямованих на її попередження, пов'язано скоріше із недосконалою правозастосування таких актів стосовно захисту вразливих соціальних груп. Замало наявності законодавства для боротьби із певним явищем, необхідно зробити його дієвим та зрозумілим для суб'єктів правозастосування.

Однак попри існуючий рівень якості законодавства у правозахисників та представників міжнародних інституцій існують пропозиції щодо його модернізації, зокрема вимога про прийняття антидискримінаційного закону, певні зміни до КК України. На нашу думку, положення КК України щодо покарання за вчинення суспільно небезпечного діяння також потребують відповідного реформування, зважаючи на поширеність ксенофобії.

Сукупність нормативно-правових актів у сфері протидії расовій дискримінації є фундаментом будь-якого механізму, правового явища або

¹Там само.

²Там само.

інституту тощо. Як уже було зазначено раніше, серед наявних нормативно-правових актів положення КК України у сфері протидії расовій дискримінації відіграє вагомe значення, однак потребує розширення та доповнення. Це стосується необхідності доповнення ст. 67 Кримінального кодексу України, в якій серед низки обтяжуючих обставин міститься обставина – вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності, яка не охоплює базових проявів ксенофобії і нетерпимості¹. Слід викласти п. 3 ч. 1 ст. 67 Кримінального кодексу України в такій редакції: вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату, на ґрунті статевої приналежності, сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. Поняттями «сексуальна орієнтація» та «гендерна ідентичність» також варто диспозицію ст. 161 Кримінального кодексу України. У ч. 1 ст. 161 КК України зазначено «за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»². Формулювання «...іншими ознаками» є не дуже вдалим в умовах існування кримінальних правопорушень в Україні за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Ми дотримуємося тієї позиції, що корисно було б розглянуто досвід зарубіжних країн у формування законодавства в аспекті протидії ксенофобії. Так, законодавство Канади, Франції, Данії та Нідерландів забезпечують захист релігійних груп нарівні з групами, які об'єднані спільністю раси, етнічного походження тощо, тобто дане законодавство захищає, перш за все, захист людської гідності і орієнтовані на протидію hate speech – ворожої мови. Вбачаємо цей термін досить сучасним та уніфікованим для світового законодавства, що дозволить розрізняти специфіку вчинюваного правопорушення у будь-якій країні, незважаючи на мову та специфіку правової системи. Україна імплементує у національне законодавство чимало міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, тому впровадження hate speech видається досить ефективним для протидії расовій дискримінації дієвими правовими інструментами. Даний термін доцільно імплементувати і в українське законодавство для позначення усіх суспільно небезпечних діянь, вчинених на ґрунті ненависті єдиним юридичним маркером. Допускається засудження за hate speech незалежно від наявності умислу і можливих наслідків. Для прикладу можна звернутися до Верховного суду Нідерландів, практика якого пішла наступним шляхом в одній із справ стосовно ксенофобії: Суд ухвалив, що факт образи для групи осіб висловлювань на їх адресу щодо їх раси або релігії, визначається природою самого висловлювання, а не наміром того, хто його публікує³.

При цьому не слід випускати важливу деталь у кримінально-правовому

¹Кримінальний кодекс України: Закон України в редакції від 19.08.2022 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

²Там само.

³Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник.

забезпеченні протидії расової дискримінації, адже у значній кількості кримінально-правових норм Особливої частини КК України містяться кваліфікуючі ознаки вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із протидією расової дискримінації. Так, вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової дискримінації є не тільки обтяжуючою обставиною або окремою кримінально-правовою нормою. Серед основних норм із обов'язковими ознаками об'єктивної сторони або кваліфікуючими ознаками вчинення на ґрунті нетерпимості слід назвати наступні:

- п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, чи з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості, або вчинене на замовлення, або таке, що спричинило смерть потерпілого);

- ч. 2 ст. 122 КК України (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, вчинене з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 126 КК України (побої і мордування, що мають характер мордування, вчинені групою осіб, або з метою залякування потерпілого чи його близьких, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 127 КК України (катування, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 129 КК України (погроза вбивством, вчинена членом організованої групи або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 1 ст. 161 КК України (умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками);

- ч. 1 ст. 442 КК України (геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу).

Знову ж таки, важливим є правозастосовчий аспект кримінально-правових норм, розглянутих вище, а саме ст. 161 КК України, адже під час вчинення будь-

якого кримінального правопорушення на ґрунті расової, етнічної ворожнечі нерідко не враховується мотив суспільно небезпечного діяння, що в подальшому впливає на кваліфікацію, міру покарання тощо. Наголошуємо на тому, що попередньою кваліфікацією за підсумками звернення до уповноважених осіб особи із захищеною ознакою у випадку вчинення щодо неї кримінального правопорушення є кримінально-правові норми, які не містять навіть серед кваліфікуючих ознак расової нетерпимості тощо. Таким чином, доцільно наголосити на тому, що важливим у даному випадку є об'єктивний аналіз події кримінального правопорушення та за необхідності звернення до ст. 161 КК України, яка є спеціальною нормою і спрямована на попередження ксенофобії, зокрема расової дискримінації.

Крім кримінального закону важливим є висвітлення інших ключових нормативно-правових актів у сфері протидії ксенофобії, зокрема расової дискримінації, серед яких Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»¹. Положення даного Закону поширюються на відносини між юридичними особами публічного та приватного права, які зареєстровані на території України, а також на фізичних осіб, які постійно проживають або тимчасового перебувають на території України. Не менш важливим у питаннях протидії расовій дискримінації є Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», сфері дії якого охоплюється здійснення парламентського контролю у сфері захисту прав людини і громадянина, поширює свою дію як на громадян України, так і на іноземців або осіб без громадянства².

Ключовими поняттями відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» є поняття «запобігання» та «протидія», однак дані терміни не розкрито у даному Законі. Відповідно до ст. 7 Закону «державна політика щодо запобігання та протидії дискримінації спрямована на:

- недопущення дискримінації;
- застосування позитивних дій;

- створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;

- виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері»³.

Слід підкреслити, що наведені напрямки діяльності не дають підстав для розмежування понять «запобігання» та «протидія», тому ми звернулися до дисертаційного дослідження І. Янковець «Дискримінація та інституційний

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України в редакції від 30.05.2014 р. №5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

²Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України в редакції від 07.05.2022 №776/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

³Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України в редакції від 30.05.2014 р. №5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

механізм її подолання в Україні», яка надає власну версію розрізнення даних дещо схожих між собою термінів. Так, під запобіганням дискримінації авторка пропонує розуміти «...комплексну політику держави, спрямовану на: подолання небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного розв'язання та поступового витіснення; випереджальну політику протидії формуванню і застосуванню будь-яких критеріїв дискримінації у суспільних відносинах; створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації; виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері». Під протидією дискримінації – комплексну систему заходів, спрямованих на: усунення причин і умов, які сприяють вчиненню протиправних діянь, які вже мають місце; виявлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності; забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації; застосування позитивних дій; притягнення до кримінальної, цивільної, адміністративної відповідальності.

Отже, при цьому законодавство у сфері протидії расові дискримінації не є ключовим аспектом з расизмом, однак воно повинно мати відповідну якість та комплексно з іншими заходами стати тим каталізатором, завдяки якому права осіб із захищеними ознаками не будуть свавільно порушуватися, а щодо осіб із вираженим расизмом вживатимуться відповідні заходи та санкції. Це певним чином дисциплінує осіб з інтолерантними установками та зможе позитивно вплинути на динаміку подолання расової дискримінації. При цьому кінцевою метою антидискримінаційного законодавства є трансформації у свідомості населення про неправомірні вчинки щодо осіб із захищеною ознакою. До ключових нормативно-правових актів у цій сфері належить Конституція України та кодифікований закон Кримінальний кодекс України (далі – КК України).

3.4. Діяльність органів Національної поліції щодо запобігання та протидії расової дискримінації

У теоретичних дослідженнях українських дослідників досить широко розглядається і тлумачиться поняття «запобігання злочинності». Серед усіх інших видів злочинності, які існують, запобіганням підлягає також расова дискримінація. В літературі поняття «запобігання злочинності» означає різновид суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх, через обмеження, нейтралізацію, а за можливістю – усунення їхньої дії, або сукупність видів діяльності, які виконуються державою з метою усунення вірогідності вчинення задуманих злочинів через розроблення і здійснення цілеспрямованих заходів¹.

Расова дискримінація характеризується диференційованими проявами, попередження яких потребує значних зусиль та вжиття низки заходів з метою

¹Богословська О. Буйних фанів з трибуни опустили на землю. Іменем Закону. 20 жовтня 2011. № 42. С. 6.

зменшення рівня злочинності, принаймні кримінальних правопорушень, які вчиняються на ґрунті ненависті. На нашу думку, важливо звернути увагу на удосконалені заходи протидії даним кримінальним правопорушенням, тому що їх превентування повинно виходити на новий рівень. Серед класичних підходів до протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим на ґрунті ненависті слід назвати наступні: розширення інформування насамперед молоді шкільного та студентського віку про принципи толерантності і взаємоповаги, які повинні панувати в суспільстві, профілактичні заходи відповідних суб'єктів, які протидіють правопорушенням, вчинених з мотивів ненависті, зокрема правоохоронних структур, звернення уваги органів державної влади на дотримання правового балансу в суспільстві між громадянами, іноземцями або особами, які мають захищені ознаки, протидія поширенню пропаганди проти расової, етнічної, сексуальної або гендерної ідентичності в мережі Інтернет та низки соціальних мереж, підготовка методичних рекомендацій тощо. Перелік заходів протидії кримінальним правопорушень на ґрунті ненависті насправді достатньо широкий і слід звернутися до багатьох наукових досліджень В.С. Березняка, О.В. Плешакова, О.О. Титаренко, які висвітлюють відповідні заходи протидії і профілактики¹.

Важливу роль у протидії расизму, екстремізму та інших проявів ксенофобії відіграє взаємодія з громадськістю, зокрема спеціальні програми запроваджені в Сполучених Штатах Америки, Ізраїлі, Великобританії².

Крім цього, інноваційним методом протидії кримінальним правопорушенням на ґрунті ненависті є розробка і впровадження механізмів фільтрації пропаганди расизму, ксенофобії та екстремізму в соціальних мережах і здійснення контролю за поширенням даної інформації. Інтернет є глобальним інформаційним простором, тому розміщення негативної інформації є не менш простим алгоритмом, ніж корисної, тому контроль за розпалюванням ксенофобії у даній мережі повинне бути пріоритетним стратегічним завданням для державної влади. Для цього виникає необхідність розробки програмних фільтрів, підвищення якості матеріально-технічної бази відповідних структурних підрозділів, які працюють у даній сфері.

Вчинення кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, як нами було зазначено раніше, в переважній більшості випадків базується на суб'єктивних категоріях, зокрема світогляді злочинця, його мотивації, сприйняття тієї чи іншої захищеної ознаки. На нашу думку, низка суб'єктивних переконань навіть після вчинення даного кримінального правопорушення може залишитися незмінною. Виходячи із принципів кримінологічного аналізу та ризиків виникнення

¹Запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті расової та етнічної ворожнечі : методичні рекомендації / В.С. Березняк, О.В. Плешаков, О.І. Романова, Д.О. Сіц, О.О. Титаренко, Д.В. Широков, Н.В. Уварова; д-ра юрид. наук, засл. юриста України С.М. Алфьорова. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 69 с.

²Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Міністерство освіти та науки України. Київ, 2018. 248 с.

рецидиву, вважаємо за доцільне вносити відомості про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті до реєстру, за допомогою якого здійснюватиметься облік таких осіб для того, щоб мінімізувати подальшому вчинення даних кримінальних правопорушень.

Незважаючи на це, протидія кримінальним правопорушенням, вчиненим на ґрунті ненависті є стратегічним завданням не тільки правоохоронних структур, зокрема Національної поліції України, однак держави в цілому і громадянського суспільства. Важливо звернути увагу на удосконалені заходи протидії даним кримінальним правопорушенням, оскільки їх превентування повинно виходити на новий рівень.

При цьому досліджуючи питання протидії расової дискримінації, слід звернути увагу на значну роль у цьому правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України. Варто підкреслити, що суб'єктами механізму забезпечення протидії расовій дискримінації виступають слідчі органи Національної поліції України, що зумовлено проведенням досудового розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України. Дана норма раніше була нами розглянута на предмет її дієвості та ефективності попередження расової дискримінації як спеціальна кримінально-правова норма.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» Національна поліція України є «центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку»¹. Слід підкреслити, що повноваження поліції не обмежуються виключно розглядом скарг осіб на порушення їх прав шляхом здійснення расової дискримінації. Важливим завданням Національної поліції є також реагування на повідомлення про вчинене правопорушення проти особи на ґрунті расової нетерпимості, чи самостійне виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення такого правопорушення, та, відповідно, проведення оперативних і слідчих дій з цього питання. Проте для ефективної діяльності поліції у вказаній сфері необхідно не тільки декларативна фіксація прав та обов'язків, а і відповідна нормативна база з конкретним механізмом реагування правоохоронців на ксенофобні прояви.

У своїй діяльності Національна поліція звертається до Загальнополітичної рекомендації ЄКРН №11 «Боротьба з расизмом і расовою дискримінацією в діяльності правоохоронних органів», у яких висвітлено заборону расового профілювання, що означає «використання поліцією, без об'єктивного й розумного виправдання, таких ознак, як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство або національне чи етнічне походження, під час контролю, спостереження або розслідувань».

¹Про Національну поліцію: Закон України в редакції від 15.06.2022 р. №580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

З огляду на ці принципи, слід урахувувати різні міркування для визначення того, чи в застосуванні расового профілювання було забезпечено пропорційність між використаними засобами та поставленою метою.

Ці міркування такі:

- критерій ефективності: здатність конкретних заходів забезпечити досягнення цілей, заради яких їх було заплановано. Критерій ефективності включає такі міркування: наскільки відповідні заходи допомогли у виявленні злочинців; наскільки відповідні заходи вплинули на здатність поліції взаємодіяти з меншинними групами задля виявлення злочинців; наскільки відповідні заходи можуть відволікати поліцію від виявлення справжньої злочинної діяльності;

- критерій необхідності: можливість чи неможливість застосування інших, менш жорстких заходів задля досягнення тієї ж мети;

- критерій шкоди: наскільки відповідні заходи порушують права особи (право на повагу до приватного й сімейного життя, право на свободу та безпеку, право на свободу від дискримінації тощо). Крім міркувань, пов'язаних із впливом на окремі права, критерій шкоди слід розуміти ширше, разом із міркуваннями щодо того, наскільки відповідні заходи інституціоналізують упередження та легалізують дискримінаційне ставлення населення до представників окремих груп. Дослідження показали, що расове профілювання має значні негативні наслідки. Расове профілювання породжує почуття приниження й несправедливості серед окремих груп людей і призводить до їх суспільного осуду та відчуження, а також до погіршення стосунків між такими групами та поліцією внаслідок втрати довіри до неї. За цих обставин, у рамках оцінки за критерієм шкоди важливо перевіряти поведінку поліції під час здійснення відповідного контролю, спостереження або проведення розслідувань. Наприклад, коли кого-небудь затримують, ввічливість і роз'яснення підстав для цього відіграють найважливішу роль у тому, як затримана особа це сприйматиме. Важливо також оцінити, наскільки окремі групи стають об'єктом суспільного осуду внаслідок рішень зосередити зусилля поліції на конкретних злочинах або в певних географічних районах¹.

Расове профілювання слід розглядати як форму протидію расової дискримінації, адже працівники Національної поліції в рамках антидискримінаційної політики повинні бути толерантними та не звертатися до образливих форм поведінки щодо осіб із захищеними ознаками.

Важливими засобами запобігання расизму, расистської дискримінації, ксенофобії й інших проявів нетолерантності є забезпечення постійного нагляду за своєчасною реєстрацією у встановленому порядку релігійних і громадських

¹Загальнополітична рекомендація ЄКПН № 11: Боротьба з расизмом і расовою дискримінацією в діяльності правоохоронних органів. Ухвалена 29 червня 2007 року.

організацій, установ і об'єднань, відповідністю характеру їхньої діяльності цілям і завданням, сформульованим у статутних документах, а також перевірки подальшої їхньої діяльності; оголошення попередження, винесення попередження про недопустимість екстремістської діяльності.

Позитивним засобом запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті расової та етнічної ворожнечі, є підготовка і затвердження регіональних довгострокових програм та планів.

Отже, позитивні результати щодо запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті расової та етнічної ворожнечі, а також зміцнення толерантності в українському суспільстві залежить, насамперед, від якості нормативно-правової бази попередження расової дискримінації та відповідного правозастосування, діяльності правоохоронних структур в цьому аспекті, а також розробки і дії державних програм з питань толерантності й етнокультурного розвитку окремих регіонів країни.

Контрольні питання:

1. Базове визначення поняття «расова дискримінація»?
2. Назвіть форми расової дискримінації та охарактеризуйте їх.
3. Расова дискримінація, її види та прояви.
4. Визначте основні міжнародні нормативно-правові акти у сфері попередження расової дискримінації.
5. Причини поширення расової дискримінації.
6. Визначте об'єктивні та суб'єктивні фактори расової дискримінації.
7. Расові забобони і боротьба з ними: змістовна характеристика тематичних документів ООН.
8. Основні національні нормативно-правові акти у сфері попередження кримінальних правопорушень на ґрунті расової нетерпимості.
9. Роль Національної поліції України у запобіганні та протидії расової дискримінації в Україні.
10. Назвіть основні заходи протидії та запобігання расовій дискримінації в Україні Національною поліцією та кримінальним правопорушенням, які вчиняються на ґрунті расової нетерпимості.

Література:

Богословська О. Буйних фанів з трибуни опустили на землю. Іменем Закону. 20 жовтня 2011. № 42. С. 6.

Гринчак А.А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму: навчальний посібник. Міністерство освіти та науки України. Київ, 2018. 248 с.

Дискримінація та нетолерантність. Council of Europe: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/discrimination-and-intolerance>

Загальнополітична рекомендація ЄКРН №11: Боротьба з расизмом і расовою дискримінацією в діяльності правоохоронних органів. Ухвалена 29 червня 2007 року.

Запобігання злочинам, що вчиняються на ґрунті расової та етнічної ворожнечі : методичні рекомендації / В.С. Березняк, О.В. Плешаков, О.І. Романова, Д.О. Сіц, О.О. Титаренко, Д.В. Широков, Н.В. Уварова; за д-ра юрид. наук, засл. юриста України С.М. Алфьорова. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 69 с.

Конституція України: Закон України в редакції від 01.01.2020 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Кримінальний кодекс України: Закон України в редакції від 19.08.2022 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: міжнародний нормативно-правовий акт в редакції від 04.02.1994 р. №995_105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

Міжнародна конвенція про ліквідацію расової дискримінації (неофіційний стислий виклад). Council of Europe: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/convention-on-the-elimination-of-racism-and-discrimination>.

Моніторинг проявів расової та етнічної ворожнечі чи нетерпимості в українському сегменті Інтернету – поширення мови ворожнечі та заклик до нетерпимості (мова ворожнечі як зброя для правої риторики). К., 2011. С. 4, 6.

Нагорна Л.П. Націоналізм [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalizm>.

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України в редакції від 30.05.2014 №5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

Про Національну поліцію: Закон України в редакції від 15.06.2022 р. №580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України в редакції від 07.05.2022 №776/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. Навчально-практичний посібник / колектив авторів. Київ, 2012. 167 с.

Сербина Н.В. До проблеми визначення поняття та ознак дискримінації у сфері праці. Прикарпатський юридичний вісник. С. 100-104.

Amanuel Elias, Fethi Mansouri & Yin Paradies. The Causes of Racism. Chapter. First Online: 24 June 2021. Racism in Australia Today. pp 123-167.

Andrew Koppelman. Antidiscrimination Law and Social Equality. Law. Yale University Press, 1996; Martin MacEwen. Tackling Racism in Europe: An Examination of Anti – discrimination Law in Practice. Berg Publishers, 1995.

Antony Anghie. *Imperialism, Sovereignty, and the Making of International Law*. Cambridge University Press, 2005.

Barcelona Traction, Light and Power Co. Ltd. (Belg. v. Spain), 1970 I. C. J. 3, 32 (Feb. 5); Ian Brownlie. *Principles of Public International Law*, 5th Edition. Oxford University Press, 2002.

City of Toronto. (1991). *Race Relations: Myths and Facts*. Toronto Mayor's Committee on Community and Race Relations.

Henry, F., & Tator, C. (2006). *The Colour of Democracy: Racism in Canadian Society*. 3rd Ed. Toronto, ON: Nelson.

Lydia Gall, *Coercive Sterilisation – an Example of Multiple Discrimination*, 2010: www.errc.org/cikk.php?page=10&cikk=3564, www.unitedagainstracism.org

Mario Peucker, «Racism, xenophobia and structural discrimination in sports», *Доповідь країни, Німеччина, Бамберг, 2009 р, ст. 26*: www.efms.uni-bamberg.de/pdf/RACISM_in_SPORT_2010.pdf

Mats R. Berdal, Spyros Economides. *United Nations Interventionism 1991 – 2004*. Cambridge University Press, 2007. P. 6.

Shaw M. N. *International Law*. 5th edition. Cambridge University Press, 2003: «The concept of jus cogens is based upon an acceptance of fundamental and superior values».; Див also: M. Cherif Bassiouni. *International Crimes: Jus Cogens and Obligatio Erga Omnes / Law and Contemporary Problems*. Vol. 59. No. 4. 1997.

United States Department of Justice, *National Hate Crimes Training Curricula, Student Manual*.

РОЗДІЛ 4 ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

4.1. Види та форми дискримінації осіб з інвалідністю

Як було зазначено в попередніх підрозділах нашої роботи, відповідно до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, *інвалідності*, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними¹.

Таким чином, застосування до особи обмежень у визнанні, реалізації або користуванні нею правами і свободами в будь-якій формі за ознакою інвалідності визнається дискримінацією. Пряма вказівка на ознаку інвалідності свідчить про:

- 1) нагальну потребу захисту прав та свобод даної категорії населення;
- 2) поширеність випадків дискримінації за ознакою інвалідності (адже відсутність фактів дискримінації за ознакою інвалідності призвела б до того, що законодавець не виокремлював би її в окремий вид).

Що стосується потреби захисту прав та свобод даної категорії населення, то відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками².

Отже, в Україні гарантовані рівні права для всіх без винятку громадян (незалежно від їх походження, наявності тих чи інших особливостей, гендерної приналежності тощо). Дане правило поширюється і на осіб з інвалідністю.

Потреба у захисті прав та свобод згаданої категорії населення викликана, по-перше, об’єктивними чинниками (через наявність у осіб з інвалідністю певних вад, реалізація ними всього спектру своїх прав та свобод неможлива без допомоги суспільства), а, по-друге, наявністю протягом тривалого етапу розвитку суспільства ряду стереотипів, утисків та насмішок з боку інших членів соціуму.

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

²Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

У вступі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів» зазначається, що політика, яка проводиться на сьогоднішній день відносно осіб з інвалідністю – результат розвитку суспільства протягом останніх 200 років. Багато у чому ця політика є відображенням загальних умов життя та соціально-економічної політики, що проводилась у різні часи. Однак інвалідність має багато характерних для неї рис, що вплинули на життя інвалідів. Невігластво, зневага, забобони та страх – ось ті соціальні фактори, які протягом всієї історії виступали перешкодами для розвитку здібностей осіб з інвалідністю та вели їх до ізоляції¹.

Як наслідок, особи з інвалідністю були фактично відрізані від решти суспільства, через що вони не могли в повній мірі реалізовувати себе в якості індивідів. Такий стан речей призводив до соціальної *ексклюзії*, стану речей, за якого особи з інвалідністю замикались у собі, а між ними та рештою суспільства зводився непереборний бар'єр.

Варто зазначити, що перелічені соціальні фактори хоча і стають, як правило, менш вагомими в процесі еволюції соціуму, проте нікуди не зникають та, на превеликий жаль, продовжують існувати в повсякденному житті. Більш детально дані фактори будуть проаналізовані нами у підрозділі 5.2. даного дослідження.

Не дивлячись на існування згаданих проблем, протягом багатьох років політика відносно осіб з інвалідністю змінювалась: вона пройшла шлях від звичайного догляду за даною категорією населення у відповідних закладах до отримання освіти дітьми-інвалідами та реабілітацією осіб, які набули інвалідності вже у зрілому віці. Створені організації осіб з інвалідністю, їх сімей та активістів, які виступають за покращення умов життя осіб з інвалідністю. Після Другої світової війни з'явилися такі концепції, як інтеграція та включення осіб з інвалідністю до нормального життя суспільства, що відображали зростаюче розуміння потенційних можливостей таких громадян².

Таким чином, останніми роками політика сучасних демократичних держав спрямована на *інклюзію* осіб з інвалідністю (залучення даної категорії громадян до активного життя суспільства). Втім, наразі цей процес є незавершеним та потребує більших зусиль з боку різних суб'єктів суспільних відносин: держави в особі її компетентних органів, неурядових організацій та громадян.

Незавершеність, про яку було сказано вище, проявляється у наявних випадках дискримінації осіб з інвалідністю. Ба більше, на сьогоднішній день навіть зустрічаються акти булінгу відносно таких громадян.

Для підтвердження висунутої тези про поширеність випадків дискримінації осіб з інвалідністю, проаналізуємо статистичні дані, розміщені на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора України. Зокрема, розглянемо дані щодо

¹Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306.?lang=uk#Text.

²Там само.

кількості зареєстрованих потерпілих від кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю за період з 2017 по червень 2022 рр.

Звісно, такий аналіз не в повній мірі демонструє саме факти дискримінації, проте подібна робота показує загальні тенденції щодо відповідних процесів у суспільстві.

Отже, у 2017 р. на теренах України було зареєстровано 374238 потерпілих від злочинів. З них 21731 громадянин з числа осіб похилого віку та (або) осіб з інвалідністю 1 і 2 груп. При цьому, 554 потерпілих (з числа останньої категорії) загинуло¹.

Додамо, що до 2020 р. у статистичних даних Генеральної прокуратури України (Офісу Генерального прокурора України) потерпілі з числа осіб похилого віку та осіб з інвалідністю 1 і 2 груп були об'єднані в єдину категорію (при цьому до уваги бралися саме особи з інвалідністю 1 та 2 груп без включення до них осіб з інвалідністю 3 групи). Через це для проведення коректного аналізу будемо відштовхуватися саме від цих двох категорій потерпілих: осіб похилого віку та осіб з інвалідністю.

За гендерною приналежністю серед потерпілих від злочинів осіб похилого віку та осіб з інвалідністю 1-2 груп у 2017 р. зареєстровано 11782 жінки та 9949 чоловіків. Усі перелічені особи на момент вчинення злочину досягли 18 річного віку.

Таким чином, за вказаний період часу було зафіксовано цілий ряд кримінальних правопорушень, в яких в якості потерпілих були зареєстровані особи похилого віку та особи з інвалідністю I-II груп. Крім того, за гендерною приналежністю 54 % потерпілих – жінки.

У 2018 р. потерпілими від кримінальних правопорушень було визнано 344780 осіб². З них 18009 осіб похилого віку та (або) осіб з інвалідністю 1 і 2 груп. При цьому, 553 громадянина з числа даної категорії загинуло.

За гендерною ознакою осіб жіночої статі – 10022, чоловічої статі – 7987. Серед них жодного неповнолітнього.

З викладеного слідує, що хоча кількість потерпілих з числа осіб названої групи і зменшилась на 17 %, проте, по-перше, їх частка залишилась значною, а, по-друге, кількість загиблих осіб з інвалідністю I-II гру та осіб похилого віку перебувала майже на тому ж рівні, що і у попередньому році (554 громадянина у 2017 р. та 553 – у 2018 р.).

Також варто вказати, що за гендерним критерієм кількість потерпілих даної групи з числа осіб жіночої статі зросла на 2% та становила вже 56 % з загальної кількості.

¹Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2017 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=203952.

²Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

У 2019 р. зареєстровано 301792 особи, які були визнані в якості потерпілих від кримінальних правопорушень¹. З них осіб похилого віку та (або) осіб з інвалідністю I і II груп – 14949 громадян.

Звісно, наявна динаміка є позитивною (кількість потерпілих від кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю та осіб похилого віку зменшилась на 17 % порівняно з попереднім роком), проте викладені статистичні дані свідчать про все ще значну кількість осіб названої категорії, які були визнані потерпілими від злочинів.

За гендерною приналежністю зареєстровано 8068 осіб з числа жіночої статі та 6881 – чоловічої. При цьому, 547 осіб похилого віку та осіб з інвалідністю I і II груп загинуло внаслідок вчинення суб'єктами кримінальних правопорушень злочинів та кримінальних проступків.

Відтак, кількість визнаних потерпілими від кримінальних правопорушень осіб похилого віку та осіб з інвалідністю I та II груп з числа жіночої статі все ще становила більшість, хоча даний показник зменшився на 2 %

У 2020 р. зареєстровано 234816 осіб, які потерпіли від злочинів та кримінальних проступків². З них 10911 осіб похилого віку та 505 осіб з інвалідністю (з яких 23 особи загинуло).

З викладеного слідує, що кількість потерпілих від кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю та осіб похилого віку у своїй сукупності зменшилась майже на 24 %, втім, як і у попередньому році, випадки вчинення злочинів та кримінальних проступків, в яких потерпілими виступали саме громадяни даної групи, продовжували фіксуватись на теренах нашої Батьківщини.

При цьому, як зазначалося вище, саме у 2020 р. вперше в статистичних даних Офісу Генерального прокурора України категорія потерпілих від злочинів та кримінальних проступків «особи похилого віку» була відмежована від категорії «особи з інвалідністю». Крім того, остання група потерпілих від кримінальних правопорушень зазнала певної модифікації, адже якщо раніше у звіті фігурували лише особи з інвалідністю I та II груп, то відтепер вона (група) була розширена до загальної категорії «інваліди», що поєднує у собі також осіб з інвалідністю третьої групи.

Варто наголосити на тому, що потерпілих від кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю значно менше (принаймні відповідно до офіційних статистичних даних), ніж з числа осіб похилого віку (на 96 %), втім їх кількість у будь-якому разі доволі значна. Звісно, не у кожному випадку має місце саме факт дискримінації, проте запропоновані дані дають підстави вважати, що такі випадки доволі поширені, а отже проблема дискримінації осіб з інвалідністю є

¹Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2019 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=208205.

²Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=210855.

реальною та потребує вжиття від різних суб'єктів суспільних відносин ряду заходів, спрямованих на її мінімізацію та усунення (модернізація чинного законодавства, проведення навчально-роз'яснювальних заходів у суспільстві, підтримка осіб з інвалідністю, підвищення ефективності роботи правоохоронних органів тощо).

Окремо додамо, що враховуючи латентність злочинності даного виду, а також ряд ситуацій, в яких дискримінація осіб з інвалідністю була розцінена в якості інших суспільно шкідливих діянь, реальна кількість випадків дискримінації осіб з інвалідністю значно перевищує вищевикладені показники.

Повертаючись до статистичних показників за 2020 р. варто вказати, що 6077 жінок (53 %) та 5339 чоловіків (47 %) з числа осіб похилого віку та осіб з інвалідністю були визнані потерпілими від злочинів та кримінальних проступків.

З викладених даних видно, що, як і в попередніх роках, потерпілими від кримінальних правопорушень в розрізі двох вказаних категорій населення (особи похилого віку та особи з інвалідністю) частіше стають жінки. Втім, якщо розглядати ці категорії окремо, то виникає дещо протилежна картина: у 2020 р. потерпілими від кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю зареєстровано 139 жінок (28 %) та 366 чоловіків (72 %). При цьому, серед потерпілих зафіксовано 5 неповнолітніх та 4 малолітні (до 14 р.) особи.

У 2021 р. було зареєстровано 197274 осіб, які потерпіли від кримінальних правопорушень¹. При цьому, серед них 8596 осіб похилого віку та 440 громадян з інвалідністю (з яких 12 осіб загинуло).

Отже, сукупна кількість потерпілих з числа осіб двох названих груп (особи похилого віку та особи з інвалідністю) зменшилась на 21 %. Крім того, кількість потерпілих з числа осіб з інвалідністю також суттєво зменшилась (на 13 %).

За гендерним критерієм маємо наступну диференціацію: 4725 жінок (52 %) та 4311 чоловіків (48 %). У розрізі ж виключно категорії осіб з інвалідністю спостерігається наступна картина: більшість потерпілих від кримінальних правопорушень – чоловіки (60 %). Втім, дана різниця стала менш суттєвою та скоротилась на 12 % порівняно з 2020 р.

Додамо, що серед потерпілих від кримінальних правопорушень осіб з інвалідністю зареєстровано 8 неповнолітніх та 10 малолітніх (до 14 років), що є доволі тривожним сигналом, адже їх кількість у попередньому році була вдвічі меншою (9 осіб у 2020 р. проти 18 у 2021 р.).

У 2022 р. випадки вчинення кримінальних правопорушень проти осіб з інвалідністю продовжують фіксуватись на теренах нашої держави. Лише за перше півріччя 2022 р. зареєстровано 98134 потерпілих від кримінальних

¹Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2021 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=215627.

правопорушень. З них – 3663 особи похилого віку та 130 осіб з інвалідністю (14 з яких загинуло)¹.

За гендерною приналежністю (в контексті потерпілих осіб з інвалідністю) зафіксовано 46 жінок та 84 чоловіків. При цьому, 2 потерпілих з числа неповнолітніх та 1 особа – малолітня.

Окремо варто наголосити на тому, що наявна протягом останніх років позитивна динаміка кількості осіб, потерпілих від кримінальних правопорушень (серед них і осіб з інвалідністю) ризикує перетворитись на негативну у 2022 р. Підступна військова агресія Російської Федерації проти України, що вилилась у повномасштабну війну, є причиною щоденної фіксації ряду злочинів та кримінальних проступків з боку російських окупантів на теренах нашої Батьківщини. При цьому, від російської навали потерпають і особи з інвалідністю, як одні з найбільш соціально вразливих категорій населення.

Отже, викладені вище статистичні дані демонструють, що на території України щороку фіксуються випадки вчинення кримінальних правопорушень відносно осіб похилого віку та (або) з ознаками інвалідності. Загалом за період з 2017 по червень 2022 р. зареєстровано 78934 потерпілих від кримінальних правопорушень з числа осіб похилого віку та (або) осіб з ознаками інвалідності. Такі невтішні дані опосередковано свідчать про наявність проблеми дискримінації осіб з ознаками інвалідності.

Перш ніж розглянути питання, пов'язані з запобіганням та протидією дискримінації осіб з інвалідністю, доречно проаналізувати зміст терміну «інвалідність» та суміжних понять.

Відповідно до «Словника української мови» (у 20 томах за науковим керівництвом акад. НАН України В.А. Широкова), під поняттям «інвалід» прийнято розуміти людину, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково потреби нормального життя через ваду, вроджену або набуту, фізичні чи розумові вади; людина з обмеженими можливостями².

Згаданий вище термін «інвалід» був доволі поширеним у суспільстві протягом багатьох років, втім останнім часом його вживання вважається дещо некоректним та недоречним. Так, на сьогоднішній день правильним вважається використання понять «людина (особа) з інвалідністю» (при цьому зміст даного поняття є тотожним з викладеною вище дефініцією категорії «інвалід» – прим.), «людина з фізичними/ сенсорними / психічними / інтелектуальними / ментальними порушеннями», «людина з порушеннями опорно-рухового апарату», «людина з порушеннями рухової функції» тощо³.

¹Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за червень 2022 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=219615.

²Словник української мови у 20 т. Том 6. Згага – Кварта / Наук. кер. проєкту акад. НАНУ В.А. Широков. К.: Наукова думка, 2015. С. 494.

³Говоримо без бар'єрів: людина з інвалідністю // Міністерство юстиції України: офіційний вебсайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/govorimo-bez-bareriv-lyudina-z-invalidnistyu>.

Враховуючи той факт, що категорія «особа з інвалідністю» є найбільш широким поняттям серед перелічених (адже в решті термінів називаються конкретні ознаки інвалідності), в розрізі даного підрозділу пропонуємо використовувати саме його.

Крім перелічених вище понять в українській мові використовують ряд інших категорій, які вважають менш вдалими, або ж взагалі некоректними. Зокрема, до них належать поняття:

- 1) інвалід;
- 2) людина з обмеженими можливостями;
- 3) людина з обмеженими фізичними можливостями;
- 4) людина з особливостями;
- 5) людина з особливими потребами;
- 6) людина з нюансами;
- 7) особлива людина;
- 8) недієздатний;
- 9) страждає на інвалідність;
- 10) інклюзивні люди¹.

Навіть при поверхневому аналізі перелічених понять стає очевидним, що кожне з них здатне образити почуття осіб з інвалідністю. Так, як вдало зазначається на офіційному вебсайті Міністерства юстиції України, єдиним коректним терміном сьогодні є «людина (особа) з інвалідністю». Коли ми говоримо «інвалід», ми ніби навішуємо на людину тавро. Але інвалідність – це тільки одна з ознак людини, при цьому вона може бути чиєюсь дружиною, донькою, сином чи братом, з темним чи рудим волоссям, професіоналом у якійсь справі, спортсменом, з купою досягнень тощо. Тому коректно у такому випадку дотримуватися принципу «person first language», тобто, пам'ятати, що на першому місці завжди людина, а вже потім її ознака, якщо це необхідно вказати. Крім того, термін «обмежені можливості», який дуже часто використовують на заміну, теж є некоректним, адже у кожної людини є якісь обмежені можливості, наприклад, фізично ми не здатні підняти 500 кг ваги або пробігти 300 км без перерви².

Додамо, що тривалий час на науковому та побутовому рівнях використовувалось поняття «недієздатна особа», яке вживалося, у тому числі, в контексті означення особи з інвалідністю. Ба більше, поняття недієздатної особи широко використовується в розрізі цивільного права та навіть розкривається на законодавчому рівні.

Відповідно до «Словника української мови у 20 томах», слово «недієздатний» в українській мові може використовуватись у двох значеннях:

¹Там само.

²Там само.

- 1) нездатний до діяльності;
- 2) позбавлений здатності самостійно здійснювати дії юридичного характеру і нести відповідальність за них¹.

Перша дефініція, як правило, використовується на соціально-побутовому рівні та являє собою оціночне судження про людину. Зрозуміло, що використання даного поняття в контексті характеристики осіб з інвалідністю є некоректним, адже воно ображає почуття названої категорії населення, сприяє їх ексклюзії.

Друга дефініція характеризує недієздатність з юридичної точки зору та жодним чином не спрямована на образу почуттів осіб з інвалідністю. Відповідно до Цивільного кодексу України, фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними².

Таким чином, недієздатність – це певний юридичний статус фізичної особи, який встановлюється судом у разі наявності в останньої медичного критерію недієздатності.

Згідно ст. 41 Цивільного кодексу України, на сьогоднішній день існують наступні правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

- 1) над нею встановлюється опіка;
- 2) вона позбавляється права вчиняти будь-який правочин;
- 3) вона не несе відповідальність за завдану іншим особам шкоду (у такому випадку відповідальність покладається на опікуна);
- 4) правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун³.

Отже, в площині цивільного права недієздатність – це певний юридичний статус фізичної особи, який тягне за собою цілий комплекс правових наслідків, що полягають у позбавленні її можливості самостійно здійснювати правочини.

Зрозуміло, що останнє значення недієздатності не може бути спроектовано в площину питання дискримінації тих чи інших категорій громадян. У останньому випадку недієздатність може бути визначена як дискримінаційне, гнітюче, образливе ставлення, що виникає з переконання, що люди з фізичними обмеженнями гірші, ніж інші. Недієздатність належить до упереджень, стереотипів або «інституційної дискримінації» щодо людей з інвалідністю. Основна проблема недієздатності (також відома як інвалідність) полягає в тому, що її не так просто визначити. У багатьох випадках люди не розуміють, що вона існує. В недієздатності, насамперед, йдеться про ставлення людей: це стосується не тільки свідомої дискримінаційної поведінки, але і того, як люди несвідомо

¹Словник української мови у 20 т. Том 10: Наступ – Обміль / Наук. кер. проекту акад. НАН України В.А. Широков. К.: Наукова думка, 2019. С. 205.

²Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

³Там само..

ставляться до людей з інвалідністю. Несвідому частину дискримінаційного ставлення набагато важче визначати, ніж свідомі акти дискримінації, але обидва фактори потребують однакового вирішення у питаннях боротьби за права людини¹.

Таким чином, категорія «недієздатна особа» інколи вживається в контексті розкриття питання дискримінації осіб з інвалідністю, проте таке визначення є, по-перше, не зовсім коректним та таким, що ображає почуття осіб з інвалідністю (наявність у особи ознаки інвалідності зовсім не свідчить про те, що вона не може виступати в ролі повноцінного члена суспільства), а, по-друге, в ряді випадків протирічить положенням Цивільного кодексу України (особи з інвалідністю в більшості випадків можуть самостійно від власного імені вчиняти правочини).

При цьому, недієздатність як ознака індивіда інколи вживається на рівні міжнародних документів в розрізі розкриття проблеми осіб з інвалідністю. Зокрема, у «Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів», прийнятих Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 р. № 48/96, зазначається, що недієздатність – втрата або обмеження можливостей участі у житті суспільства на засадах рівності з іншими. Дане поняття передбачає відношення між особою з інвалідністю та її оточенням, та застосовується з метою підкреслити недоліки оточення та багатьох аспектів діяльності суспільства, зокрема, у сфері інформації, зв'язку та освіти, які обмежують можливості осіб з інвалідністю брати участь у житті суспільства на засадах рівності з іншими².

Варто зазначити, що вказаний нормативний акт було прийнято майже 30 років тому. Під впливом часу поєданого з неупинним розвитком суспільства вживання ознаки недієздатності в контексті проблем інклюзії осіб з інвалідністю стало якщо не некоректним, то, принаймні, не бажаним. У сучасному демократичному світі особа з інвалідністю повинна почувати себе повноцінним членом суспільства, а проблеми, що виникають в процесі соціалізації мають бути усунені шляхом оперативного вжиття заходів (у тому числі кримінально-правового характеру, якщо в діях осіб наявні ознаки дискримінації).

З викладеного вище слідує, що найбільш вдалим є використання поняття «особа з інвалідністю», під якою доречно розуміти фізичну особу, яка з об'єктивних причин позбавлена можливості задовольнити власні потреби через наявність у неї фізичних або (та) психічних (розумових) вад (медичних критеріїв інвалідності). Інвалідність може бути як вродженою (тобто особа з самого моменту народження має відповідні вади), так і набутою (тобто у випадку, коли фізично здорова людина внаслідок тих чи інших факторів набуває відповідних вад).

¹Інвалідність і стигматизація у зв'язку з інвалідністю // Council of Europe: portal. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/disability-and-disablism>.

²Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306.?lang=uk#Text.

Окремо додамо, що на сьогоднішній день у ряді випадків на законодавчому рівні замість поняття «особа з інвалідністю» використовується категорія «інвалід», що використовується як тотожний термін. У такому випадку в рамках нашого дослідження пропонуємо під словом «інвалід» розуміти «особа з інвалідністю».

Відповідно до ст. 1 Закону України від 06.10.2005 № 2961-IV «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», *інвалідність (ознака інвалідності) – міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист*¹.

Таким чином, існує три причини, які можуть призвести до втрати здоров'я:

- 1) набуті захворювання;
- 2) отримані травми;
- 3) вроджені вади.

Що ж стосується втрати здоров'я як ознаки інвалідності, то під нею розуміють наявність хвороб і фізичних дефектів, які призводять до фізичного, душевного і соціального неблагополуччя².

Іншими словами, втрата здоров'я – це фізичні або психоемоційні негаразди, які заважають (саме заважають, а не унеможлиблюють, адже особи, які втратили здоров'я залишаються повноправними членами суспільства) особі жити повноцінним життям.

Інвалідність як міра втрати здоров'я визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я³.

Такий алгоритм дій є цілком логічним, адже встановлення інвалідності має бути результатом об'єктивного, а не суб'єктивного (оціночного) аналізу. У випадку встановлення в особи ознаки інвалідності на неї поширюється ряд гарантій соціального захисту. Крім того, держава здійснює кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю, зміст якого буде розкритий у наступних підрозділах даного дослідження.

Варто зауважити, що на законодавчому рівні розмежовані поняття «особа з інвалідністю» та «дитина з інвалідністю». Так, особою з інвалідністю є

¹Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.

²Там само.

³Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

повнолітня особа зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність. У свою чергу дитина з інвалідністю – це особа до досягнення нею повноліття (віком до 18 років) зі стійким обмеженням життєдіяльності, якій у порядку, визначеному законодавством, встановлено інвалідність¹.

Відтак, як особа з інвалідністю, так і дитина з інвалідністю – це фізична особа (дитина), якій в результаті експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи центрального органу виконавчої влади встановлено інвалідність відповідної групи. Дані категорії громадян відрізняються за віковою ознакою. Дитиною з інвалідністю визнається фізична особа, яка перебуває у віці до 18 р. (до них відносяться новонароджені, малолітні та неповнолітні), а особою з інвалідністю – лише повнолітні люди.

Додамо, що така диференціація базується на ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», відповідно до якої дитина – це особа віком до 18 років (повнолітня), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше, а дитинство – це період розвитку людини до досягнення повноліття².

Зрозуміло, що діти з інвалідністю є найменш захищеною категорією населення, яка потребує додаткових соціальних гарантій. Враховуючи це, на сьогоднішній день в нашій державі діє Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», що врегульовує це питання³.

Відповідно до чинного законодавства інвалідність поділяється на три групи:

1. I група – встановлюється, коли в особи наявні стійкі, значно вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або уродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, неспроможності до самообслуговування і спричиняють до виникнення потреби у постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі (до I групи належать особи з найважчим станом здоров'я, які повністю не здатні до самообслуговування, потребують постійного стороннього нагляду, догляду або допомоги, абсолютно залежні від інших осіб у виконанні життєво важливих соціально-побутових функцій або які частково здатні до виконання окремих елементів самообслуговування)⁴.

¹Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.

²Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

³Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 р. № 2109-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>.

⁴Питання медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 1317 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#Text>.

Отже, I група інвалідності встановлюється особам, які мають найбільш серйозні порушення здоров'я. Основними ознаками інвалідності першої групи є: 1) стійкі, значно вираженої важкості порушення в організмі людини; 2) неспроможність до самообслуговування.

2. II група – встановлюється, коли в особи наявні стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, при збереженій здатності до самообслуговування та не спричиняють потреби в постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі (критеріями встановлення II групи інвалідності є ступінь втрати здоров'я, що спричиняє обмеження у вираженому II ступені однієї чи декількох категорій життєдіяльності особи, які перелічені у постанові Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи»).

Дана група інвалідності встановлюється особам, які мають менш серйозні порушення здоров'я, ніж у випадку інвалідності I групи, проте такі порушення є стійкими, вираженої важкості (нагадаємо, у випадку інвалідності I групи вони є значно вираженої важкості). Іншою обов'язковою ознакою інвалідності II групи, яка відмежовує її від I групи – це збережена здатність до самообслуговування (тобто особи з інвалідністю II групи не потребують постійного нагляду, догляду або допомоги та здатні самостійно піклуватись про себе).

3) III група – встановлюється, коли в особи наявні стійкі, помірно важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травм або вродженими вадами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності особи, в тому числі її працездатності, але потребують соціальної допомоги і соціального захисту (критеріями для встановлення III групи інвалідності є ступінь втрати здоров'я, що спричиняє обмеження однієї чи декількох категорій життєдіяльності у помірно вираженому I ступені, які перелічені у постанові Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи») ¹.

З викладеного слідує, що основними ознаками інвалідності третьої групи є: 1) стійкі, помірно важкості порушення в організмі людини; 2) потреба в соціальній допомозі та захисті (при цьому особа не потребує постійного нагляду, догляду або допомоги).

З огляду на той факт, що група інвалідності відображає ступінь тяжкості порушень в організмі людини, а також потребу (або її відсутність) у наданні нагляду, догляду або допомоги, рівень соціальних гарантій, закріплених на законодавчому рівні, прямо залежить від встановлення особі відповідної групи інвалідності.

Відповідно до згаданого вище Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», держава зобов'язана забезпечити можливість осіб з

¹Там само.

інвалідністю реалізовувати свої законні права на рівні з рештою громадян шляхом створення додаткових умов¹.

Названі додаткові умови (в контексті наданого визначення) носять загальний декларативний характер. Водночас, більш детально дане питання регламентується у Законі України від 21.03.1991 № 875-ХІІ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», де проголошено, що створення відповідних умов полягає у:

1) виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу (далі – об'єкти фізичного оточення), транспорту, інформації та зв'язку, а також з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів – до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту;

2) охороні здоров'я;

3) соціальному захисті;

4) забезпеченні виконання індивідуальної програми реабілітації осіб з інвалідністю;

5) наданні пристосованого житла;

6) сприянні громадській діяльності².

Кожен з цих напрямків діяльності спрямований на забезпечення рівних можливостей осіб з інвалідністю з одного боку та інших членів суспільства – з іншого, а також на соціальний захист осіб з інвалідністю.

Якщо питання соціального захисту є доволі зрозумілим, то принцип забезпечення рівних можливостей часто не правильно сприймається суспільством. Зокрема, подекуди під ним розуміють певні необґрунтовані преференції або ж, навпаки, утиски прав та свобод.

Насправді ж, забезпечення рівних можливостей – процес, завдяки якому різні системи суспільства та оточуючого середовища, такі, як обслуговування, трудова діяльність та інформація, стають доступними для всіх, особливо для осіб з інвалідністю. Принцип рівності прав, у свою чергу, передбачає, що потреби всіх без винятку індивідів мають однаково важливе значення, що ці потреби повинні слугувати основою планування в суспільстві та що всі засоби необхідно використовувати таким чином, що кожен індивід мав рівні можливості для участі у житті суспільства³.

¹Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.

²Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

³Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306.?lang=uk#Text.

Таким чином, забезпечення рівних можливостей – це доступність всіх прав та свобод для кожної людини, незалежно від її статусу, стану здоров'я, національної приналежності тощо.

Як зазначається у «Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів», закріплених у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 р. № 48/96, особи з інвалідністю є членами суспільства та мають право залишатися жити у своїх громадах. Вони повинні отримувати підтримку, яку вони потребують, в рамках звичайних систем охорони здоров'я, освіти, занятості та соціальних послуг. При цьому, після досягнення особами з інвалідністю рівних прав вони також повинні мати рівні обов'язки. По мірі отримання особами з інвалідністю рівних прав суспільство має право на очікування від них більшого. В рамках процесу забезпечення рівних можливостей необхідно створити умови для надання допомоги особам з інвалідністю, щоб вони могли у повній мірі виконувати свої обов'язки як члени суспільства¹.

Отже, забезпечення рівних можливостей – це бінарний процес, що включає у себе не тільки надання рівних прав всім членам суспільства, але і наділення їх рівними обов'язками.

Встановивши зміст категорій «інвалідність», «особа з інвалідністю», проаналізуємо питання дискримінації осіб з інвалідністю, основні види та форми такої дискримінації.

Відповідно до ст. 2 Закону України від 21.03.1991 № 875-ХІІ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», дискримінація за ознакою інвалідності забороняється².

На вітчизняному законодавчому рівні відсутнє визначення поняття «дискримінація осіб з інвалідністю» (або ж «дискримінація за ознакою інвалідністю»), втім, як було зауважено вище, законодавець розкриває універсальну категорію «дискримінація», яка є актуальною і в контексті питання дискримінації осіб з інвалідністю.

Водночас, зміст поняття «дискримінація за ознакою інвалідності», що є складовою категорії «дискримінація», розкривається в міжнародних документах. Зокрема, відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. (далі – Конвенція 2006 р.), дане поняття (*дискримінація за ознакою інвалідності*) означає *будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження людини з причини наявності у неї ознаки інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій*

¹Там само.

²Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

*іншій сфері. Вона включає всі форми дискримінації, у тому числі відмову в розумному пристосуванні*¹.

З викладеного слідує, що обмеження прав та свобод людини в будь-якій сфері життєдіяльності за ознакою інвалідності є відповідним видом дискримінації. Сама ж дискримінація може проявлятися у різних формах, які будуть розкриті далі.

Згідно положень Конвенції 2006 р., держави-учасниці (у тому числі і Україна) зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються:

1. Вживати всіх належних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, що визнаються в цій Конвенції.

2. Вживати всіх належних заходів, зокрема законодавчих, для зміни чи скасування існуючих законів, постанов, звичаїв та практик, які є дискримінаційними стосовно осіб з інвалідністю².

На виконання перших двох пунктів в нашій державі діє ряд законних та підзаконних актів, які спрямовані на захист прав та свобод осіб з інвалідністю, заборону дискримінації за ознакою інвалідності. Більшість з них були проаналізовані вище, зокрема до них відносяться Конституція України, закони України від 21.03.1991 р. № 875-XII «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», від 06.10.2005 р. № 2961-IV «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», від 16.11.2000 р. № 2109-III «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», від 06.09.2012 р. № 5207-VI «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи» тощо.

3. Ураховувати осіб з інвалідністю в усіх стратегіях і програмах захисту і заохочення прав людини³.

На виконання даного положення держава приймає ряд стратегій та документів, спрямованих на інклюзію осіб з інвалідністю (наприклад, Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р.⁴, місцеві програми захисту осіб з інвалідністю тощо).

¹Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

²Там само.

³Там само.

⁴Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р// База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#top>.

4. Утримуватися від будь-яких дій або методів, які не узгоджуються із цією Конвенцією, і забезпечувати, щоб державні органи та установи діяли відповідно до цієї Конвенції.

5. Уживати всіх належних заходів для усунення дискримінації за ознакою інвалідності з боку будь-якої особи, організації або приватного підприємства¹.

Що стосується даного пункту, зауважимо, що на сьогоднішній день дії у вигляді дискримінації за ознакою інвалідності можуть бути розцінені в якості кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 закону про кримінальну відповідальність. Більш детально питання кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю буде проаналізовано в наступних підрозділах.

6. Проводити або заохочувати дослідну та конструкторську розробку товарів, послуг, устаткування та об'єктів універсального дизайну (який визначено в ст. 2 цієї Конвенції), пристосування яких до конкретних потреб особи з інвалідністю вимагало б якомога меншої адаптації й мінімальних витрат, сприяти наявності й використанню їх, а також просувати ідею універсального дизайну під час вироблення стандартів і керівних орієнтирів;

7. Проводити або заохочувати дослідну та конструкторську розробку, а також сприяти наявності й використанню нових технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій, засобів, що полегшують мобільність, обладнання та допоміжних технологій, підхожих для осіб з інвалідністю, приділяючи першочергову увагу недорогим технологіям;

8. Надавати особам з інвалідністю доступну інформацію про засоби, що полегшують мобільність, обладнання та допоміжні технології, зокрема нові технології, а також інші форми допомоги, допоміжні послуги та об'єкти;

9. Заохочувати викладання спеціалістам і персоналу, що працюють з особами з інвалідністю, прав, які визнаються в цій Конвенції, щоб удосконалювати надання гарантованих цими правами допомоги та послуг².

Отже, держави-учасниці Конвенції 2006 р. зобов'язані створювати можливості для реалізації особами з інвалідністю всього спектру персональних прав та обов'язків, а також попереджувати та припиняти факти дискримінації за ознакою інвалідності. Дана мета може бути досягнута виключно завдяки проведенню ряду заходів, частина з яких перелічена вище.

Варто додати, що положення Конвенції 2006 р. носять декларативний характер, адже за їх порушення не передбачена відповідальність на міжнародному рівні.

Конвенція 2006 р. забороняє всі форми дискримінації. Отже, не припустима як пряма, так і непряма дискримінація. Під непрямою дискримінацією треба розуміти відмову в розумному пристосуванні. Таким чином, наприклад, відмова особі в

¹Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

²Там само.

прийомі на роботу на тій підставі, що вона має ознаку інвалідності, є прямою дискримінацією, а відмова особі з інвалідністю у створенні спеціальних умов на робочому місці – непрямою¹.

Перелічені форми дискримінації за ознакою інвалідності є одними з найбільш поширених. При цьому, якщо перша з них є очевидною, а відтак факти прямої дискримінації доволі оперативно підлягають відповідній правовій оцінці з боку правоохоронних органів, то довести вину суб'єкта непрямої дискримінації досить складно, через що така форма в багатьох випадках залишається латентною.

Повний перелік всіх форм дискримінації закріплено у ст. 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Станом на 14.08.2022 р. виокремлюються наступні форми дискримінації:

- 1) пряма дискримінація;
- 2) непряма дискримінація;
- 3) підбурювання до дискримінації;
- 4) пособництво у дискримінації;
- 5) утиск².

Згадані форми дискримінації є загальними та поширюються на всі види дискримінацій (у тому числі за ознакою інвалідності) Проаналізуємо їх детальніше. Розпочнемо з двох згаданих вище – прямої та непрямої.

Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», *пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними*³.

Така форма дискримінації осіб з інвалідністю, як правило, є менш поширеною, ніж непряма дискримінація та має місце, наприклад, у випадку звільнення особи через наявність у неї ознаки інвалідності. Зокрема, в Україні відомий випадок, коли позивач ОСОБА_1 не побоялася розкрити свій ВІЛ-статус і домоглася відновлення своїх прав у Новосанжарському районному суді. Підставою для звернення до суду стало її звільнення з посади водія редакції районної газети після того, як стало відомо про її серопозитивний статус. Рішенням суду від 18 жовтня 2004 року позов задовольнив районний суд, який стягнув на користь позивача моральну шкоду⁴.

¹Бабіч-Касьяненко К.В. Відображення міжнародного принципу заборони дискримінації осіб з інвалідністю у законодавстві України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 4 (9). С. 41.

² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

³Там само.

⁴Заєць С., Мартиновський Р. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації. Страсбург, 2015. С. 29.

Без сумніву, дії роботодавця були незаконними, а відтак рішення суду виглядає цілком логічним. У даному випадку позивача було звільнено з посади безпосередньо через наявність у неї ознаки інвалідності, а відтак в діях роботодавця простежується пряма (відкрита) форма дискримінації.

Згідно п. 3 ч. 1 ст. 1 згаданого вище нормативно-правового акта, *непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними*¹.

Таким чином, непряма дискримінація за своїми ознаками є досить схожою на пряму, проте в ній суб'єкт дискримінації прикриває свої дії формально нейтральними правилами, критеріями тощо або ж завідомо створює умови, в яких особа з ознаками інвалідності априорі зазнає дискримінації.

Приклад непрямой дискримінації: «Гр. П. є інвалідом зору. На даний час навчається у дев'ятому класі середньої загальноосвітньої школи з інтегрованим навчанням у м. Н. Демонструвала поглиблені знання з точних предметів, неодноразово була визнана кращою ученицею класу. За результатами навчання та конкурсного відбору на рівні школи була направлена на обласну олімпіаду з математики.

Водночас, на самій олімпіаді виявилось, що учасники не забезпечуються завданнями, виконаними шрифтом Брайля. Також на прохання гр. П. їй було відмовлено в асистуванні, оскільки це не передбачено процедурою проведення обласної олімпіади. Таким чином, усе вищезазначене унеможливило участь гр. П. в олімпіаді. На запит батьків дівчинки організатори олімпіади – обласне управління освіти – відповіли, що кошти на виготовлення завдань шрифтом Брайля не передбачені у бюджеті олімпіади, тож виготовити їх немає змоги»².

Відтак, організатори олімпіади завчасно створили такі умови, в яких особи з інвалідністю априорі не можуть брати участь. При цьому ситуації, за якої б до осіб з інвалідністю відкрито поводитись менш прихильно, ніж до інших учасників олімпіади не виникало, тому даний випадок відноситься саме до такої форми дискримінації, як непряма.

Іншим прикладом такої форми дискримінації є, наприклад, ситуація, за якої під час планового скорочення кількості працівників роботодавець звільняє особу з інвалідністю, формально керуючись тим, що вона не має вищої освіти (особа є однією з останніх, хто працевлаштувався у дану установу, підприємство, організацію тощо). При цьому, реальна причина полягає у особистому

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

²Протидія дискримінації за ознакою інвалідності : посібник для громадських організацій / за ред. М. Ясеновської ; ХОФ «Громадська Альтернатива». Х., 2011. С. 66.

негативному ставленні роботодавця до особи через наявність у неї ознаки інвалідності.

Звісно, наявність іншого формального критерію прийняття відповідного рішення суб'єктом дискримінації ускладнює можливість доведення його вини, тому встановлення фактів непрямой форми дискримінації є доволі складною справою.

У п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» задекларовано, що *підбурювання до дискримінації – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками*¹.

Так, наприклад, заклики працівника до робітників складу не видавати громадянину О., який влаштовується на роботу у відповідну установу, офісну техніку (особистий кабінет, речі, необхідні для роботи тощо) через наявність у останнього ВІЛ-інфекції, може розглядатись в якості підбурювання до дискримінації.

Відповідно до п. 5¹ ч. 1 ст. 1 згаданого вище законодавчого акта, *пособництво у дискримінації – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації*².

Що ж стосується *утиску*, то у п. 7 ч. 1 ст. 1 даного документа зазначається, що під ним варто розуміти *небажану для особи та/або групи осіб поведінку, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери*³.

Прикладами утиску можуть слугувати факти цькування студентами закладів освіти своїх однокласників через наявність у останніх ознак інвалідності. Таке цькування може проявлятися у образливих словах, ігноруванні тощо.

З викладеного вище слідує, що чинне законодавство України передбачає *п'ять форм дискримінації* за ознакою інвалідності. Вчинення дискримінації відносно осіб з інвалідністю в будь-якій формі тягне за собою юридичну відповідальність (у тому числі кримінальну, яка буде проаналізована в наступних підрозділах нашого дослідження).

За формою вираження дискримінація диференціюється на:

1. *de jure* (або правова), закріплена в законах;
2. *de facto* (або неофіційна), що укоренилася в соціальних звичаях.

Дискримінація *de facto* має місце в ситуаціях, де домінує група людей, що користується перевагами стосовно меншості. На відміну від дискримінації *de jure*,

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

²Там само.

³Там само.

що може бути знищена шляхом зміни законів, дискримінацію *de facto* знищити не просто. Дискримінація *de facto* звичайно існує тривалий час, тому що вона міцно пускає коріння у звичаї або інститути товариства¹.

Додамо, що дискримінація *de jure* та дискримінація *de facto* тісно пов'язані між собою. Так, нормативно-правовий акт, що містить дискримінаційні положення відносно осіб з інвалідністю може породити випадки дискримінації даної групи осіб на практиці та, навпаки, наявність відповідних соціальних звичаїв (про які було сказано вище) здатне перетекти в площину юридичних документів та, як наслідок, утворити дискримінацію *de jure*.

Залежно від напрямку діяльності та сфери прояву² дискримінація за ознакою інвалідності поділяється на наступні види:

- 1) дискримінація в сім'ї;
- 2) дискримінація в політичному житті;
- 3) дискримінація у соціальній сфері;
- 4) дискримінація у сфері освіти;
- 5) дискримінація в економічній сфері (у тому числі у сфері праці);
- 6) дискримінація у сфері медичного обслуговування тощо.

Запропонований перелік передбачає найбільш поширені види дискримінації та не вичерпним.

Варто зауважити, що чи не найбільш поширеним видом дискримінації за ознакою інвалідності є дискримінація у сфері праці. Незважаючи на формальну заборону дискримінації в національному законодавстві, на практиці особи з інвалідністю не завжди сприймаються як фахівці чи професіонали. Переважно їхнє місце праці пов'язане із малокваліфікованою роботою. Просування по службі супроводжується певними перешкодами. Прослідковуються й прояви дискримінації за ознакою стану здоров'я, зокрема політика зайнятості не враховує ступеню втрати здоров'я, що має наслідком гірше становище осіб з інвалідністю першої групи, порівняно із особами з інвалідністю другої та третьої груп. Крім того, не здійснюється захист осіб, порушення здоров'я яких визначає їхнє гірше становище порівняно з іншими особами з інвалідністю. Це особи із психосоціальними та інтелектуальними порушеннями³.

¹Валуйська Ю.О. Засади запобігання та протидії дискримінації в Україні // Оболонська районна в місті Києві державна адміністрація: офіційний інтернет-портал. URL: <https://obolon.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/23/Duskruminatsiya.pdf>.

²Дискримінація – одна з гострих світових проблем // Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського: офіційний вебсайт. URL: <https://pdpu.edu.ua/struktura/zahalnouniversytetski-viddily-ta-sluzhby/psykholohichna-sluzhba/rekomendatsii-psykholohichnoi-sluzhby/3905-diskriminatsiya-odna-z-gostrikh-svitovikh-problem>.

³Марунчак О.В. Ринок праці для осіб з інвалідністю. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. м. Кам'янець-Подільський: Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж, 2020. С. 85.

Причини такої дискримінації за ознакою інвалідності будуть детально проаналізовані нами у наступному підрозділі нашої роботи.

Також проблемою виступає той факт, що пропоновані послуги у сфері професійної орієнтації та професійної реабілітації для осіб з інвалідністю не відповідають вимогам ринку праці. Крім того, не зважаючи на формальне декларування забезпечення права на освіту, особи з інвалідністю й далі наражаються на численні перешкоди, пов'язані із відсутністю безперешкодного доступу до навчальних закладів, відсутністю розумного пристосування для здобуття освіти¹.

Дискримінація осіб з інвалідністю у сфері освіти та у сфері праці призводить до того, що дана категорія населення не може повноцінно соціалізуватись. Ба більше, відбувається ексклюзія в результаті якої особа з інвалідністю відгороджується від світу психоемоційною стіною.

Отже, розглянувши питання сутності дискримінації за ознакою інвалідності, видів та форм такої дискримінації, проаналізуємо основні детермінанти вчинення відповідних суспільно небезпечних діянь.

4.2. Причини та умови дискримінації осіб з інвалідністю

Будь-яке дослідження питань запобігання та протидії тим чи іншим кримінальним правопорушенням, як правило, супроводжується розкриттям причин та умов вчинення відповідних актів деліктної поведінки.

Терміни «причина» й «умова» застосовує законодавець. Вони використовуються і кримінологією, хоча поряд з ними існує таке поняття, як «детермінанти», яке охоплює обидва вказані терміни. В цьому немає нічого дивного, адже причини й умови – складові процесу детермінації, який, крім них, містить ще наслідок².

Таким чином, і причини, і умови відносяться до більш широкої категорії «детермінанти злочинів та кримінальних проступків». Перелічені детермінанти вчинення кримінального правопорушення досить часто також називають факторами.

В кримінології можна чітко відстежити універсальне розмежування факторів – причин злочинності і факторів – умов. В такому випадку розмежування факторів на причини та умови може бути виключно відносним тому, що конкретне явище в одному випадку може виступати як причина, в іншому як умова, в одному – породжувати злочинність, в іншому – сприяти їй. Будь-яка негативна обставина сама по собі не може виступати причиною злочинності, її взаємодія з різними типами особистості можуть призвести до діаметрально протилежних результатів. Таким чином, крім об'єктивних факторів, важливу роль в причинах злочинності має сама особистість. Саме

¹Там само – С. 85.

²Богатирьов І.Г. Кримінологія : підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018. С. 95.

взаємодія об'єктивних та суб'єктивних факторів тягне за собою злочинну поведінку і, як результат – злочинність¹.

Кожна кримінально протиправна поведінка не виникає просто так, їй передують певні суб'єктивні та об'єктивні причини та умови. Не є виключенням і випадки дискримінації осіб з інвалідністю. Перш ніж безпосередньо проаналізувати названі детермінанти дискримінації за ознакою інвалідності, доречно розкрити зміст категорій «причини злочинності» та «умови злочинності».

Причини злочинності являють собою такі явища суспільного життя, які породжують злочинність, підтримують її існування, викликають її зростання або зниження. Сфера дії причин – це насамперед стадії мотивації й ухвалення рішення, коли йдеться про формування мотиву, мети, визначення шляхів її досягнення саме як злочинних².

Отже, причини злочинності – це ті безпосередні чинники, які прямо впливають на вибір суб'єкта злочину або кримінального вчинити деліктну поведінку.

Другий вид детермінації – умови – їх зв'язок з причиною та наслідком називають обумовленням. Вони поділяються на дві групи:

- 1) умови, що сприяють виникненню (формуванню) причин;
- 2) умови забезпечення реалізації результативного процесу вчинення злочинів³.

Так, наприклад, економічна криза в державі призводить до скорочень кількості осіб на підприємстві. Особа, яка втратила роботу для подальшого задоволення власних потреб вирішує стати на злочинний шлях та починає займатися майновими кримінальними правопорушеннями. У такому випадку економічна криза являє собою умову, яка сприяла виникненню причини – звільненню з роботи внаслідок скорочень кількості працівників.

Інший приклад причин та умов: звільнена з роботи особа з метою збагачення вирішує вчинити грабіж. Для цього вона обирає не освітлену вулицю, де вночі реалізує свій злочинний намір.

У даній ситуації звільнення з роботи, що призвело до фінансових труднощів виступатиме в якості причини вчинення відповідного злочину, а відсутність на місці вчинення кримінального правопорушення освітлення – умовою забезпечення

¹Леоненко Т.С. Причини та умови вчинення злочинів з мотиву релігійної ненависті або ворожнечі. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [23 травня 2014 року, м. Харків] / МВС України ; Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Том I. +X. : ХНУВС, 2014 С. 215-216.

²Кримінологія: підручник / За заг. ред. Л.С. Сміяна, Ю.В. Нікітіна. К.: Національна академія управління, 2010. С. 46.

³Кримінологія: підручник [Текст] / О.М. Джужа, В. В. Василевич, В.В. Черней, С.С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 78.

реалізації результативного процесу вчинення грабежу (відсутність освітлення полегшило грабіжнику вчинити відповідне кримінальне правопорушення).

Отже, *умови вчинення злочинів та кримінальних проступків – ті життєві обставини, які сприяють кримінальному правопорушенню, полегшують його вчинення*¹.

Як було сказано вище, причини та умови кримінальних правопорушень є настільки взаємопов'язаними, що в окремих випадках їх навіть розмежувати одну від одної.

Проаналізувавши зміст основних детермінантів кримінальних правопорушень, розглянемо їх в розрізі дискримінації за ознакою інвалідності.

Переважна більшість людей сказала б, що вони не проти людей з інвалідністю, і це може бути правдою. Проте більшість, як і раніше, не вважають людей з інвалідністю за звичайних і не можуть оцінити перешкоди, які існують у суспільстві та заважають людям з інвалідністю жити «нормальним» життям. Наприклад, деякі люди використовують місця для паркування, зарезервовані для людей з обмеженими можливостями, в результаті чого водію з інвалідністю, можливо, доведеться повернутися додому. Інвалідність пронизує всі верстви суспільства. Свідома дискримінація людей з інвалідністю широко поширена з *економічних міркувань* (наприклад, дискримінація при прийомі на роботу), але саме неспівідомі інвалідність, в результаті *незнання або загального нерозуміння своїх прав, дає більше приводів для занепокоєння*. Її можна показати в «ставленні апартеїду», тобто думки суспільства, що інклюзивне планування не має великого значення, оскільки люди з порушеннями опорно-рухового апарату мають свої власні окремі будівлі та споруди і транспортні засоби. Дискримінація людей з інвалідністю також виражається у поширеному використанні окремих входів у громадські будівлі для людей з інвалідністю. Дієздатне середовище має забезпечити літній людині, матері з маленькими дітьми та іншим з тимчасовими або постійними порушеннями опорно-рухового апарату рівноправний доступ до торгових центрів та інших державних установ або будівель².

Незнання особи з інвалідністю своїх прав та обов'язків можна розглядати в якості умов дискримінації за ознакою інвалідності. Так, суб'єкти дискримінації розуміють, що потерпілий не буде приймати жодних заходів для того, щоб у правовому полі припинити ту чи іншу форму дискримінації та притягнути винного до юридичної відповідальності, а тому, по-перше, їх дії дискримінаційного характеру нерідко набувають системності, а, по-друге, через відсутність страху бути притягнутим до відповідальності поширюються на інших членів суспільства.

Зауважимо, що саме незнання особами з інвалідністю своїх прав та обов'язків є однією з основних причин латентності дискримінації за ознакою інвалідності.

¹Там само. – С. 78.

²Інвалідність і стигматизація у зв'язку з інвалідністю // Council of Europe: portal. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/disability-and-disablism>.

Що ж стосується дискримінації людей з інвалідністю з економічних міркувань, варто наголосити, що одною з основних причини вчинення такої деліктної поведінки є певні стереотипи та упередження членів суспільства стосовно даної категорії населення.

Стереотипи – це широко прийняті спрощені уявлення про конкретні групи, тобто переконання, узагальнені установки та упереджені думки щодо певної групи, коли всім членам групи приписують однакові характеристики, а їхніми індивідуальними особливостями нехтують. Приклади: італійці – великі художники; німці – холодні в спілкуванні; роми – ліниві тощо¹.

Відносно осіб з інвалідністю в суспільстві також існує ряд стереотипів. Зокрема, такі особи в очах окремих громадян сприймаються як низькоефективні фахівці, які не займаються саморозвитком та весь час потребують допомоги.

При цьому, кількість подібних стереотипів лише зростає. Ось, наприклад, стереотипи, що існують стосовно людей із ментальними вадами – вони не можуть жити в суспільстві, не можуть працювати, не можуть мати сім'ю тощо. Протягом останніх 50-ти років громадська думка в цих питаннях практично не змінилась. У 1950-х рр. дослідження у Великій Британії показали, що середній громадянин віддавав перевагу дотримуванню значної «соціальної відстані» від людей із психічними вадами, і протягом наступних 20 років ці негативні відповіді продовжувались. До середини 1990-х діагноз розумової відсталості був встановлений вдвічі більшій кількості осіб порівняно з 1950-ми, і в той же час 65 % респондентів відзначили, що існує багато упереджень пов'язаних із встановленням діагнозу «психічнохворий», і ще лишалось сильне заперечення проти розміщення по сусідству закладів для людей із розумовими вадами².

Таке «клеймо», яке суспільство накладає на осіб з інвалідністю заважає їм реалізувати себе у будь-якій сфері життєдіяльності. Наявність стереотипів впливає як на саму особу з даними ознаками, яка завідомо налаштована на труднощі соціалізації, через що фактично відбувається ексклюзія, так і на інших членів суспільства, які вчиняють діяння дискримінаційного характеру, керуючись наявними стереотипами.

Крім перелічених, серед найбільш розповсюджених стереотипів такі: люди з інвалідністю пасивні, слабкі, неприємні, залежні, недружні, жалюгідні, це зло, тягар для суспільства; люди з інвалідністю не в змозі працювати і конкурувати на відкритому ринку праці, не освічені, потребують благодійної допомоги, від них нема ні економічної, ні духовної користі суспільству³.

¹Регіональний посібник з питань запобігання та протидії гендерній дискримінації, сексуальним домаганням та насильству в міністерствах оборони та збройних силах країн Західних Балкан. Сараєво, Скоп'є, Белград, Подгориця, 2021. С. 24-25. URL: <https://www.seesac.org/f/docs/Gender-and-Security/UNDP---Gender-Equality-in-the-Military---Handbook-UKR-digital.pdf>.

²Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О.В. / Кол. авторів: Байда Л.Ю., Красюкова – Еннс О.В., Буров С.Ю., Азін В.О., Грибальський Я.В., Найда Ю.М. К., 2012. С. 42.

³Там само. – С. 42.

Наявність відповідних стереотипів заважає особі з інвалідністю реалізувати себе в суспільстві. Особливо це стосується сфери праці. Особи з інвалідністю на ринку праці відносяться до категорії найменш конкурентоспроможної, що посилює їх незахищеність від дискримінації у сфері праці. В Україні у 2011 р. кількість осіб з порушеннями фізичного чи психічного розвитку становила 2,71 млн. (5,9 % від загальної кількості населення), хоча цю цифру слід вважати заниженою. Невідповідність офіційної статистики обумовлена відсутністю можливості, а в певних випадках і бажання людей з вадами здоров'я отримати статус особи з інвалідністю (в тому числі й через негативне ставлення до осіб з таким статусом). Крім того, в Україні відсутня єдина система моніторингу стану людей з інвалідністю – різні державні органи збирають відповідні статистичні дані відокремлено. Проте навіть якщо брати до уваги офіційні дані, чисельність осіб з інвалідністю є настільки значною, що необхідне надання їм посиленого правового захисту з метою забезпечення рівності прав та можливостей у сфері праці¹.

Отже, однією з основних причин дискримінації за ознакою інвалідності є наявність у суспільстві стереотипів, що стосуються названої категорії населення. Крім стереотипів причиною деліктної поведінки можуть також слугувати певні упередження.

Упередження – це стійко підтримуване негативне ставлення та емоції до представників певних соціальних груп, які не ґрунтуються на знаннях та серйозному аналізі, а представляють собою необґрунтовані й непідтверджені думки².

Упередження тісно пов'язані зі стереотипами, адже в багатьох випадках саме стереотипи формують в людини упередження. На практиці зустрічаються випадки, коли суб'єкт дискримінації за ознакою інвалідності вчинив суспільно небезпечне діяння з причин упередження – ненависті, ворожості або відрази до осіб з інвалідністю, які, на його думку, є хворими та неповноцінними членами суспільства.

Перелічені вище причини та умови дискримінації за ознакою інвалідності далеко не єдині. Існує безліч факторів, що сприяють реалізації даної суспільно небезпечної поведінки. Більшість з них є характерними не тільки для дискримінації за ознакою інвалідності, але і для інших кримінальних правопорушень, зокрема – насильницьких злочинів та кримінальних проступків.

Як зазначає О.М. Гумін, фактори насильницьких злочинів наступні:

- 1) недоліки сімейного та шкільного виховання;
- 2) нерозвиненість сфери дозвілля;
- 3) алкоголізація і наркотизація молоді;

¹Сахарук І.С. Недопущення дискримінації у сфері праці як принцип трудового права : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2012. С. 63.

²Регіональний посібник з питань запобігання та протидії гендерній дискримінації, сексуальним домаганням та насильству в міністерствах оборони та збройних силах країн Західних Балкан. Сараєво, Скоп'є, Белград, Подгориця, 2021. С. 24-25. URL: <https://www.seesac.org/f/docs/Gender-and-Security/UNDP---Gender-Equality-in-the-Military---Handbook-UKR-digital.pdf>.

- 4) деградація вітчизняної культури на тлі експансії кримінальної культури з культом насильства та індивідуалізму;
- 5) негативна роль засобів масової інформації;
- 6) криза ідеології, моральності;
- 7) політична та економічна кризи;
- 8) соціальна нерівність;
- 9) втрата авторитету батьків, закону, влади;
- 10) неефективне функціонування правоохоронної системи; · нездатність держави ефективно контролювати незаконний обіг зброї;
- 11) нерозвиненість системи віктимологічної профілактики злочинів¹.

Більшість з них можна поширити на дискримінацію за ознакою інвалідності. Так, до таких детермінантів можна віднести:

1. *Недоліки сімейного та шкільного виховання.* Саме під час дошкільного та шкільного часу інтенсивно формується особистість. Людина поглинає знання, навички та моделі поведінки від членів своєї родини та шкільних вчителів. Тому не донесення до дітей під час їх виховання принципів поваги до людини, гуманізму, рівності, толерантності тощо призводить до того, що вона (дитина) стає уразливою для впливу на свідомість згаданих вище стереотипів та упереджень, що формують в подальшому дискримінаційну поведінку.

2. *Алкоголізація та наркотизація молоді.* Названі чинники сприяють тому, що підлітки обирають для себе маргінально налаштовані компанії людей, які замінюють наявні уявлення про добро, зло, честь, гідність, повагу до особи, толерантність на вигадані антисоціальні наративи. Крім того, алкоголь, наркотичні та інші психотропні речовини підштовхують їх до обрання кримінально протиправної стежки.

Наслідком вищевикладених факторів стає те, що людина перетворюється на асоціальний елемент, для якого вчинення актів дискримінації за різними ознаками (у тому числі за ознакою інвалідності) є способом самовираження, демонстрації оточуючим своїх маргінальних поглядів.

3. *Деградація вітчизняної культури на тлі експансії кримінальної культури з культом насильства та індивідуалізму.* Нерідко у вітчизняній та міжнародній культурі демонструються акти пропаганди насильства та аморального способу життя. Крім того, в багатьох сучасних творах мистецтва (особливо у телевізійних фільмах) особи з інвалідністю виставляються в образі невдах, над якими кепкують, яких принижують або навіть зневажають.

У результаті цього в глядачів (особливо з числа підлітків) формується стійке враження, що особа з інвалідністю – це неповноправний член суспільства, який не заслуговує на користування рівними правами з іншими громадянами,

¹Гумін О.М. Характеристика деяких причин та умов вчинення насильницьких злочинів у сім'ї у стані агресивної поведінки. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки.* 2015. № 813. С. 227.

а вчинення відносно них дій дискримінаційного характеру – цілком прийнятна модель поведінки.

4. *Негативна роль ЗМІ.* Людей з інвалідністю можна описати (принаймні у ЗМІ) як непомітну меншість, хоча велика кількість населення має фізичні чи ментальні вади і про них протягом останніх років майже не згадують ЗМІ. Більше того, коли у ЗМІ з'являються чи згадуються люди з інвалідністю, вони майже завжди грають роль, що відповідає усталеним у суспільстві стереотипам¹.

Змінити ситуацію може проведення спеціальної навчально-роз'яснювальної кампанії у ЗМІ, в ході якої буде наголошено на необхідності дотримання принципів гуманізму, поваги до особи, рівності, терпимості, свободи віросповідання тощо. Важливо демонструвати, що особи з інвалідністю – це повноправні члени суспільства, які не тільки потребують догляду (що, безперечно, важливо), але і приносять користь (наприклад, висвітлення успіхів у трудовій діяльності осіб з даною ознакою тощо).

5. *Криза ідеології, моральності, втрата авторитету батьків, закону, влади.* Перелічені фактори так чи інакше впливають на молоде покоління громадян, які все частіше починають користуватися принципом «виживає сильніший». Особи з інвалідністю у такому випадку розглядаються як «білі ворони», слабка ланка, а відтак вчинення дискримінації за ознакою інвалідності для них не є чимось аморальним, навпаки – такі дії стають частиною світогляду.

6. *Неефективне функціонування правоохоронної системи.* Революція Гідності продемонструвала, що українці – європейський народ, який прагне до європейських цінностей та стандартів життя. Як наслідок, з 2014 р. в Україні було запущено процес реформування правоохоронних органів який супроводжувався ліквідацією окремих органів виконавчої влади (наприклад, міліція) та створенням ряду нових (Національна поліція України, НАЗК, НАБУ, ДБР тощо).

Подібні перетворення сприяли підвищенню рівня протидії злочинності та збільшенню рівня довіри населення до правоохоронних органів. Не дивлячись на це, факти низькоефективної роботи представників правоохоронних органів через низку об'єктивних та суб'єктивних причин продовжують фіксуватися (хоча, без сумніву, з меншою частотою таких випадків).

Неефективність функціонування правоохоронних органів в процесі попередження та протидії злочинності сприяють тому, що випадки дискримінації за ознаками інвалідності залишаються без необхідної уваги, а особи, які вчинили ці суспільно небезпечні діяння, уникають юридичної відповідальності.

Факти ж безкарності, по-перше, вселяють у суб'єкта деліктної поведінки відчуття всездозволеності, яке підштовхує їх до вчинення нових суспільно

¹Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О.В. / Кол. авторів: Байда Л.Ю., Красюкова – Еннс О.В., Буров С.Ю., Азін В.О., Грибальський Я.В., Найда Ю.М. К., 2012. С. 43.

небезпечних діянь, а, по-друге, демонструють іншим маргінально налаштованим особам всю безпечність таких дій.

7. *Нерозвиненість системи віктимологічної профілактики злочинів.* Відсутність у осіб з інвалідністю відповідних знань щодо наявності у них законних прав та обов'язків, типових помилок в поведінці жертв кримінальних правопорушень, пов'язаних з дискримінацією, сприяє вчиненню злочину, передбаченого ст. 161 закону про кримінальну відповідальність.

Перелічені причини дискримінації осіб з інвалідністю є найбільш поширеними. Втім, наведений перелік далеко не вичерпний та постійно змінюється (додаються нові фактори дискримінації осіб з інвалідністю та, навпаки – окремі причини перестають бути актуальними в процесі розвитку суспільства).

Що ж стосується найбільш поширених умов вчинення будь-якого кримінального правопорушення (у тому числі дискримінації за ознакою інвалідності), то автори підручника «Кримінологія» (за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі) виокремлюються наступні:

1) *об'єктивні:*

- традиції країни;
- сила (або слабкість) правоохоронних органів;
- сила, організованість (або слабкість, неорганізованість) злочинності;
- рівень корупції;
- реальність чи фіктивність законодавства;
- ставлення до злочинності у масовій свідомості,
- ставлення до злочинності у ЗМІ;

2) *суб'єктивні:*

- конкретне соціальне оточення окремої людини;
- конкретні життєві обставини¹.

Більшість з цих умов були проаналізовані нами в контексті розгляду причин дискримінації за ознакою інвалідністю. Даний факт вкотре свідчить про тісний взаємозв'язок цих детермінантів, при якому інколи доволі складно встановити чітку межу між ними. Крім того, один і той самий фактор вчинення злочину або кримінального проступку в різних ситуаціях може слугувати як в якості причини, так і в якості умови.

Отже, проаналізувавши основні детермінанти дискримінації за ознакою інвалідності, доречно розглянути у наступному підрозділі нашого дослідження питання діяльності органів Національної поліції України щодо запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю.

¹Кримінологія: підручник [Текст] / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Черней, С.С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 78.

4.3. Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб

З огляду на наявність ряду підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь, що пов'язані з дискримінацією осіб з інвалідністю, частина з яких була проаналізована вище (суспільна небезпечність, поширеність фактів вчинення названих суспільно небезпечних діянь, негативна динаміка, що проявляється у щорічній фіксації випадків дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб), цілком логічно, що вони (діяння) мають бути кримінально караними.

Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю проявляється у наступних напрямках:

- 1) дотриманні в законі про кримінальну відповідальність принципів гуманізму, рівності перед законом, поваги до людської гідності тощо;
- 2) законодавчій забороні дискримінації за ознакою інвалідності.

Розпочнемо з аналізу першого напрямку кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю. З огляду на той факт, що ознака інвалідності суттєво ускладнює життя людини (як фізично, так і психологічно), а також необхідність здійснення підтримки осіб з інвалідністю з метою реалізації ними своїх прав та обов'язків у суспільстві, законодавець передбачив певні особливості в частині видів покарань, що можуть бути призначені даній категорії населення.

Так, відповідно до чинного КК України, до винних у вчиненні кримінальних правопорушень з числа осіб з інвалідністю першої або другої групи можуть бути застосовані наступні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (у певних випадках, про які буде вказано нижче);
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців (у певних випадках, про які буде вказано нижче);
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (у певних випадках, про які буде вказано нижче);
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

Таким чином, до осіб з інвалідністю першої або другої групи, на підставі ч. 3 ст. 56 КК України «Громадські роботи» та ч. 3 ст. 61 КК України «Обмеження волі» не можуть застосовуватись покарання у виді громадських робіт або обмеження волі¹.

Нагадаємо, призначення особі I або II групи інвалідності свідчить про наявність у неї серйозних порушень здоров'я. Зокрема, до I групи належать особи з найважчим станом здоров'я, які повністю не здатні до самообслуговування, потребують постійного стороннього нагляду, догляду або допомоги, абсолютно залежні від інших осіб у виконанні життєво важливих соціально-побутових функцій або які частково здатні до виконання окремих елементів самообслуговування, а критеріями встановлення II групи інвалідності є ступінь втрати здоров'я, що спричиняє обмеження у вираженому II ступені однієї чи декількох категорій життєдіяльності особи:

1) обмеження самообслуговування II ступеня – здатність до самообслуговування з використанням допоміжних засобів і/або за допомогою інших осіб;

2) обмеження здатності до самостійного пересування II ступеня – здатність до самостійного пересування з використанням допоміжних засобів і/або за допомогою інших осіб;

3) обмеження здатності до навчання II ступеня – нездатність до навчання або здатність до навчання тільки у спеціальних навчальних закладах або за спеціальними програмами вдома;

4) обмеження здатності до трудової діяльності II ступеня – нездатність до провадження окремих видів трудової діяльності чи здатність до трудової діяльності у спеціально створених умовах з використанням допоміжних засобів і/або спеціально обладнаного робочого місця, за допомогою інших осіб;

5) обмеження здатності до орієнтації II ступеня – здатність до орієнтації в часі і просторі за допомогою інших осіб;

6) обмеження здатності до спілкування II ступеня – здатність до спілкування з використанням допоміжних засобів і/або за допомогою інших осіб;

7) обмеження здатності контролювати свою поведінку II ступеня – здатність частково чи повністю контролювати свою поведінку тільки за допомогою сторонніх осіб².

Рішення законодавця про виключення громадських робіт та обмеження волі з переліку покарань, що можуть бути застосовані до особи інвалідністю I або II групи, яка вчинила кримінальне правопорушення, зумовлено специфікою покарань, порядком і правилами їх відбування. Зокрема, виконання цією категорією осіб безоплатних суспільно корисних робіт у більшості випадків є складним, а

¹Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²Питання медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 1317 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#Text>.

інколи навіть нездійсненим завданням через їх незадовільний стан здоров'я. Відтак, засудження осіб з інвалідністю першої або другої групи до покарання у виді громадських робіт принесло б їм фізичні та психологічні страждання, принижувало б їх людську гідність, що суперечило б положення ч. 3 ст. 50 закону про кримінальну відповідальність.

Крім того, використання даного виду покарання до названої категорії засуджених порушує основну мету застосування до суб'єкта кримінального правопорушення заходів державного примусу, яка, нагадаємо, полягає не тільки в карі, а й виправленні засуджених, а також запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами¹.

Застосування до осіб з інвалідністю перелічених покарань у багатьох випадках можна було б розглядати як факти непрямой дискримінації або утиску.

Враховуючи викладене, законодавець також передбачив алгоритм дій держави у випадку, якщо після винесення вироку засуджений до громадських робіт визнаний інвалідом. Так, відповідно до ч. 3 ст. 37 КВК України, стосовно особи, яка після ухвалення судового рішення визнана особою з інвалідністю першої або другої групи, уповноважений орган з питань пробації направляє до суду подання про звільнення її від подальшого відбування покарання².

Звісно, будь-яка особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення має нести відповідальність, передбачену чинним законодавством. Втім, у випадку якщо такій особі, засудженій до покарання у виді громадських робіт, встановлюється інвалідність I або II групи, то подальше відбування цього заходу державного примусу стає недоречним, адже замість виправлення та подальшої ресоціалізації така особа може зазнати душевних та (або) фізичних страждань, що призведуть до ексклюзії або навіть обрання в подальшому суспільно небезпечної моделі поведінки.

Що стосується обмеження волі, варто зазначити, що воно належить до числа загальних (універсальних) покарань, яке може бути призначене будь-якій особі. Проте оскільки відбування цього покарання пов'язане з обов'язковим залученням засудженого до праці, закон (ч. 3 ст. 61 КК) обмежує можливість його застосування, встановлюючи, що це покарання не може бути призначене: 1) неповнолітнім; 2) вагітним жінкам; 3) жінкам, що мають дітей віком до чотирнадцяти років; 4) особам, що досягли пенсійного віку; 5) військовослужбовцям строкової служби; 6) *особам з інвалідністю першої та другої груп*. При цьому, в

¹Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

усіх зазначених випадках враховується вік або стан (статус) особи на момент постанови судом вироку¹.

Таким чином, застосування до осіб з інвалідністю I та II груп покарання у виді обмеження волі також є недоречним через умови його відбування, адже воно передбачає не тільки тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду, але і у обов'язковому залученні засудженого до праці, що, враховуючи наявні у них (осіб з інвалідністю I та II груп) вади здоров'я, знову ж таки, завдавало б їм фізичних та психологічних страждань, принижувало б їх людську гідність.

Необхідно також наголосити на тому, що відповідно до ч. 6 ст. 154 КВК, у випадку, якщо особа, засуджена до громадських робіт або обмеження волі, визнається особою з інвалідністю першої чи другої групи, орган чи установа виконання покарань вносить подання до суду про її дострокове звільнення. Разом з поданням до суду надсилається висновок медико-соціальної експертної та спеціальної лікарської комісії².

Цікавою виглядає ситуація з залученням засуджених до позбавлення волі осіб з ознаками інвалідності до суспільно корисної праці. Нагадаємо, відповідно до ст. 118 КВК, засуджені мають право працювати. Враховуючи наявні проблеми зі здоров'ям, законодавець дозволив даній категорії населення працювати за їхнім бажанням з урахуванням висновку лікарської комісії колонії.

Згадана вище особливість не єдина, яку передбачив законодавець для осіб з ознаками інвалідності I групи в контексті відбування покарання у виді позбавлення волі. Так, за невиконання покладених обов'язків та порушення встановлених заборон до даної категорії населення не можуть бути застосовані заходи стягнення у виді поміщення в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу (одиначну камеру)³.

Крім того, *за загальним правилом* до осіб з інвалідністю також не можуть бути застосовані наступні види покарань:

- 1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 2) службові обмеження для військовослужбовців;
- 3) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Дана теза базується на наступних положеннях Закону України від 25.03.1992 року № 2232-12 «Про військовий обов'язок і військову службу»:

- 1) ч. 1 ст. 2, відповідно до якої військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності *придатних до неї за*

¹Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 234.

²Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р № 1129-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

³Там само.

станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності;

2) ч. 1 ст. 15, ч. 1 ст. 18 в якій задекларовано, що на строкову військову службу призиваються *придатні для цього за станом здоров'я* громадяни України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років, та старші особи, які не досягли 27-річного віку і не мають права на звільнення або відстрочку від призову на строкову військову службу; від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються громадяни України які визнані особами з інвалідністю або за станом здоров'я непридатними до військової служби в мирний час;

3) ч. 2 ст. 21¹, в якій зазначається, що на військову службу за контрактом приймаються раніше не судимі іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, *придатні до військової служби за станом здоров'я* та відповідають передбаченим вимогам проходження військової служби¹.

Таким чином, в більшості випадків особи з інвалідністю з огляду на свій стан здоров'я не можуть нести військову службу, а отже, не є військовослужбовцями та не можуть відбувати покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні військово-службовців.

Втім, у певних випадках закон передбачає можливість прийняття на військову службу осіб з інвалідністю. Зокрема, у ч. 5 ст. 19 зазначається, що для потреб Збройних Сил України та інших військових формувань (крім Служби зовнішньої розвідки України) на військову службу за контрактом на строк військової служби в календарному обчисленні, встановлений частиною другою статті 23 цього Закону, можуть бути прийняті громадяни України з числа військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, та осіб, звільнених з військової служби, які не досягли граничного віку перебування на військовій службі і визнані військово-лікарськими комісіями *непридатними до військової служби за станом здоров'я за наслідками захворювань, поранень (травм, контузій, каліцтв), одержаних під час виконання обов'язків військової служби, що призвело до встановлення їм інвалідності, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності* (крім розумових, сенсорних, психологічних вад, розладів психіки, поведінки та інших захворювань, визначених Міністерством оборони України та іншими центральними органами виконавчої

¹Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

влади, які відповідно до закону здійснюють керівництво військовими формуваннями)¹.

Викладене дає підстави стверджувати, що особи з інвалідністю у виключних випадках, все ж таки, можуть бути військовослужбовцями Збройних Сил України або інших військових формувань, а тому до них теоретично можуть бути застосовані перелічені заходи державного примусу (хоча у таких випадках суд може врахувати стан здоров'я потерпілого та, наприклад, призначити інше альтернативне покарання, а не покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців).

Назване положення також знаходить своє підтвердження у ч. 10 ст. 23 зазначеного вище нормативно-правового акта, згідно якої для потреб Збройних Сил України та інших військових формувань (крім Служби зовнішньої розвідки України) військовослужбовцям військової служби за контрактом з числа громадян України, які під час проходження військової служби були визнані військово-лікарськими комісіями непридатними до військової служби за станом здоров'я за наслідками захворювань, поранень (травм, контузій, каліцтв), одержаних під час виконання обов'язків військової служби, *що призвело до встановлення їм інвалідності*, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності (крім розумових, сенсорних, психологічних вад, розладів психіки, поведінки та інших захворювань, визначених Міністерством оборони України та іншими центральними органами виконавчої влади, які відповідно до закону здійснюють керівництво військовими формуваннями), за їх зверненням *може бути продовжено військову службу до закінчення строку контракту з можливістю укладення нового контракту, але не більше ніж до досягнення граничного віку перебування на військовій службі*².

Окремо додамо, що *ознака інвалідності може бути врахована судом як обставина, що пом'якшує покарання на підставі ч. 2 ст. 66 закону про кримінальну відповідальність*.

Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб також знаходить своє відображення в п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України «Обставини, які обтяжують покарання». Відповідно до цієї норми, вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, *особи з інвалідністю* або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини визнається обставиною, яка обтяжує покарання³.

¹Там само.

²Там само.

³Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

Варто зауважити, що на відміну від попередніх випадків, законодавець не акцентує увагу на групі інвалідності відповідної особи. Відтак, вчинення кримінального правопорушення відносно особи з інвалідністю (незалежно від групи) в будь-якому разі тягне за собою наслідок у вигляді призначення судом більш жорсткого покарання (але, звісно, в межах санкції відповідної норми Особливої частини КК України).

Дана норма, по-перше, заставляє потенційного кримінального правопорушника двічі замислитись, перш ніж вчинити кримінальне правопорушення відносно особи з інвалідністю, а, по-друге, дозволяє державі більш ефективно вплинути на суб'єкта деліктної поведінки шляхом застосування до останнього жорсткого, проте справедливого покарання.

В законі про кримінальну відповідальність також захищені права дитини з інвалідністю (тобто особи, якій не виповнилось 18 років). Так, ч. 2 ст. 172 КК України «Грубе порушення законодавства про працю» передбачає покарання у виді штрафу від 3000 до 5000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправних робіт на строк до 2 років, або арешту на строк до шести місяців за незаконне звільнення одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину з інвалідністю, з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням такою особою як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю відносно таких осіб¹.

Звісно, будь-яке грубе порушення законодавства про працю несе високий ступінь суспільної небезпеки, а тому має бути кримінально караним, проте у випадку, якщо потерпіла від кримінального правопорушення особа є одиноким батьком, матір'ю або особою, яка їх замінює і виховує дитинку з інвалідністю, то ступінь такої небезпеки зростає у геометричній прогресії, адже така дитина потребує особливого піклування та додаткових фінансових витрат. Через це таке діяння цілком логічно віднесе законодавцем до числа злочинів (тоді як суспільно небезпечне діяння, закріплене у ч. 1 цієї норми є кримінальним проступком).

Що ж стосується безпосередньої законодавчої заборони дискримінації осіб з інвалідністю, зауважимо, що на сьогоднішній день такі дії визнаються кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 161 закону про кримінальну відповідальність «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками». Станом на 15.08.2022 р. дана норма складається з трьох частин. У ч. 1 задекларовано наступне:

«Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі

¹Там само.

та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, *інвалідності*, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками -

караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Отже, пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками інвалідності є злочином, вчинення якого тягне за собою одне з наступних основних покарань: штраф, обмеження волі, позбавлення волі. Крім того, викладена вище санкція передбачає можливість накладення додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до трьох років.

Нагадаємо, діяння у вигляді обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за тими чи іншими ознаками варто розглядати саме як факти дискримінації (визначення цієї категорії було розкрито у попередньому підрозділі посібника). Відтак, у диспозиції ст. 161 КК України законодавець прямо передбачає кримінальну відповідальність за дискримінацію за будь-якою ознакою (у тому числі за ознакою інвалідності). Проаналізуємо детальніше склад даного кримінального правопорушення.

У науці кримінального права на сьогоднішній день існує чимало підходів щодо визначення сутності об'єкта кримінального правопорушення. Найбільш поширеними з них є концепції: «об'єкт кримінального правопорушення – найбільш важливі суспільні відносини, поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність, на які посягає суб'єкт злочину або кримінального правопорушення», «об'єкт кримінального правопорушення – найбільш важливі соціальні цінності, поставлені під охорону КК України, на які посягає суб'єкт кримінального правопорушення» та «об'єкт злочину або кримінального проступку – певні блага, на які посягає суб'єкт кримінального правопорушення»¹.

Найбільш вдалим вважається саме перший підхід (об'єкт – суспільні відносини), адже він охоплює всі запропоновані вище концепції (суспільні відносини – широке поняття, яке включає у себе соціальні цінності, блага тощо) та має найбільше число прихильників серед науковців. Керуючись даним підходом можна зробити висновок про те, що об'єктом кримінального

¹Каторкін Р.А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 2 (16). С. 187.

правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України, виступають суспільні відносини, що забезпечують рівноправність громадян і їх права¹.

З об'єктивної сторони дане кримінальне правопорушення характеризується обов'язковою ознакою – суспільно небезпечним діянням, що виражається у прямому чи непрямому обмеженні прав або встановленні прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, *інвалідності*, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками².

Враховуючи це, особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення будь-якої форми дискримінації. При цьому, у випадку пособництва у дискримінації за ознакою інвалідності особа несе відповідальність за ч. 5 ст. 27 ст. 161 КК України, а у разі підбурювання до такої дискримінації – за ч. 4 ст. 27 КК України.

Обмеження прав громадян виражається у прямому або непрямому їх ущемленні в будь-якій галузі діяльності залежно від ознаки інвалідності або, навпаки, у встановленні прямих і непрямих привілеїв (тобто незаконних пільг будь-якого характеру) на цих же підставах. Так, обмеження трудових прав особи з інвалідністю, наприклад, може виражатися у відданні переваги перед нею іншим громадянам при прийнятті на роботу, навчання, в той час як потерпілий громадянин мав бути прийнятим. Або при звільненні з роботи (наприклад, при скороченні робочих місць) ознака інвалідності, стає підставою для звільнення громадянина. Порушення даних прав може мати місце при поданні до заохочення, нагороди, при висуванні на конкурс, присудженні конкурсної премії тощо, якщо ці дії були обумовлені наявністю у потерпілої особи ознаки інвалідності³.

З самої диспозиції ч. 1 ст. 161 закону про кримінальну відповідальність випливає, що вказаний злочин може бути вчинено лише з умисною формою вини. Враховуючи той факт, що дане кримінальне правопорушення з об'єктивної сторони відноситься до злочинів з формальним складом (тобто вважається закінченим з моменту вчинення будь-якого діяння, переліченого у ч. 1 ст. 161 КК України), для нього характерний вид умислу – прямий.

Суб'єкт даного кримінального правопорушення – загальний (фізична осудна особа, яка досягла віку з якого може наступати кримінальна відповідальність (16 років).

Варто зауважити, що потерпілим від кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК, може бути громадянин України, громадянин (підданий) іншої держави або особа без громадянства. Вказівка у тексті ст. 161 КК на «громадян» є порушенням вимог законодавчої техніки і змушує застосовувати

¹Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-ге вид., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 2013. С. 158.

²Там само. – С. 159.

³Там само. – С. 159.

поширювальне тлумачення кримінального закону, використовуючи цільовий та історичний методи і розуміючи під «громадянами» людей¹.

Ч. 2 ст. 161 КК України передбачає кваліфікований склад злочину у вигляді дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб. Так, у даній нормі зазначається:

«2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, -

караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого»².

Викладені вище способи вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 161 КК України, а також особа суб'єкта кримінального правопорушення підвищують рівень суспільної небезпечності дискримінації за переліченими ознаками (у тому числі за ознакою інвалідності), тому держава передбачила для таких випадків більш жорсткі заходи впливу.

Ч. 3 ст. 161 закону про кримінальну відповідальність передбачає особливо кваліфікований склад дискримінації за ознакою інвалідності. Так, за вчинення передбачених у ч.ч. 1 або 2 ст. 161 КК України діянь організованою групою, або ж у випадку, якщо перелічені вище дії призвели до тяжких наслідків, законодавець передбачив санкцію, що містить єдиний вид покарання – позбавлення волі на строк від 5 до 8 років³.

У випадку, якщо обмеження прав осіб за вказаними у ст. 161 КК ознаками полягало у перешкоджанні здійсненню виборчого права чи права брати участь у референдумі, порушенні недоторканності житла, порушенні таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, грубому порушенні права на працю, освіту, безоплатну медичну допомогу, вчинене за наявності підстав слід кваліфікувати за ст.ст. 157–160, 162, 163, 172, 175, 183 або 184 КК⁴.

Кримінально-правове забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю та недієздатних осіб також знаходить своє відображення у змісті ст. 127 закону про кримінальну відповідальність, що має назву «Катування».

Відповідно до ч. 1 названої норми, катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати

¹Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. С. 519.

²Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

³Там само.

⁴Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваїте, 2014. С. 523.

його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб – карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років¹.

Отже, умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою дискримінації за ознакою інвалідності – кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 127 КК України.

При визначенні співвідношення ст. 161 із ст. 127 КК слід брати до уваги те, що формулювання «з метою дискримінації» належить до ознак суб'єктивної сторони, у той час, як пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 1 ст. 161), – до об'єктивної сторони. З огляду на це кваліфікація за сукупністю названих злочинів можлива (коли має місце реальна сукупність)².

Ч. 2 ст. 127 КК України передбачає кваліфікований склад катування. Санкція даної норми передбачає покарання у виді позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років за вчинення тих самих дій, вчинених повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості³.

Отже, підсумовуючи викладене у даному підрозділі зауважимо, що чинний КК України побудовано на принципах недопустимості дискримінації осіб за будь-якими ознаками (у тому числі інвалідності), що знаходить своє відображення у ряді норм Загальної та Особливої частини цього законодавчого акта (наприклад, ч. 3 ст. 56, ч. 3 ст. 61, п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України тощо). Крім того, у разі вчинення особою дискримінації у будь-якій формі за ознакою інвалідності, її дії підпадатимуть під ознаки злочину, передбаченого ст. 161 КК України.

4.4. Діяльність органів Національної поліції України щодо запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю

На сьогоднішній день в нашій державі існує цілий ряд суб'єктів запобігання та протидії злочинності, які прийнято поділяти на загальні (тобто суб'єкти, діяльність яких у сфері запобігання та протидії злочинності відноситься до числа неосновних функцій) та спеціальні (тобто суб'єкти, які спеціально

¹Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

²Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. С. 525.

³Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

створені з метою протидії та запобігання злочинності у її різних проявах). До останніх суб'єктів належить і Національна поліція України – центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку¹.

Навіть з самого визначення поліції стає зрозумілим, що цей правоохоронний орган є одним з основних суб'єктів запобігання та протидії злочинності². Дана теза знаходить своє відображення у ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», відповідно до якої завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;

4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги³.

Отже, одним з основних завдань Національної поліції є протидія злочинності. Крім того, враховуючи положення ст. 216 КПК України⁴, можна з впевненістю стверджувати, що цей правоохоронний орган є одним з головних суб'єктів протидії злочинності, адже саме на нього випадає найбільша кількість підслідних кримінальних правопорушень. Серед них і злочин, передбачений ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками». Дана норма, нагадаємо, передбачає кримінальну відповідальність за дискримінацію за ознакою інвалідності.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є:

- 1) Верховна Рада України;
- 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- 3) Кабінет Міністрів України;

¹Про Національну поліцію: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

²Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. Держ. ун-т внутр. Справ ; Ліра ЛТД, 2015. С. 138.

³Про Національну поліцію: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

⁴Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

4) інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;

5) громадські організації, фізичні та юридичні особи¹.

Таким чином, Національна поліція України прямо не згадується у переліку суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації. Втім, п. 4 передбачає доволі широку категорію суб'єктів, серед яких «інші органи державної влади».

З огляду на той факт, що поліція – це державний орган, а також враховуючи викладене вище, стає очевидним, що вона (поліція) відноситься до числа суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації (у тому числі за ознакою інвалідності).

Той факт, що законодавець прямо не передбачив Національну поліцію України серед числа згаданих суб'єктів доволі легко пояснити. По-перше, на сьогоднішній день існує чимала кількість державних органів, перелічити які в нормі одного нормативно-правового акта досить складно, так як такий перелік займатиме значний об'єм документа, а, по-друге, в процесі розвитку держави не рідко ліквідуються одні органи та створюються інші, тому відповідний перелік потрібно було б постійно змінювати. Саме з огляду на ці обставини було прийнято рішення у ч. 1 ст. 9 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» включити універсальну категорію суб'єктів, наділених повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації – інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування.

Діяльність органів Національної поліції України щодо запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю можна розглядати в контексті профілактичної роботи цього центрального органу виконавчої влади та в площині розкриття та розслідування вже вчинених кримінальних правопорушень, ознаками яких є дискримінація названої категорії громадян.

Згідно ст. 23 Закону «Про Національну поліцію», поліція відповідно до покладених на неї завдань:

- здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

- виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

- вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;

- здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

¹Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності тощо¹.

Зауважимо, що превентивна та профілактична діяльність згадані першими у даному неповному переліку, що свідчить про те, що діяльність Національної поліції спрямована, в першу чергу, саме на профілактику злочинів та кримінальних проступків, а вже потім на розкриття та розслідування вчинених суспільно небезпечних діянь. Дана концепція є базовою у європейських і північноамериканських державах та дозволяє суттєво знизити рівень злочинності в країні. По суті вона являє собою «роботу на випередження» та дозволяє потенційним кримінальним правопорушникам обрати законну модель поведінки, відмовившись від своїх злочинних намірів.

Отже, профілактика (превенція) правопорушень належить до основних повноважень поліції та полягає в цілеспрямованій діяльності підрозділів і служб поліції з метою виявлення, усунення та зниження негативного впливу чинників, що зумовлюють вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, формування позитивного середовища соціалізації й коригування поведінки осіб, схильних до вчинення правопорушень².

Діяльність органів Національної поліції України щодо запобігання злочинності має проміжну та кінцеву мету. Першою виступає усунення детермінантів деліктної поведінки (у даному випадку – причин та умов дискримінації за ознакою інвалідності, які були проаналізовані у попередніх підрозділах), а другою – недопущення фактів вчинення суспільно небезпечних діянь.

Як зазначає А.В. Коваленко, до завдань поліцейських щодо профілактики (превенції) кримінальних правопорушень можна віднести такі:

- розроблення заходів профілактики (превенції) кримінальних правопорушень;
- організацію об'єктивного статистичного обліку, що відображає реальний стан правопорядку на території України, а також систематичний аналіз статистичних даних про стан злочинності;
- прогнозування криміногенної ситуації на території країни і в окремих її регіонах; ,
- виявлення осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень, та проведення з ними профілактичної роботи;
- патріотичне, моральне, духовне виховання й пропаганду здорового способу життя як засіб відвернення громадян від наркоманії та алкоголізму³.

¹Про Національну поліцію: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

²Коваленко А.В. Поліція як суб'єкт діяльності щодо запобігання злочинності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 111.

³Там само. С. 111.

Дані положення є загальними, але легко можуть бути інтегровані в контексті запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю. Зокрема, для профілактики дискримінації за ознакою інвалідності поліцейськими важливо здійснювати наступні заходи:

1. Розроблення заходів профілактики кримінальних правопорушень, передбачених ст. 161 закону про кримінальну відповідальність.

2. Здійснення статистичного обліку кількості фактів вчинення дискримінації за ознакою інвалідністю, а також систематичного аналізу даних про стан злочинності у сфері дискримінації за ознакою інвалідності.

3. Здійснення прогнозування криміногенної ситуації на основі отриманих даних.

4. Участь у правовому вихованні молоді (проведення спеціальних уроків, створення спеціальних програм¹ (як, наприклад, у країнах Балтії, де для дітей розроблені символи поліції у вигляді мультиплікаційних героїв, створюються мультфільми, в яких головні герої вчать свою аудиторію бути правослухняними громадянами).

Перелічені напрямки діяльності відносяться до числа заходів загальної профілактики дискримінації за ознакою інвалідності². Крім згаданих вище до них також можна віднести:

5. Налагодження взаємодії з органами соціального забезпечення, опікунськими радами органів місцевого самоврядування, благодійними організаціями, внесення пропозицій про закріплення за самотніми особами з інвалідністю опікунів, організацію шефства над ними та вжиття інших заходів з метою зміцнення їх соціальної захищеності.

6. Установлення тісних зв'язків із засобами масової інформації, використання їх можливостей у висвітленні діяльності органів Національної поліції України у профілактиці дискримінації осіб з інвалідністю, роботи населення та громадських формувань у цьому напрямі³.

Останній захід є вельми важливим, адже недарма ЗМІ називають «четвертою гілкою влади». Вплив ЗМІ на свідомість та поведінку людини є доволі значним, відтак, поліції важливо взаємодіяти з цим загальним суб'єктом протидії злочинності шляхом проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи під час теле- та радіоефірів, інтернет-трансляцій на каналах популярних соціальних мереж та платформ, у колонках друкованих видань тощо.

¹Шаблистий В.В. Проблеми кримінально-правового забезпечення поліцейської діяльності в Україні у сфері протидії злочинам проти власності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 143.

²Березняк В.С. Основні напрямки використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері нерухомості. *Юридична наука*. 2020. № 6 (108). С. 191.

³Березняк В.С., Грицай Ю.В., Кіян В.І., Коробка В.М. Профілактика кримінальних та адміністративних правопорушень, які вчиняються стосовно осіб похилого віку: методичні рекомендації. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 10-11.

До заходів індивідуальної профілактики дискримінації за ознакою інвалідності можна віднести наступні напрямки роботи поліції:

1) виявлення осіб, які схильні вчиняти суспільно небезпечні діяння у вигляді дискримінації за різними ознаками (у тому числі ознакою інвалідності) та проведення з ними особистих бесід.

2) виявлення самотніх, а також тих осіб з інвалідністю, які потребують допомоги.

3) особиста бесіда із особами з інвалідністю (принаймні з числа 1-2 груп), під час якої працівниками поліції встановлюються коло інтересів особи з інвалідністю, умови їх життя та інше;

4) інформаційна робота із особами з інвалідністю, в ході якої важливо роз'яснювати їм їх права, доводити інформацію віктимологічного характеру в контексті кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України;

5) бесіда з родичами (опікунами, піклувальниками), які проживають разом з особами з інвалідністю;

6) надання доручень членам громадських формувань щодо здійснення заходів з профілактики кримінальних правопорушень у виді дискримінації за ознакою інвалідності;

7) взаємодія дільничного офіцера поліції з державними установами та громадськими організаціями в частині запобігання та протидії дискримінації за ознакою інвалідності¹.

Профілактична робота з особами з інвалідністю повинна проводитися:

- за місцем проживання осіб з інвалідністю;

- в місцях масового скупчення людей (під час свят, масових гулянь тощо).

Наприклад, під час відзначення Міжнародного дня людей з інвалідністю, а також під час проведення днів відкритих дверей у будинках-інтернатах для осіб з інвалідністю;

- у спеціалізованих державних, громадських, комунальних та приватних органах, організаціях, установах та підприємствах².

Така робота дозволить ознайомити осіб з інвалідністю з їх правами, що, в свою чергу, сприятиме зниженню латентності дискримінації за ознаками інвалідності та зменшенню кількості вчинюваних кримінальних правопорушень даного виду.

З метою протидії дискримінації осіб з інвалідністю підрозділи органів Національної поліції реагують на факти дискримінації за ознакою інвалідності за таким алгоритмом:

1) правоохоронні органи здійснюють прийом виклику оператором спецлінії «102» або отримують інформацію щодо дискримінації за ознакою інвалідності від інших суб'єктів;

2) направлення наряду поліції на місце виклику;

3) представники поліції, які приїхали на виклик повинні:

¹Там само. – С. 12.

²Там само. – С. 9.

- провести звуження масштабів конфлікту для негайного припинення протиправної поведінки;
- зібрати інформацію, необхідну для реєстрації справи та початку судового позову у разі необхідності;
- інформувати потерпілого про її його права та можливість отримати професійну допомогу¹;

5) слідчий невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення у виді дискримінації за ознакою інвалідності або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення даного злочину, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань².

При цьому, важливо правильно кваліфікувати суспільно небезпечне діяння у вигляді дискримінації людини за ознакою інвалідності, для чого необхідно встановити всі обов'язкові ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 161 КК України, що були описані у попередніх підрозділах нашого дослідження.

Отже, Національна поліція – один з основних суб'єктів запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю. Для ефективної реалізації даного напрямку роботи важливо регулярно проводити заходи загальної та індивідуальної профілактики дискримінації за ознакою інвалідності.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення інвалідності та охарактеризуйте її основні ознаки. Надайте характеристику груп інвалідності.
2. Назвіть форми дискримінації за ознакою інвалідності та охарактеризуйте їх.
3. Розкрийте основні відмінності прямої форми дискримінації осіб з інвалідністю від непрямої.
4. Назвіть основні види дискримінації за ознакою інвалідності.
5. Розкрийте сутність ексклюзії та інклюзії.
6. Розкрийте сутність принципу забезпечення рівних можливостей.
7. Дайте визначення причин та умов злочинності, охарактеризуйте їх взаємозв'язок між собою.
8. Назвіть детермінанти дискримінації за ознакою інвалідності.

¹Гусева К.А., Мартинова М.В. Діяльність уповноважених підрозділів органів Національної поліції у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та гендерної дискримінації. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 107.

²Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

9. Охарактеризуйте основні напрямки кримінально-правового забезпечення запобігання та протидії дискримінації осіб з інвалідністю.

10. Назвіть основні заходи індивідуальної профілактики дискримінації за ознакою інвалідності, що проводяться поліцією.

Література:

Бабіч-Касьяненко К.В. Відображення міжнародного принципу заборони дискримінації осіб з інвалідністю у законодавстві України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2018. № 4 (9). С. 39-45.

Березняк В.С. Основні напрямки використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері нерухомості. *Юридична наука*. 2020. № 6 (108). С. 187-193.

Березняк В.С., Грицай Ю.В., Кіян В.І., Коробка В.М. Профілактика кримінальних та адміністративних правопорушень, які вчиняються стосовно осіб похилого віку: методичні рекомендації. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 24 с.

Богатирьов І.Г. Кримінологія : підручник / заг. ред. І.Г. Богатирьова, В.В. Топчія. Київ : ВД Дакор, 2018. 352 с.

Валуїська Ю.О. Засади запобігання та протидії дискримінації в Україні // Оболонська районна в місті Києві державна адміністрація: офіційний інтернет-портал. URL: <https://obolon.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/23/Duskruminatiya.pdf>.

Говоримо без бар'єрів: людина з інвалідністю // Міністерство юстиції України: офіційний вебсайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/govorimo-bez-bareriv-lyudina-z-invalidnistyu>.

Гумін О.М. Характеристика деяких причин та умов вчинення насильницьких злочинів у сім'ї у стані агресивної поведінки. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 225-231.

Гусєва К.А., Мартинова М.В. Діяльність уповноважених підрозділів органів Національної поліції у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та гендерної дискримінації. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 104-108.

Дискримінація – одна з гострих світових проблем // Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського: офіційний вебсайт. URL: <https://pdpu.edu.ua/struktura/zahalnouniversytetski-viddily-ta-sluzhby/psykholohichna-sluzhba/rekomendatsii-psykholohichnoi-sluzhby/3905-diskriminatsiya-odna-z-gostrikh-svitovikh-problem>.

Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2017 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL:

https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=203952.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2019 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=208205.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=210855.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2021 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=215627.

Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за червень 2022 року // Офіс Генерального прокурора: офіційний вебсайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=219615.

Заєць С., Мартиновський Р. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації. Страсбург, 2015. 72 с.

Інвалідність і стигматизація у зв'язку з інвалідністю // Council of Europe: portal. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/disability-and-disablism>.

Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О.В. / Кол. авторів: Байда Л.Ю., Красюкова – Еннс О.В., Буров С.Ю., Азін В.О., Грибальський Я.В., Найда Ю.М. К., 2012. 216 с.

Каторкін Р.А. Об'єкт ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 2 (16). С. 184-192.

Коваленко А.В. Поліція як суб'єкт діяльності щодо запобігання злочинності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 110-113.

Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.

Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В.Я. Тація. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.

Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

Кримінологія: підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.

Кримінологія: Підручник / За заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. – К.: Національна академія управління, 2010. 496 с.

Леоненко Т.С. Причини та умови вчинення злочинів з мотиву релігійної ненависті або ворожнечі. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції [23 травня 2014 року, м. Харків] / МВС України ; Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Том I. +Х. : ХНУВС, 2014 С. 214-218.

Марунчак О.В. Ринок праці для осіб з інвалідністю. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. м. Кам'янець-Подільський : Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж, 2020. С. 84-85.

Питання медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 1317 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#Text>.

Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232-12 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 р. № 2109-III // База даних

«Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>.

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

Про Національну поліцію: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>.

Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.

Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р// База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#top>.

Протидія дискримінації за ознакою інвалідності : посібник для громадських організацій / за ред. М. Ясеновської ; ХОФ «Громадська Альтернатива». Х., 2011. 80 с.

Регіональний посібник з питань запобігання та протидії гендерній дискримінації, сексуальним домаганням та насильству в міністерствах оборони та збройних силах країн Західних Балкан. Сараєво, Скоп'є, Белград, Подгориця, 2021. 180 с. URL: <https://www.seesac.org/f/docs/Gender-and-Security/UNDP---Gender-Equality-in-the-Military---Handbook-UKR-digital.pdf>.

Сахарук І.С. Недопущення дискримінації у сфері праці як принцип трудового права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2012. 230 с.

Словник української мови у 20 т. Том 10: Наступ – Обміль / Наук. кер. проекту акад. НАН України В.А. Широков. К.: Наукова думка, 2019. 994 с.

Словник української мови у 20 т. Том 6. Згага – Кварта / Наук. кер. проекту акад. НАНУ В.А. Широков. К.: Наукова думка, 2015. 994 с.

Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306.?lang=uk#Text.

Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 420 с.

Шаблистий В.В. Проблеми кримінально-правового забезпечення поліцейської діяльності в Україні у сфері протидії злочинам проти власності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 141-149.

РОЗДІЛ 5

ГЕНДЕРНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

5.1. Гендерні особливості звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання

Серед різних видів соціальних стереотипів, важливу роль для міжособистісного сприйняття виконують гендерні стереотипи, оскільки з їх допомогою відбувається комунікація між чоловіками та жінками. Водночас, не всі гендерні стереотипи мають позитивний зміст, а тому вони можуть сприяти виникненню конфліктів між обома статями, що може призводити до актів фізичного, психічного, економічного чи сексуального насильства або до різного роду утисків у правах за ознакою статі. Тому дослідження гендерних стереотипів на сьогодні є вельми актуальним питанням, що стоїть перед різними суспільно-правовими науками, зокрема і кримінально-правового циклу. Це обумовлено тим, що гендерні стереотипи мають місце, зокрема, і у сфері реалізації кримінальної відповідальності.

При чому, вплив таких стереотипів для винних у вчиненні кримінальних правопорушень осіб «починається задовго до їх прибуття на місце відбування покарання. Наприклад, у багатьох дослідженнях в різних країнах розглядаються подвійні стандарти стосовно злочинців. Так, різні дослідження у США розглядали диференційований підхід в процесі прийняття рішень щодо чоловіків і жінок на всіх етапах у системі кримінального правосуддя: затримання, рішення про взяття під варту, судового процесу і судового вироку. Жінки зазвичай проводять менше часу за чоловіків до початку судового розгляду, і більше жінок, ніж чоловіків, отримують умовне покарання або випробувальний термін. Дослідники прийшли до висновку, що до жінок в судах зазвичай ставляться «по-батьківськи»¹. Дані вітчизняної судової статистики частково підтверджують вищенаведені тези і щодо нашої держави.

Але для початку відзначимо, що протягом століть жіноча злочинність завжди значно поступалась чоловічій. Співвідношення рівня кримінальних правопорушень, вчинених жінками, до рівня кримінальних правопорушень, вчинених чоловіками, в Україні дорівнює 1:7². Наприклад, за період 2017-2021 рр. серед загальної кількості 545654 виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, частка жінок склала 66793 особи або 12,2%.

¹Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслєва, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

²Гаргат-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія Право*. 2014. Випуск 25. С. 189-191.

Таблиця 5.1

Частка жінок серед загальної кількості виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення

Рік	Загальна кількість осіб	Кількість жінок	Частка жінок
2017	117947	13860	11,8%
2018	117071	14183	12,1%
2019	109825	13785	12,6%
2020	102007	12696	12,4%
2021	98804	12269	12,4%
Всього	545654	66793	12,2%

Аналогічне співвідношення зберігається і у статевій структурі засуджених осіб.

Наприклад, за період 2016-2020 рр., незважаючи на те, що загальна кількість засуджених осіб поступово зменшувалась, частка жінок серед усіх осіб, яких засуджено за вчинення кримінальних правопорушень, залишалась у співвідношенні до чоловіків як 1 до 7, утримуючись на рівні 11-12%¹. Так, відповідно до Звітів про склад засуджених у 2016 р., при 76217 засуджених особах, жінки склали 11,69%, у 2017 р. – 11,27% (76804 засуджених осіб), у 2018 р. – 11,8% (73569 засуджених осіб), у 2019 р. – 12,2% (70375 засуджених осіб) та у 2020 р. – 12,3% (67517 засуджених осіб)².

Узагальнення частки жінок серед всієї кількості засуджених за останні десять років підтверджує вищенаведені тези:

Таблиця 5.2

Частка жінок серед загальної кількості засуджених

Рік	Загальна кількість засуджених осіб	Кількість засуджених жінок	Частка жінок серед всіх засуджених
2012	162881	20293	12,5%
2013	122973	15505	12,6%
2014	102170	12812	12,5%
2015	94798	10985	11,6%
2016	76217	8909	11,7%
2017	76804	8655	11,3%
2018	73659	8680	11,8%
2019	70375	8617	12,2%
2020	67519	8296	12,3%
2021	64080	7255	11,3%
Всього	911656	110637	12,1%

¹Khashev V., Chorna A. Some issues of criminological characteristics of female crime in Ukraine. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs: Scientific Journal. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 130-135.

²Статистичні звіти «Про склад засуджених» за 2016-2020 р.р., підготовлені Державною судовою адміністрацією України URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

Крім того, для нашого дослідження важливим та цікавим буде проаналізувати дані, у розрізі поділу всіх злочинців за статтю, не лише серед засуджених, а й серед всіх осіб, судові рішення стосовно яких набрали законної сили, оскільки саме у вищеназвану групу входять особи, матеріали кримінальних проваджень щодо яких закрито за різними підставами. Саме такі узагальнені показники можуть надати відповідь на питання про те, чи існують якісь гендерні упередження або переваги при призначенні покарання та визначенні питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності.

Вищеназвані дані можна визначити на основі показників, що містяться у щорічному Звіті про кількість осіб засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання. Розгляданий звіт укладається органами Державної судової адміністрації на підставі узагальнення «Статистичних карток на підсудного (обвинуваченого)» (так званій формі №6)¹. У своєму дослідженні ми проаналізуємо дані за останні чотири роки, оскільки саме з 2018 р. у цих звітах почали окремо зазначати визначені судами заходи кримінально-правового впливу щодо жінок.

Отже, за період 2018 – 2021 рр. кількість осіб, судові рішення щодо яких набрали законної сили складає 369159, з них 46292 або 12,5% становлять жінки. Тобто й у даному випадку співвідношення жінки/чоловіки складає 1:7.

Таблиця 5.3

Частка жінок серед загальної кількості осіб, судові рішення щодо яких набрали законної сили

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	96863	11833	12,2%
2019	93504	11811	12,6%
2020	90509	11624	12,8%
2021	88283	11024	12,5%
Всього	369159	46292	12,5%

В той же час, серед загалом 684 виправданих за цей період осіб частка жінок кількістю 132 особи, є вищою і складає 19,3% зі співвідношенням приблизно 1:5. Можна констатувати, що шанс отримати виправдовувальний вирок суду у жінок є хоча і дуже незначним (0,29%), але дещо вищим, ніж у чоловіків (0,17%).

А серед 90516 осіб, матеріали кримінального провадження щодо яких закрито, частка жінок також є дещо вищою і складає 14,4%, демонструючи тенденцію до поступового зростання:

¹Козар А.В. Кримінологічна характеристика та запобігання Національною поліцією України посіву або вирощуванню снотворного маку чи конопель: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро, 2020. 223 с.

Таблиця 5.4

Частка жінок серед загальної кількості осіб, матеріали кримінального провадження щодо яких закрито

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	22411	3067	13,7%
2019	22418	3089	13,8%
2020	22275	3224	14,5%
2021	23412	3670	15,7%
Всього	90516	13050	14,4%

Тоді як серед всіх засуджених за цей період 275633 осіб частка жінок становить 11,9%.

Відповідно, у жінки імовірність отримати стосовно себе закриття судом матеріалів кримінального провадження також є дещо вищою ніж у чоловіків, оскільки для жінок такий показник щороку зростає та за розглядааний період часу загалом складає 28,2%:

Таблиця 5.5

Частка жінок матеріали кримінального провадження щодо яких закрито, серед загальної кількості жінок, судові рішення щодо яких набрали законної сили

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість жінок</i>	<i>Кількість жінок, матеріали кримінального провадження щодо яких закрито</i>	<i>Частка</i>
2018	11833	3067	25,9%
2019	11811	3089	26,2%
2020	11624	3224	27,7%
2021	11024	3670	33,3%
Всього	46292	13050	28,2%

Водночас для чоловіків цей показник також зростає, але повільніше і за розглядааний період загалом складає 24%.

Таблиця 5.6

Частка чоловіків матеріали кримінального провадження щодо яких закрито, серед загальної кількості чоловіків, судові рішення щодо яких набрали законної сили

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість чоловіків</i>	<i>Кількість чоловіків, матеріали кримінального провадження щодо яких закрито</i>	<i>Частка</i>
2018	85030	19344	22,7%
2019	81693	19329	23,7%
2020	78885	19051	24,2%
2021	77259	19742	25,6%
Всього	322867	77466	24,0%

Таким чином, можна зробити висновок, що дійсно, у тих випадках, коли мова йде про повне виправдання особи або звільнення від кримінальної відповідальності, судді до жінок ставляться дещо поблажливіше. Тобто на стадії судового розгляду справ шанси отримати стосовно себе рішення суду, не пов'язане із призначенням покарання є вищими у жінок ніж у чоловіків. Ще яскравіше цю тезу підкреслює аналіз статевого співвідношення серед окремих видів звільнення від кримінальної відповідальності.

Наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям, на підставі ст. 45 КК України, за розглядааний період часу було звільнено 7906 осіб, з них жінок 2857 або 36,1%, співвідношення жінки/чоловіки становить 1:2. Тобто питома вага жінок серед осіб, звільнених у зв'язку з дійовим каяттям є більшою майже у 3 рази від загального співвідношення чоловіків та жінок, судові рішення щодо яких набрали законної сили.

Таблиця 5.7

Частка жінок серед загальної кількості осіб, звільнених у зв'язку з дійовим каяттям

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	1811	691	38,2%
2019	1914	708	37,0%
2020	1848	726	39,3%
2021	2333	732	31,4%
Всього	7906	2857	36,1%

А якщо аналізувати звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України), то за цією підставою за період 2018 – 2021 рр. загалом звільнили 1676 осіб, серед яких жінок хоча і дещо менше, але також майже третина – 507 або 30,3%:

Таблиця 5.8

Частка жінок серед загальної кількості осіб, звільнених у зв'язку зі зміною обстановки

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	471	146	31,0%
2019	466	134	28,8%
2020	416	139	33,4%
2021	323	88	27,2%
Всього	1676	507	30,3%

Також, за розглядааний період звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) 1358 осіб і майже чверть з них, 327 або 24,1 % становлять жінки, що у два рази більше від загального співвідношення.

Таблиця 5.9

Частка жінок серед загальної кількості осіб, звільнених з передачею особи на поруки

Рік	Загальна кількість осіб	Кількість жінок	Частка жінок
2018	367	91	24,8%
2019	375	96	25,6%
2020	276	62	22,5%
2021	340	78	22,9%
Всього	1358	327	24,1%

І лише за такою підставою, як примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України), серед 16388 осіб частка звільнених жінок у кількості 2023 є на рівні загального співвідношення, оскільки становить 12,4%, при чому продемонструвавши суттєве зростання до 16,2% у 2021 році:

Таблиця 5.10

Частка жінок серед загальної кількості осіб, звільнених у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Рік	Загальна кількість осіб	Кількість жінок	Частка жінок
2018	2980	298	10,0%
2019	3347	314	9,4%
2020	4256	470	11,0%
2021	5805	941	16,2%
Всього	16388	2023	12,3%

Також звернемося до даних судової статистики з розподілом за критерієм статі щодо застосування такого кримінально-правового інституту, як звільнення від відбування покарання з випробуванням, що являє собою форму реалізації кримінальної відповідальності особи, яка передбачає засудження особи, осуд вчиненого нею діяння з боку держави й суспільства, але звільнення особи від реального відбування покарання¹. Даний інститут застосовується досить часто (у 2018-2021 рр. щодо 38,6% засуджених осіб), при чому співвідношення його призначення судами відбувається з незначною перевагою на користь чоловіків. Так, серед засуджених жінок розглядалий кримінально-правовий інститут застосовувався у 35,8 % випадків, при чому демонструючи постійне зростання частки застосування:

¹Резніченко Г.С., Мурадян Г.Р. Правова природа звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 154-158.

Таблиця 5.11

Частка жінок звільнених від відбування покарання з випробуванням, серед загальної кількості засуджених жінок

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених жінок</i>	<i>Кількість жінок, звільнених від відбування покарання з випробуванням</i>	<i>Частка</i>
2018	8680	2978	34,3%
2019	8617	2988	34,7%
2020	8296	2964	35,7%
2021	7255	2816	38,8%
Всього	32848	11746	35,8%

Серед засуджених чоловіків інститут звільнення від покарання з випробуванням застосовувався дещо частіше, загалом за розглядааний період у 39,3 % випадків:

Таблиця 5.12

Частка чоловіків звільнених від відбування покарання з випробуванням, серед загальної кількості засуджених чоловіків

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених чоловіків</i>	<i>Кількість чоловіків, звільнених від відбування покарання з випробуванням</i>	<i>Частка</i>
2018	64979	25118	38,7%
2019	61758	23757	38,5%
2020	59223	22560	38,1%
2021	56825	23923	42,1%
Всього	242785	95358	39,3%

А із загальної кількості звільнених від відбування покарання з випробуванням за період 2018 – 2021 рр. 106834 осіб, жінок лише 11746 або 11 %, що приблизно дорівнює середньому показнику частки засуджених жінок серед всієї кількості засуджених за розглядааний період:

Таблиця 5.13

Частка жінок серед загальної кількості осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	28096	2978	10,6%
2019	26745	2988	11,2%
2020	25254	2964	11,7%
2021	26739	2816	10,5%
Всього	106834	11746	11,0%

З аналізу наведених у табл. 5.13 даних випливає, що до жінок не частіше, а навіть дещо рідше, ніж до чоловіків, суди застосовують інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням, оскільки співвідношення складає 1:8.

Такі суттєві відмінності у застосуванні різних кримінально-правових інститутів щодо жінок та чоловіків дослідники пояснюють тим, що «деякі жінки, особливо ті, хто беруть участь у традиційних жіночих злочинах, можуть користуватися перевагами перед судом, особливо якщо вони зможуть показати себе в якості «жінки» у виконанні інших традиційних ролей (наприклад, дружини і матері). Але до інших жінок, чия кримінальна діяльність «нежіночна» (наприклад, насильницькі злочини), може бути ставлення більш суворе, особливо якщо вони не можуть надати інші докази відповідності стандартів жіночності – через шлюб або економічну залежність від чоловіка»¹.

У цьому контексті цікавим буде також звернутись до даних судової статистики з розподілом за критерієм статі щодо призначення окремих, найбільш широко застосовуваних, видів покарань.

Так, за період 2018-2021 рр. серед 72619 засуджених до покарання у виді штрафу осіб частка жінок склала 16,7%:

Таблиця 5.14

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді штрафу

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	19857	3341	16,8%
2019	21415	3727	17,4%
2020	19447	3276	16,8%
2021	11900	1758	14,8%
Всього	72619	12102	16,7%

При чому, серед всіх засуджених жінок розгляданий вид покарання застосовувався у 36,8% випадків:

Таблиця 5.15

Частка жінок засуджених до покарання у виді штрафу, серед загальної кількості засуджених жінок

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених жінок</i>	<i>Кількість жінок, засуджених до покарання у виді штрафу</i>	<i>Частка</i>
2018	8680	3341	38,5%
2019	8617	3727	43,3%
2020	8296	3276	39,5%
2021	7255	1758	24,2%
Всього	32848	12102	36,8%

¹Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслова, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

Тоді як щодо засуджених чоловіків за розглядааний період штраф як різновид кримінального покарання застосовувався лише у 24,9% випадків:

Таблиця 5.16

Частка чоловіків засуджених до покарання у виді штрафу, серед загальної кількості засуджених чоловіків

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених чоловіків</i>	<i>Кількість чоловіків, засуджених до покарання у виді штрафу</i>	<i>Частка</i>
2018	64979	16516	25,5%
2019	61758	17688	28,6%
2020	59223	16171	27,3%
2021	56825	10142	17,8%
Всього	242785	60517	24,9%

Порівняння показників застосування штрафу як стосовно чоловіків так і щодо жінок вказує на одночасне збільшення або зменшення випадків призначення цього виду покарання стосовно представників обох статей. Але загалом можна констатувати, що судді частіше застосовують найменш суворий вид покарання щодо жінок, а не чоловіків.

Схожа тенденція простежується і стосовно такого виду покарання, як громадські роботи. За розглядааний період, серед засуджених до зазначеного виду покарання 22629 осіб, частка жінок склала 16,4%:

Таблиця 5.17

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	4387	639	14,6%
2019	4189	696	16,6%
2020	5460	882	16,2%
2021	8593	1490	17,3%
Всього	22629	3707	16,4%

При чому, загалом, за період 2018 – 2021 рр., серед засуджених жінок громадські роботи призначено щодо 11,3% осіб:

Таблиця 5.18

Частка жінок засуджених до покарання у виді громадських робіт, серед загальної кількості засуджених жінок

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених жінок</i>	<i>Кількість жінок, засуджених до покарання у виді громадських робіт</i>	<i>Частка</i>
2018	8680	639	7,4%
2019	8617	696	8,1%
2020	8296	882	10,6%
2021	7255	1490	20,5%
Всього	32848	3707	11,3%

Тоді як стосовно чоловіків цей вид покарання за розглядааний період часу призначався рідше – у 7,8% випадків:

Таблиця 5.19

Частка чоловіків засуджених до покарання у виді громадських робіт, серед загальної кількості засуджених чоловіків

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість засуджених чоловіків</i>	<i>Кількість чоловіків, засуджених до покарання у виді громадських робіт</i>	<i>Частка</i>
2018	64979	3748	5,8%
2019	61758	3493	5,7%
2020	59223	4578	7,7%
2021	56825	7103	12,5%
Всього	242785	18922	7,8%

Порівняння показників застосування громадських робіт як стосовно чоловіків так і щодо жінок вказує на одночасне збільшення випадків призначення цього виду покарання стосовно представників обох статей. Але загалом можна констатувати, що судді частіше застосовують даний вид покарання щодо жінок.

При чому, слід відмітити, що стосовно обох статей простежується тенденція щодо збільшення кількості призначень покарання у виді громадських робіт з одночасним зменшенням призначення покарання у виді штрафу.

Водночас, якщо аналізувати за ознакою статі призначені покарання, пов'язані з повною або частковою ізоляцією від суспільства, то виявляється тенденція меншої від загального співвідношення 1:7 частки жінок, серед осіб, яким призначаються такі види покарань.

Так, за період 2018-2021 рр. серед 4622 засуджених до покарання у виді обмеження волі осіб частка жінок склала 7,8%.

Таблиця 5.20

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді обмеження волі

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	909	66	7,3%
2019	827	55	6,7%
2020	1116	90	8,1%
2021	1770	150	8,5%
Всього	4622	361	7,8%

Крім того, стосовно засуджених чоловіків розгляданий вид покарання застосовувався у 1,7% випадків, а щодо жінок лише у 1,1% випадків.

А серед 10392 засуджених до покарання у виді арешту частка жінок також склала 7,8%.

Таблиця 5.21

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді арешту

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	2584	198	7,7%
2019	2500	178	7,1%
2020	2483	194	7,8%
2021	2825	237	8,4%
Всього	10392	807	7,8%

При чому, стосовно засуджених жінок арешт призначено у 2,5% випадків, а стосовно чоловіків цей показник є дещо вищим, оскільки склав приблизно 4%.

Але найяскравіше тенденція до більш частого призначення найбільш суворих видів покарань чоловікам простежується стосовно таких видів покарань як позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі. Так, за розгляданий період серед 51472 засуджених до позбавлення волі на певний строк осіб частка жінок складає лише 5,7%, що у понад 2 рази нижче середнього показника частки жінок серед усіх засуджених осіб.

При чому, серед засуджених жінок позбавлення волі призначалось у близько 9 % випадків, а щодо чоловіків застосовувалось у 20 % випадків. Тобто покарання у виді позбавлення волі отримує приблизно кожна одинадцята засуджена жінка та кожен п'ятий засуджений чоловік.

Таблиця 5.22

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді позбавлення волі на певний строк

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	13765	770	5,6%
2019	13230	732	5,5%
2020	12897	740	5,7%
2021	11580	700	6,0%
Всього	51472	2942	5,7%

Можна сказати, що чоловіки схильні до вчинення більш тяжких злочинів, а тому й отримують суворіші покарання. Однак статистичні дані підтверджують цю тезу лише частково. Якщо звернутись до статистичних даних щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень, то за розглядааний період частка жінок серед всіх осіб, які вчинили тяжкі злочини складає 6,4%. Водночас, серед зареєстрованих особливо тяжких злочинів, за вчинення яких може бути призначено покарання терміном позбавлення волі понад 10 років або довічне позбавлення волі, частка таких діянь, вчинених жінками складає 10,5%.

Таблиця 5.23

Частка жінок серед загальної кількості осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	1046	121	11,6%
2019	942	104	11,0%
2020	986	99	10,0%
2021	941	86	9,1%
Всього	3915	410	10,5%

Імовірно припустити, при дотриманні принципу гендерної рівності при призначенні найбільш суворих покарань, що частка жінок також має бути на рівні 9 – 10%. Проте ця частка дорівнює 2,7%.

Таблиця 5.24

Частка жінок серед загальної кількості осіб, яким призначено позбавлення волі на певний строк за термінами покарання

<i>Термін покарання</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
1 рік	2540	311	12,2%
1-2 роки	5680	631	11,1%

Продовження табл. 5.24

<i>Термін покарання</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2-3 роки	10940	675	6,2%
3-5 років	23171	889	3,8%
5-10 років	8354	415	5,0%
10-15 років	776	21	2,7%
15-25 років	11	0	0%

З аналізу показників, викладених у табл. 5.24 випливає, що чим триваліший термін позбавлення волі, тим меншою є частка жінок, серед категорії засуджених, яким призначено покарання з відповідними строками.

А що стосується такого покарання, як довічне позбавлення волі, то за період 2018-2021 рр. цей вид покарання було призначено 78 чоловікам та лише одній жінці.

Крім того, за останні чотири роки 410 жінок вчинили особливо тяжкі злочини, але сукупно лише 22 жінкам або 5,4% від цієї кількості було призначено покарання понад 10 років позбавлення волі та довічне позбавлення волі. Тоді як за цей же період часу 3505 чоловіків вчинили особливо тяжкі злочини, але позбавлення волі на певний строк понад 10 років та довічне позбавлення волі було призначено 844 особам або 24,1%.

Таким чином, можна зробити висновок, що у жінок порівняно з чоловіками є вищі шанси отримати менш тривалий термін покарання у виді позбавлення волі на певний строк або взагалі незначні шанси отримати довічне позбавлення волі.

Серед додаткових видів покарань звертає увагу статистика призначення такого виду покарання, як конфіскація майна. Так, за період 2018-2021 рр. серед 3471 засуджених до покарання у виді конфіскації майна осіб частка жінок склала 6%, що приблизно у 2 рази менше загального співвідношення кількості засуджених жінок та чоловіків:

Таблиця 5.25

Частка жінок серед загальної кількості осіб, засуджених до покарання у виді конфіскації майна

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість осіб</i>	<i>Кількість жінок</i>	<i>Частка жінок</i>
2018	934	62	6,6%
2019	857	37	4,3%
2020	957	69	7,2%
2021	923	51	5,5%
Всього	3671	219	6,0%

Звичайно такі показники можна виправдати тим, що жінки вчиняють менше кримінальних правопорушень, за які може бути призначено додаткове

покарання у виді конфіскації майна. Як відомо конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК України¹. Проте якщо звернутись до структури злочинності за статтю, то кримінальні правопорушення, вчинені жінками переважають загальне співвідношення 1:7 саме серед злочинів проти основ національної безпеки України та корисливих злочинів.

Серед кримінальних правопорушень, що вчиняють жінки, найбільш розповсюдженими традиційно залишаються такі протиправні посягання на власність, як крадіжки (у 2020 р. – 53,7% від загальної кількості засуджених жінок). На другому місці перебувають кримінально протиправні діяння, пов'язані із незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням чи пересиланням наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту А таким злочинним діянням як шахрайства та привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем є властивим достатньо висока частка їх вчинення жінками². Однак, аналіз даних судової статистики свідчить, що судді конфіскацію майна призначають переважно за умисні вбивства з корисливих мотивів, кваліфіковані види розбоїв і незаконних заволодінь транспортними засобами та збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, де чоловіки істотно переважають загальне співвідношення, що складає 1:7, з жінками, суб'єктами зазначених кримінальних правопорушень.

Водночас, за вчинення в особливо великому розмірі привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 5 ст. 191 КК України), що хоча передбачає і обов'язкову конфіскацію майна, даний вид покарання призначається не всім винним особам. Наприклад, за період 2018–2021 рр. його було застосовано лише стосовно 15 або близько 33 % з 46 засуджених за цією статтею осіб, з яких, до речі, 22 жінки.

Крім того, за період 2016-2020 рр. найбільшу частку жінок, порівняно з чоловіками, засуджено за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України – 55,7%. При чому, у жодній з інших груп кримінальних правопорушень сукупно, кількість засуджених жінок не переважає кількості чоловіків. Така перевага жінок складається в основному за рахунок вчинення ними злочину, передбаченого ст. 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», оскільки серед 533 осіб, засуджених за вчинення цього злочину, за період 2016-2020 рр., було 343 жінки (64,4%). Тенденції до вищезазначеної переваги почалися з 2018 р., коли частка жінок склала 71%, і продовжилась

¹Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

²Khashev V., Chorna A. Some issues of criminological characteristics of female crime in Ukraine. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs: Scientific Journal. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 130-135.

у 2019 р. (72% жінок) та 2020 р. (72% жінок)¹. А за даними судової статистики за період 2018 – 2021 рр., з 594 загалом засуджених за ст. 110 КК України осіб було 410 (69%) жінок. Санкцією всіх трьох частин ст. 110 КК України передбачено можливість призначення винній особі такого додаткового виду покарання, як конфіскація майна. Однак розглядалий вид покарання за вказаний період було призначено лише одній особі.

Два вищенаведені приклади дають підстави зробити висновок, що за вчинення тих злочинів, де переважають жінки-злочинниці, судді рідше призначають такий вид покарання, як конфіскація майна. Тому, на нашу думку, є всі підстави говорити про необхідність більш глибокого дослідження питання щодо причин можливого існування гендерних переваг при призначенні розгляданого виду покарання.

Отже, аналіз даних судової статистики за період 2018-2021 рр. дозволив з'ясувати деякі гендерні особливості звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання:

- у тих випадках, коли мова йде про повне виправдання особи або звільнення від кримінальної відповідальності, судді до жінок ставляться дещо поблажливіше. Тобто на стадії судового розгляду справ шанси отримати стосовно себе рішення суду, не пов'язане із призначенням покарання є вищими у жінок ніж у чоловіків. Наприклад, питома вага жінок серед звільнених від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки складає 24,1%, звільнених у зв'язку зі зміною обстановки – 30,3% та звільнених у зв'язку з дійовим каяттям – 36,1%;

- до жінок не частіше, а навіть дещо рідше, ніж до чоловіків, суди застосовують інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням, оскільки співвідношення складає 1:8;

- при вирішенні питання щодо призначення таких широко застосовуваних і відносно м'яких видів покарань, не пов'язаних з частковою або повною ізоляцією від суспільства, як штраф та громадські роботи, суди приймають рішення на користь жінок частіше ніж щодо чоловіків. Так, штраф, як кримінальне покарання, отримали майже 37% засуджених жінок та 25% чоловіків, а громадські роботи призначено 11,3% засуджених жінок та 7,8% чоловіків;

- якщо аналізувати за ознакою статі призначені покарання, пов'язані з повною або частковою ізоляцією від суспільства, то виявляється тенденція меншої від загального співвідношення 1:7 частки жінок, серед осіб, яким призначаються такі види покарань. Так, серед засуджених до покарання у виді обмеження волі осіб частка жінок склала 7,8%, до покарання у виді арешту так само – 7,8%, а позбавлення волі на певний строк – 5,7%;

- покарання у виді позбавлення волі отримує приблизно кожна одинадцята засуджена жінка та кожен п'ятий засуджений чоловік;

¹Там само. – С. 130-135.

- чим триваліший термін позбавлення волі, тим меншою є частка жінок, серед категорії засуджених, яким призначено покарання з відповідними строками. Відповідно, у жінок порівняно з чоловіками є вищі шанси отримати менш тривалий термін покарання у виді позбавлення волі на певний строк або взагалі незначні шанси отримати довічне позбавлення волі;

- за вчинення тих злочинів, де переважають жінки-злочинниці, судді рідше призначають такий вид покарання, як конфіскація майна.

Звичайно, виявлені гендерні особливості не є безапеляційними, оскільки ґрунтуються лише на аналізі статистичних даних, а тому їх підтвердження або спростування потребує більш глибокого дослідження, у першу чергу, матеріалів кримінальних проваджень та прийнятим по них судових рішень.

Крім того, розглядані особливості можуть бути зумовлені розумінням суддями того, що незважаючи на свою соціальну рівність, фізіологічно і психологічно чоловіки та жінки різняться між собою. Але це положення більш детально ми розглянемо у наступному підрозділі нашого дослідження.

5.2. Гендерні особливості виконання та відбування покарань

Інтеграція України до європейської спільноти передбачає обов'язкове дотримання гендерної рівності, а тому «реалізація принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в системі виконання покарань важлива не лише з огляду на вимоги законодавства здійснювати відповідні кроки. Хоча, безумовно, виконання законів є необхідністю і обов'язком. Є й інші причини, фактори, чинники, що необхідно враховувати в роботі¹ персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

При цьому слід враховувати, що жінки і чоловіки мають різні потреби, які необхідно задовольняти під час ув'язнення або застосування заходів, не пов'язаних з позбавленням волі. Найбільш очевидним є те, що жінки і чоловіки психологічно різні, і також мають особливі медико-санітарні та гігієнічні потреби, не включаючи передпологовий та післяпологовий медичний догляд². Але дотримання гендерної рівності має здійснюватися у розумних межах і не повинно допускатись невинуватих відхилень у бік тієї чи іншої статі.

Наприклад, у п. 19.4 Європейських пенітенціарних правил передбачено, що:

«Ванних і душевих повинно бути достатньо для того, аби кожен ув'язнений міг користуватися ними при температурі, яка відповідає клімату, по можливості

¹Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслова, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

²Права жінок: порядок їх реалізації у пенітенціарній сфері (посібник для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України): упорядники О.В. Романюк, Т.В. Івашева, О.С. Вишневецький. Білка Церква, 2020. 67 с.

щодня, але не менш двох разів на тиждень або частіше, якщо це необхідно для підтримки гігієни»¹.

Проте у вітчизняних пенітенціарних установах, відповідно до пп. 3.1-3.2 Положення про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах від 8 червня 2012 року, передбачено, що:

«3.1. Миття у лазні засуджених (осіб, узятих під варту) здійснюється щотижня з обов'язковою одночасною заміною натільної та постільної білизни.

У комплект білизни, яка підлягає обов'язковій заміні при кожному митті, входять: нижня білизна (майка та труси, натільна сорочка та кальсони), два простирадла, наволочка на подушку верхня та рушник.

3.2. Для підтримання особистої гігієни засуджені (особи, взяті під варту) жіночої статі приймають душ у гуртожитках (корпусних відділеннях) у спеціально облаштованих для цього місцях, але не менше двох разів на тиждень»². Тобто жінки мають право приймати душ не менше двох разів на тиждень, а чоловіки – лише один раз на тиждень.

На невідповідності вищенаведеного нормативного акту положенням Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил неодноразово наголошував у своїх звітах Європейський комітет з запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню (далі – КЗК), рекомендуючи передбачити і для чоловіків можливість приймати душ не менше двох разів на тиждень³. Однак зазначена рекомендація КЗК і на сьогодні залишається невиконаною стосовно чоловіків, тим самим утискаючи їх право, порівняно з жінками, на нормальне дотримання особистої гігієни відповідно до європейських стандартів.

А тому абз. 1 п. 3.2 Положення про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах доцільно викласти у наступній редакції:

«Миття у лазні засуджених (осіб, узятих під варту) здійснюється не менше двох разів на тиждень з обов'язковою одночасною заміною натільної білизни. Заміна постільної білизни здійснюється щотижня».

Крім того, починаючи зі свого першого візиту до України у 1998 році, КЗК рекомендував збільшити норму житлової площі на одного в'язня до 4 м². Ця рекомендація пізніше неодноразово повторювалася у 2000, 2005, 2009, 2013 та 2017 роках. Щодо виправних колоній ця рекомендація була виконана у 2010 році,

¹Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.

²Положення про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: Наказ Міністерства юстиції України 08.06.2012 № 849/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0947-12#Text>.

³Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. URL: https://khp.org/1591169185#_ftn44.

коли передбачена законом норма житлової площі засуджених була збільшена з 2,5 до 4 м². Разом з тим у СІЗО проводжує діяти норма 2,5 м² (ст. 11 Закону України «Про попереднє ув'язнення»). Тобто Україна не виконує цю рекомендацію КЗК понад 20 років. У Верховній Раді України було зареєстровано проект закону щодо збільшення норми жилої площі в СІЗО. Однак 29.08.2019 проект було відкликано у зв'язку з обранням нового скликання парламенту. Проект передбачав покращення норми площі в СІЗО для жінок та їхніх дітей з урахуванням стандарту КЗК. Разом з тим він передбачав норму площі для чоловіків у розмірі 3 м². Це суперечило стандартам КЗК. При цьому у пояснювальній записці до законопроекту автори обґрунтовували його необхідність саме стандартами КЗК¹.

Станом на серпень 2022 року зазначена рекомендація КЗК залишається невиконаною щодо осіб, які тримаються під вартою. А тому на сьогодні є потреба у внесенні змін до ст.11 Закону України «Про попереднє ув'язнення», відповідно до яких норма житлової площі для всіх осіб, які утримуються у СІЗО, незалежно від їх статі, має бути не меншою 4 м². Тим самим буде дотримано гендерну рівність та приведено умови утримання ув'язнених осіб до європейських стандартів.

Водночас, слід враховувати, що жінки мають свої особливості, порівняно з чоловіками, котрі мають бути обов'язково враховані при встановленні режимних вимог стосовно засуджених жінок та обранні заходів виправного впливу на них.

Як зазначає В.О. Меркулова, котра на рівні докторської дисертації досліджувала жінку, як суб'єкта кримінальної відповідальності, що дані про анатомо-фізіологічні особливості жінки доводять її обмежені фізичні можливості. Маючи (у середньому значенні) менші у порівнянні з чоловіком зріст, вагу, розмір мускулатури, об'єм і місткість легенів, відносно слабку серцево-судинну систему, жінка первісно біологічно слабша істота. Для неї є нетиповою активна, натискувальна поведінка, що межує з конфліктами. Типові соціальні настанови, специфічні форми діяльності жінки – похідні від тієї ролі, яка їй надається у сім'ї і суспільстві. Жінки за своєю природою суб'єктивніші і чутливіші до оточуючих, забезпечують емоційне тепло у сім'ї, таке необхідне її членам, насамперед дітям. Те, що діти почувають себе психологічно ближче до матері – данина її емоційним особливостям. Крім того, мускульна слабкість жінки доповнюється тонкою організацією нервової системи, що визначає особливу чутливість і рухливість вражень. Емоційна лабільність, підвищена чутливість, почуттєвість у свою чергу відбиває особливості функціонування серцево-судинної, дихальної системи, статевої сфери. А тому рівність у соціальній сфері між чоловіком і жінкою не повинна означати їхньої однаковості. Останнє доволі часто ігнорується, і в результаті не сприяє ефективності розв'язання «жіночого питання», зокрема й у сфері виконання та відбування покарань².

¹Там само.

²Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. Вид. 2-е. Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. 281 с.

Отже, можна сказати, що жінки, засуджені до позбавлення волі – це специфічна категорія засуджених, яка потребує особливого механізму подолання негативних наслідків покарання, досягнення мети виправлення¹. Підвищена сенситивність жінок, їхні ціннісні пріоритети, що обумовлені гендерними стереотипами та роллю вимагають врахування того, що стосовно засуджених жінок має бути здійснена така лібералізація умов відбування покарання, яка б мінімізувала ймовірність розриву родинних та інших близьких стосунків, зменшила перешкоди до здійснення материнських функцій безпосередньо, без розриву із дитиною². А тому засуджені жінки потребують специфічного поводження із ними.

І саме з урахуванням уразливості жінок у п. 34.1 Європейських пенітенціарних правил передбачено наступні положення:

1. Влада повинна при прийнятті рішень щодо будь-яких аспектів утримання жінок приділяти особливу увагу їх потребам, зокрема, фізичним, професійним, соціальним і психологічним.

2. Особливі зусилля мають бути вжиті для забезпечення доступу до спеціалізованих послуг жінкам-ув'язненим, які зіштовхнулися із проблемами, згаданими в Правилі 25.4: *Особливу увагу варто приділяти потребам ув'язнених, які стали жертвами фізичного, психологічного або сексуального насильства.*

3. Ув'язненим жінкам має бути дозволено народжувати поза межами пенітенціарної установи, а у випадку народження дитини у місцях ув'язнення адміністрація повинна надавати жінці необхідну підтримку та засоби обслуговування[х]³.

Вітчизняне кримінально-виконавче законодавство також передбачає певні особливості відбування засудженими жінками покарання у виді позбавлення волі, що полягають у розширенні кола прав вагітних жінок, матерів-годувальниць та жінок, які мають дітей віком до трьох років⁴. Такі особливості регламентовано, зокрема, у Главі 21 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми»⁵. Крім того, відповідно до ст. 18 КВК для різних категорій засуджених жінок передбачено відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі у виправних колоніях

¹Права жінок: порядок їх реалізації у пенітенціарній сфері (посібник для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України): упорядники О.В. Романюк, Т.В. Івашева, О.С. Вишневський. Білка Церква, 2020. 67 с.

²Бадира В.А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2006. 17 с.

³Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. URL: https://khp.org/1591169185#_ftn44.

⁴Права жінок: порядок їх реалізації у пенітенціарній сфері (посібник для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України): упорядники О.В. Романюк, Т.В. Івашева, О.С. Вишневський. Білка Церква, 2020. 67 с.

⁵Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 серпня 2003 р. *Голос України*. № 161. 2003. 29 серпня. З наступними змінами і доповненнями.

меншого рівня безпеки, ніж для відповідних категорій засуджених чоловіків. Так, для жінок, навіть засуджених до довічного позбавлення волі, взагалі не передбачено відбування покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки.

21 січня 2010 року КВК доповнено ст. 151² «Особливості виконання та відбування покарання жінками, засудженими до покарання у виді довічного позбавлення волі» відповідно до якої для жінок, засуджених до довічного позбавлення волі, встановлюється режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії середнього рівня безпеки¹. Тоді як для аналогічної категорії засуджених чоловіків передбачено режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії максимального рівня безпеки.

Водночас, у зв'язку з невеликою кількістю жінок, засуджених до довічного позбавлення волі (станом на 1 січня 2021 року – 23 особи²) всі вони тримаються в одному місці – Качанівській виправній колонії (№ 54) у м. Харків.

І саме у цьому виникає проблема, що порівняно з чоловіками, які мають право відбувати зазначене покарання поблизу місця проживання своїх родичів, жінки позбавлені такої можливості.

Умовно кажучи, чоловік, родичі якого проживають у м. Вінниця, може відбувати покарання у Стрижавській виправній колонії (№ 81), що розташована у Вінницькій області, тоді як жінка, яка має рідню у тій же Вінницькій області безальтернативно відбуватиме покарання у Харківській області. Тобто членам сім'ї чоловіка доведеться витратити значно менше коштів, для того щоб приїхати до нього на побачення, ніж членам сім'ї жінки. А враховуючи нинішнє складне економічне становище переважної більшості населення України, значне удорожчання вартості проїзду, імовірно припустити, що рідня жінки змушена буде відвідувати її рідше, ніж рідня засудженого чоловіка.

Хоча у ч. 1 ст. 93 КВК зазначено, що: «Засуджений до позбавлення волі відбуває весь строк покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого»³. Тому, не зважаючи на зручність розміщення всіх засуджених до довічного позбавлення волі жінок в одному місці, доцільним є розглянути питання стосовно можливості відбування ними розгляданого виду покарання у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до місця постійного проживання родичів певної засудженої жінки у разі якщо від неї надійде таке клопотання.

¹Там само.

²Кримінально-виконавча система України в 2020 році. статистичний огляд. *Тюремний портал*. URL: <https://ukrprison.org.ua/articles/1612352140>.

³Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 серпня 2003 р. *Голос України*. № 161. 2003. 29 серпня. З наступними змінами і доповненнями.

Крім того, зважаючи загалом на невелику кількість жінок, засуджених до позбавлення волі, «кількість жіночих в'язниць є меншою ніж чоловічих, внаслідок чого жінки часто є ув'язненими досить далеко від своїх будинків, що зумовлює труднощі у підтримці ними сімейних та близьких відносин, у тому числі відносин з дітьми»¹. Так, станом на 1 грудня 2021 року загальна кількість жінок, які відбувають покарання у виді позбавлення волі складало 1204 особи, які тримались лише у 5 колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання та 1 установі виконання покарань. Тоді як чоловіки тримались у понад 60 виправних колоній². Тобто і для засуджених до позбавлення волі на певний строк жінок можуть існувати проблеми з їх регулярним відвідуванням родичами, внаслідок високої вартості проїзду. А тому пропонувані нами положення щодо засуджених до довічного позбавлення волі жінок доцільно поширювати і на жінок, засуджених до позбавлення волі на певний строк. У такому разі буде дотримано гендерну рівність в частині можливості рівного доступу засуджених до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі осіб до побачень із родичами.

У виправних колоніях, відповідно до ст. 123 КВК проводиться соціально-виховна робота із засудженими обох статей. Така робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів³.

У спеціальних гендерних дослідженнях кримінально-виконавчі системі зазначається, що стосовно жінок соціально-виховна робота має свої особливості, котрим властиві деякі негативні характеристики, що полягають у нав'язуванні засудженим жінкам гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи не допомагають ні на волі, ні в ув'язненні. Але в умовах ізоляції вони мають тенденцію залишатися без змін та фіксуватися, що відповідно може мати негативні наслідки в ситуаціях, коли стереотипи не співпадають з реаліями життя⁴. Стереотипи спонукають до безпосередньої поведінкової реакції на індивідуальному й, особливо, на масовому рівні. Вони викликають очікування певної поведінки, які не усвідомлено транслюються й схильні підтверджуватись⁵.

¹Петракова А.В. Доцільність застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до жінок. *Юридичний науковий журнал*. 2019. № 2. С. 224-227.

²Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України: станом на 01.12.2021. URL: <https://minjust.gov.ua/dep/dkvs/>.

³Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 серпня 2003 р. *Голос України*. № 161. 2003. 29 серпня. З наступними змінами і доповненнями.

⁴Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслова, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

⁵Давидюк М.О., Поливана А.С. Зміст етнічних стереотипів сучасного студентства в ситуації воєнізованого конфлікту між державами.

Так, «засуджених жінок налаштовують на розуміння і підсилення фемінних рис («згадай, що ти – жінка», «виглядай як жінка» тощо), на їхні традиційні ролі, зокрема матерів (якщо в них є діти). Це, певною мірою, виправданий процес, проте зосередження жінки в умовах ізоляції лише на цих традиційних гендерних ролях, часто призводить до того, що в неї розвивається далеке від реального усвідомлення життя і своєї ролі в ньому, спрямоване майже виключно на «очікування казкового принца». Таке налаштування призводить також до посилення і інших гендерних традиційних ролей – підпорядкування чоловікові («чоловік – голова, а жінка – шия»), терпінні («жінка не бита як коса не клепана») тощо. Що, відповідно, як максимум, може потім знов привести жінку на лаву підсудних і в ув'язнення, а, як мінімум, послабити її спроможність до нормального будування свого життя на волі»¹.

Тому соціально-виховна робота щодо засуджених жінок має змістити акценти, зокрема, у бік розвитку у них наступних властивостей: самоповаги; відсутності постійного комплексу жертви; навчання мати самостійний погляд на різні життєві події та не підпадати під згубний вплив інших осіб (чоловіка, інших членів сім'ї або родичів, подруг); мотивація до зайняття суспільно-корисними видами діяльності; прагнення до самоосвіти; розуміння сутності гендерної рівності та недопущення випадків насильства за ознакою статі; правильної комунікації з членами сім'ї: дітьми, чоловіком та батьками; розуміння переваг здорового способу життя тощо.

Контрольні питання:

1. Чи існують гендерні переваги при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям?
2. Чи існують гендерні переваги при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим?
3. Чи існують гендерні переваги при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки?
4. Чи існують гендерні переваги при звільненні від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки?
5. Чи існують гендерні переваги при звільненні від відбування покарання?
6. Чи існують гендерні переваги при призначенні покарань, не пов'язаних із позбавленням волі?
7. Чи існують гендерні переваги при призначенні покарань, пов'язаних із позбавленням волі?
8. Розкрийте сутність гендерних особливостей виконання та відбування покарань, пов'язаних із позбавленням волі.

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія. 2014. № 42(1). С. 316-324. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2014_42\(1\)__78](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2014_42(1)__78).

¹Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслова, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

9. Які заходи необхідно вжити для запобігання гендерної нерівності у кримінально-виконавчій системі?

10. Назвіть заходи подолання гендерних стереотипів серед засуджених до позбавлення волі.

Література:

Бадира В.А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2006. 17 с.

Впровадження гендерних підходів у систему виконання покарань: практика реалізації. Упорядники: О. Суслора, А. Чигрин. Частина I. К.: Зоря, 2010. 62 с.

Гаргат-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія Право*. 2014. Випуск 25. С. 189-191.

Давидюк М. О., Поливана А.С. Зміст етнічних стереотипів сучасного студентства в ситуації воєнізованого конфлікту між державами. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. № 42(1). С. 316-324. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2014_42\(1\)_78](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2014_42(1)_78).

Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). Прийнято Комітетом Міністрів 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Заступників Міністрів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України: станом на 01.12.2021. URL: <https://minjust.gov.ua/dep/dkvs/>

Козар А.В. Кримінологічна характеристика та запобігання Національною поліцією України посіву або вирощуванню снотворного маку чи конопель: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро, 2020. 223 с.

Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Кримінально-виконавча система України в 2020 році. статистичний огляд. *Тюремний портал*. URL: <https://ukrprison.org.ua/articles/1612352140>

Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 серпня 2003 р. *Голос України*. № 161. 2003. 29 серпня. З наступними змінами і доповненнями.

Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. Вид. 2-е. Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. 281 с.

Петракова А. В. Доцільність застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до жінок. *Юридичний науковий журнал*. 2019. № 2. С. 224-227.

Положення про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: Наказ Міністерства юстиції України 08.06.2012 № 849/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0947-12#Text>

Права жінок: порядок їх реалізації у пенітенціарній сфері (посібник для персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України): упорядники О.В. Романюк, Т.В. Івашева, О.С. Вишневський. Білка Церква, 2020. 67 с.

Резніченко Г. С., Мурадян Г. Р. Правова природа звільнення від відбування покарання з випробуванням. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. №4. С. 154-158.

Статистичні звіти «Про склад засуджених» за 201 -2020 р.р., підготовлені Державною судовою адміністрацією України URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

Човган В. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. URL: https://khp.org/1591169185#_ftn44.

Khashev V., Chorna A. Some issues of criminological characteristics of female crime in Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs: Scientific Journal*. 2021. Special Issue № 1 (113). P. 130-135.

РОЗДІЛ 6 ОКРЕМІ ВИДИ ДИСКРИМІНАЦІЇ

Виступаючи негативним соціальним явищем, дискримінація має безліч форм вираження. Тому з метою визначення сутності даного явища необхідно виділити різні види дискримінації. Також, така класифікація відіграватиме важливу роль у найбільш повному розкритті конституційного принципу недискримінації.

Ефективне сучасне законодавство правової держави має гарантувати забезпечення з боку влади рівності прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин. Будь-які форми обмеження прав громадян за вказаними ознаками мають знаходитись під заборонаю. Крім того, має встановлюється гендерна рівність чоловіків і жінок¹. Будучи гарантом свободи думки і слова, разом з тим Конституція нашої держави ставить під заборону пропаганду або агітацію, що розпалюють соціальну, расову, національну або релігійну ненависть і ворожнечу, а також пропаганду соціальної, расової, національної, релігійної або мовної переваги. Сьогодні запобігання та викорінення будь-яких форм дискримінації за ознаками соціальної, расової, національної, мовної або релігійної приналежності включається в число основних принципів державної політики України. У сучасній інтерпретації принцип рівності розцінюється як одна з першочергових умов демократії і конституціоналізму. Однією з основ реалізації цієї ідеї слід визнати наявність кримінального закону, що встановлює рівні для всіх критерії дотримання певних правил²³.

Закріплення конституційного положення про рівність прав і свобод людини і громадянина кореспондується з міжнародними анти-дискримінаційними стандартами у сфері протидії цьому негативному явищу. *Міжнародні правові акти в галузі забезпечення рівності прав людини і громадянина засуджують всі форми дискримінації та сегрегації.* У них підкреслюється, що всі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації, зокрема за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних і релігійних переконань, соціального, економічного, національного або етнічного походження, народження або за будь-якими іншими ознаками. В тій чи іншій мірі на непорушність цих принципів вказують Загальна

¹Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 470 с.

²Наливайко Л.Р., Марценюк Л.В. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. №1. С. 61–66

³Наливайко Л.Р., Грицай І.О. Gender Budgeting as a Means of Ensuring the Gender Equality Principle. Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis. Riga: *Izdevniecība "Baltija Publishing"*. 2019. Vol. 1. 304 p. P. 237-255.

декларація прав людини 1948 р. (ст. 7, ч. 2 ст. 23), Конвенція Про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ст. 14), Конвенція № 111 МОП щодо дискримінації в галузі праці і занять 1958 р. (ст. 1), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в області освіти 1960 р. (ст. 1), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. (преамбула, ст. 1, 2, 4-8 та ін), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 20, 26), Декларація Генеральної Асамблеї ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р. (преамбула, ст. 1-3 та ін.), Директива Ради Європейського Союзу від 29 червня 2000 р. № 2000/43 / ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми незалежно від їх расового чи етнічного походження (преамбула, ст.2). Ефективна імплементація принципу рівності, позначеного в названих та інших міжнародних правових актах, вимагає наявності в державі дієвих засобів правового захисту.

Розглядаючи проблеми правового регулювання окремих видів дискримінації, доцільно визначити, що залежно від стадії механізму правового регулювання можна виділити правотворчу і правозастосовну дискримінацію. Якщо в першому випадку дискримінаційними будуть самі правові норми, то в другому – їх застосування на практиці¹. При цьому слід зазначити певну умовність дефініції «правозастосовна дискримінація». Така назва буде точною тільки в разі, якщо вважати правом лише ті її положення, які встановлюють права, свободи, обов'язки, відповідальність тощо. Якщо ж включити в поняття права і норми, що забороняють дискримінацію, то термін стає умовним, оскільки ці норми якраз не застосовуються, а порушуються, і говорити про їх застосування не доводиться. Оскільки ж під правом розуміють всю систему права, а не її частину, справжнього правозастосування в дискримінації немає, так як застосовуються не всі норми, що підлягають застосуванню, а тільки деякі, та й ті застосовуються неправильно, праву в цілому надається невірне тлумачення².

Далі, варто звернути увагу на дискримінацію, що характеризує процеси реалізації права як у площині громадянського суспільства, так і в правозастосовній діяльності.

Таким чином, різниться дискримінація по суб'єкту – виходить від приватних осіб і від інститутів публічної влади. Дана класифікація дозволяє простежити, що дискримінація може здійснюватися різними суб'єктами права – як наділеними, так і не наділеними владними повноваженнями. Якщо в першому випадку дискримінація здійснюється шляхом використання прав, наданих законодавством приватним особам, або вчинення такими особами неправомірних

¹Савела Є.А., Ярошенко А.С. Питання гендерної політики у національній поліції України: теоретико-правовий аспект. *Науково-практичний фаховий збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 181-185.

²Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч посіб. 2-ге вид., перероб. і доп./ кол.авт.за ред. д.ю.н., доц.. В.О. Боняк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД. 2018. 260 с.

дій, то в другому – за допомогою використання повноважень публічних органів і посадових осіб або вчинення протиправних дій з використанням службових повноважень. Небезпечною рисою останнього виду дискримінації є те, що інститути публічної влади, зобов'язані дотримуватися і виконувати вимоги законодавства, в тому числі і про недопущення дискримінації, відступають від цього правила, підриваючи довіру до даних інститутів і публічної влади в цілому. Крім того, застосування владних повноважень створює додаткові умови для більш грубого порушення конституційного принципу недискримінації¹.

Також, доцільно виділити легальну і нелегальну дискримінацію. Легальна дискримінація є специфічний різновидом зловживання правом, що полягає в неконституційному користуванні правами і свободами людини та уповноваженому правозастосуванні. Нелегальна ж дискримінація має місце, коли особа, яка застосовує норми права, регулюючи відносини, пов'язані з користуванням правами і свободами людини, порушує норми, встановлені законодавцем, в тому числі виходить за рамки своєї компетенції. Дискримінуючі правопорушення можуть вчиняти і приватні особи, порушуючи вимоги позитивного права².

Необхідно розрізнити також позитивну і негативну дискримінацію. Позитивна дискримінація полягає у встановленні відмінностей щодо певної соціальної групи, що ставлять її в привілейоване становище по відношенню до інших. Негативна дискримінація являє собою встановлення відмінностей щодо певної соціальної групи, які, навпаки, призводять до того, що дана група виявляється в менш сприятливому становищі в порівнянні з іншими. При цьому слід зазначити, що позитивна дискримінація однієї групи веде до негативної дискримінації інших і навпаки. Тому ці два види дискримінації існують у нерозривній єдності³.

Слід також виділити активну і пасивну дискримінацію: перша означає вчинення певних дій або бездіяльності, спрямованих на порушення рівноправності, друга передбачає невчинення дій щодо забезпечення рівних можливостей для різних соціальних груп.

Наприклад, встановлення заборони на участь у діяльності виборчих комісій для осіб, які мають посвідку на проживання в іноземній державі, є прикладом активної дискримінації.

¹Leheza, Y., Dorokhina, Y., Shamara, O., Miroshnychenko, S., & Moroz, V. (2021). Citizens 'participation in the fight against criminal offences: political and legal aspects. *Cuestiones Políticas*, 39 (69), 212–224. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.12>.

²Ярошенко А.С., Костенко О.М. Особливості запровадження штрафу за заборгованість зі сплати аліментів з метою посилення захисту права дитини на належне утримання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 84-92.

³Головіна О.В. Стратегія та шляхи та розв'язання проблем гендерно обумовленого насильства як фактор демократичних змін у суспільстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 2. Дніпро: ДДУВС. 2019. С. 47-51.

Навпаки, відсутність у законі норм, що вводять обґрунтовані обмеження для економічно сильної сторони в договорі строкового банківського вкладу, визнання законодавцем лише формальної рівності сторін договору, ненадання переваг економічно слабкій стороні для того, щоб гарантувати дотримання її прав і свобод, є пасивною дискримінацією, оскільки громадяни-вкладники в такій ситуації опиняються в нерівному становищі з банками.

Дискримінація також може бути прямою і непрямю. При прямій дискримінації рівноправність порушується запереченням певних прав, свобод, обов'язків та інше, у певних осіб, а при непрямій створюються перешкоди в їх реалізації.

Наприклад, якщо прямою дискримінацією буде обмеження права на соціальне забезпечення, припустимо, у відношенні представників певної раси або національності шляхом встановлення правової норми, прямо їх обмежує, то непрямю – встановлення, з одного боку, норми, згідно з якою реалізація такого права може бути здійснено тільки при пред'явленні документа, а з іншого боку – заборони на видачу такого документа представникам такої раси або національності.

Таким чином, дискримінація має безліч видів прояву, які можна класифікувати за різними підставами, що говорить про досить великі масштаби і помітне розмаїття цього негативного соціального явища. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про необхідність різнобічної протидії дискримінації, захисту конституційного принципу недискримінації в різних сферах. Прикладом такого комплексного захисту може служити практика Конституційного Суду України, який бореться з усіма видами дискримінації, відстоюючи принцип недискримінації.

Надалі вважаємо за необхідне розглянути проблеми правового регулювання окремих видів дискримінації, а саме наступних:

1. Вікова дискримінація (ейджизм, янгжизм);
2. Дискримінація за зовнішністю (лукізм, сайсізм);
3. Мовна дискримінація (лінгвіцизм);
4. Дискримінація за місцем проживання;
5. Синглізм (за сімейним станом, бездітні, одинаки)

6.1. Вікова дискримінація (ейджизм, янгжизм)

Сучасні правові відносини надзвичайно насичені моральними проблемами. Їх вирішення потребує вироблення певних підходів, встановлення таких правил поведінки, що сприятимуть утвердженню належного рівня правозастосування та узгодженню інтересів держави і суспільства.

Перш за все, щоб зрозуміти сутність проблеми вікової дискримінації, необхідно розглянути підходи науковців до періодизації життя людини.

Так, відомий англійський демограф Д. Б. Бромлей визначав п'ять циклів розвитку людини, кожний з яких поділяється на стадії: дитинство, пубертат, юність, дорослість, старість, в свою чергу, четвертий цикл – дорослість (21–65 років) поділяється на:

- першу стадію – рання дорослість 21-25 років;
- другу стадію – середня дорослість 25-40 років;
- третю стадію – пізня дорослість 40-55 років;
- четверту стадію – передпенсійний вік 55-65 років.

П'ятий цикл – старіння (від 65-70-ти років):

- перша стадія – «видалення від справ», «відставка» 65-70 років;
- третя стадія – старість 70 років і більш;
- третя стадія – старезність, хвороблива старість і смерть.¹

Відповідно до вищезазначеного, модель «останньої стадії життя як періоду погіршення» отримала широке поширення стосовно уявлення про старий вік не лише серед пересічних громадян, але і серед спеціалістів, які припускають, що погіршення, занепад та втрати сил – обов'язковий супровід похилого віку, кінцевого періоду життя.

В свою чергу, Е. Ериксон, – інший провідний вчений, психолог і психоаналітик запровадив свій підхід до розуміння життєвого циклу людини: стадії життя є проходження серії критичних моментів від народження до смерті. Усяка стадія позначає собою індивідуальну «кризу» чи задачу розвитку, яка має бути переборена індивідом перед тим, як перейти на наступну життєву стадію. Успіх чи повнота виконання задачі залежить від того, як були засвоєні і переборені попередні стадії. Найкращим засобом вирішення питання стосовно того, що в цілому відбувається з людьми похилого віку, може слугувати аналіз значущості літнього віку як стадії розвитку, хоча й останньої. Саме в цьому і полягає її значимість. Зазначена модель розвитку особистості, яка відзначає привабливі і позитивні аспекти старіння. Вважаємо недоцільним детально аналізувати всі стадії, визначені Ериксоном, натомість обмежмось тими, які мають відношення до нашої теми. Таким чином, науковець відзначає, що в літньому віці існує конфлікт між цілісністю і розпачем, а, відповідно, задача індивіда – подолати даний етап та завершити життя з утвердженням відчуття цілісності. Е. Ериксон серед задач зрілого віку (старості) основною відзначає усталення інтегрованості (цілісності), тобто оцінку прожитого життя, переосмислення його, прийняття його таким, яким воно є, досягнення відчуття повноти і корисності прожитого. Цілісність базується на розумінні того, що життя відбулося й у ньому вже нічого не можна змінити. Мудрість полягає в прийнятті власного життя цілком. В іншому випадку неминучими є розпач, гіркота з приводу неправильно прожитого життя, неможливості почати все спочатку. Тому основна проблема літнього віку – це розуміння і прийняття літньою і старою людиною свого «Я»

¹Bromley D.G., Busching B.C. Understanding the structure of contractual and covenantal social relations: Implications for the sociology of religion. *SA. Sociological analysis*. 1988. С. 15-32.

у всіх його проявах. У відношенні пристосування до старіння, дослідник стверджував, що індивід повинен переглянути своє минуле, згадати окремі аспекти свого життя і навчитися з цим жити, підтримувати контакти із суспільством і визнати кінцівку життя. В цілому, підхід Ериксона описує уявлення про старість як один з життєвих етапів, ключове завдання якого полягає в досягненні цілісності.¹

Наразі відсутня єдина думка щодо концепції геронтологічного ейджизму та його причин. Спираючись на теорію дослідження даного питання, стверджується, що дискримінація не ґрунтується виключно на віці, а скоріше на безлічі інших характеристик, таких як стать, зовнішній вигляд, фінансове становище і соціально-економічний статус. Хоча в даний час визнається, що ейджизм може бути спрямований на будь-яку вікову групу, дане явище щодо літніх людей досі в науковому середовищі привертає найбільшу увагу.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) підтверджує, що зі швидкими темпами старіння населення зростають масштаби деструктивного поводження з людьми похилого віку, що проявляється у вигляді формування стереотипів, забобонів, відчуження та дискримінації окремих людей або груп населення за віковою ознакою. Ейджистські упередження – це тип емоцій, який часто пов'язаний з когнітивним процесом стереотипування і може включати вираження зневажливого ставлення, яке потім призводить до дискримінаційної поведінки. У свою чергу, геронтологічну дискримінацію можна визначити як недоречне і потенційно несправедливе поводження, засноване на приналежності до групи літніх людей².

Одним з бар'єрів на шляху працевлаштування, який міг би перешкодити літнім працівникам залишатися активними учасниками на ринку праці, може бути ейджизм, під яким розуміється дискримінація людини або груп людей за віковою ознакою. Розглядаючи проблеми, що виникають при правозастосуванні варто зазначити, що негативні явища, такі як, хабарі, обман, дискримінація при працевлаштуванні створюють гострі негативні етичні проблеми, що в подальшому призведуть до фінансових втрат.

В останнє десятиліття розроблені різні експериментальні методи дослідження ейджизму. Вперше такі методи були використані в 1960-1980 роках, які дозволили показати важливість вікової дискримінації в соціальному пізнанні. Визначення «ейджизм» було запроваджено в 1969 р. Робертом Нілом Батлером для опису дискримінації щодо старшого покоління.³

¹Erik H. Erikson Identity and the Life Cycle. W. W. Norton & Company; Reissue edition. 1994. 192 p.

²Шурупова К.В., Фатах С.А., Склема Т.Ю. Дискримінація за віковою ознакою на робочому місці: диференціатори впливу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2021. №. 67. С. 139-143.

³Березіна О.О. Геронтологічний ейджизм у суспільстві: право на життя без насильства. *Психологія кризових станів: наука і практика.* 2021. С. 20.

Ейджизм як термін і як процес, що підлягає вивченню, є відносно новим явищем. Більшість досліджень в ейджістській сфері, як правило, зосереджено на негативних аспектах цього явища. Проте ейджизм також може мати позитивну перспективу, наприклад, коли атрибути віку вважаються вигідними. Так, позитивний погляд сприймає зв'язок між старінням і більшою мудрістю, терпінням і підвищеним розумінням переваг життя.

Можна стверджувати, що найбільш гостро, проблема дискримінації за віком, постає у відносинах найманої праці, зайнятості населення. Справедливе працевлаштування дозволяє наймати більш кваліфікованих працівників, правдива інформація про продукт, що випускається підприємством, ймовірно, може знизити прибуток, але збереже лояльність покупців і тим самим попит.

Ейджизм не завжди починається на індивідуальному рівні. Ініціаторами ейджизму також можуть бути групи, організації та інші соціальні утворення. Питання ейджизму особливо актуальне на ринку праці, оскільки вік може мати вирішальне значення для працевлаштування. Як приклад, можна навести наступні стереотипи: «занадто старий, щоб працевлаштуватися» або щодо виходу на заслужений відпочинок (пенсійний вік). Дискримінація за віком може також проявлятися на макрорівні, в культурних цінностях, які знецінюють людей старшого віку, і в громадських інститутах, таких як вікові правила виходу на пенсію¹.

Для вирішення моральних проблем, що виникають в корпоративних відносинах, корпорації виробляють правила, якими мають послуговуватися всі співробітники в своїй діяльності і які визначають коло обов'язків кожного з них в організації. Чим конкретніше і точніше визначені ці правила, тим менше працівники можуть собі дозволити чинити на свій розсуд. Можна стверджувати, що людина здійснює свої моральні зобов'язання перед роботодавцем шляхом дотримання певних правил і виконання певних функцій, обумовлених займаною ним посадою в компанії. Іншими словами, з великою ймовірністю можна стверджувати, що дотримання моральних норм в ділових відносинах здатне збільшити ефективність компанії, знизивши ризики і пов'язані з ними витрати.

Варто звернути увагу на одну з найактуальніших моральних проблем в корпоративних відносинах – дискримінацію. Особливість даної практичної проблеми в тому, що вона вирішується не тільки законодавчими заходами (вирішення деяких моральних проблем взагалі немає в законодавстві, зокрема, українському), але і заходами етичного характеру.

Звертаючись до поняття дискримінації, можна з'ясувати, що в Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 від 1958 року, під дискримінацією мається на увазі у вигляді будь-яких відмінностей або переваг, які порушують рівність можливостей в сфері праці та зайнятості². У чинному трудовому

¹Онишко О.Б., Тополевський Р.Б. Ейджизм (ageism) як латентна форма дискримінації за віком. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 2 (12). С. 181-187.

²Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять N 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

законодавстві дана теза виражається так, що жодна людина не може бути обмежена у трудових правах або отримувати будь-якого роду привілеї за ознакою статі, раси, національності, віку, приналежності до громадських організацій, а також від інших обставин, які безпосередньо не відносяться і не належать до ділових якостей працівника. Крім того, в доктрині трудового права заборона дискримінації праці вважається невід'ємним принципом, основним початком, що захищає працівника і його людську гідність. Варто підкреслити, що даний принцип закріплюється декларацією Міжнародної організації праці, що робить його обов'язковим для всіх держав-учасниць, незалежно від ратифікації Конвенції.

Закордонний досвід проблема дискримінації за віком присутня в рівній мірі і навіть має власну назву – ейджизм, тобто упереджене ставлення до людини, побудоване на підставі стереотипів про його вік. Міжнародна організація праці, бажаючи захистити безліч працівників від необґрунтованого звільнення, прийняла додатково Конвенцію № 168, яка забороняє здійснювати дискримінацію через вік або втрату працездатності¹.

Дослідження явища ейджизму показало, що найчастіше дискримінацію через вік відчувають працівники, зайняті фізичною працею, що досить логічно, оскільки більш молоді працівники просто фізіологічно, в більшості є витривалішими і сильнішими. Крім того, в розумовій сфері, зокрема ІТ-сфері та інших комп'ютеризованих сферах діє стереотип, що вигідніше і дешевше навчити молодих працівників і не витратити час та ресурси на більш старших претендентів.

Щодо передумов та причин появи зазначеної проблеми доцільно зазначити наступне. По-перше, варто сказати, що окремі роботодавці вважають, що літні працівники вже не можуть володіти необхідними навичками та компетентностями, що робить їх нездатними до швидкого і ефективного виконання поставлених завдань. Другим значущим фактором є відсутність певних компетентностей у більш старших працівників, які є фундаментом здібностей молодих працівників. Роботодавці часто не бачать сенсу наймати працівників, які не знають іноземних мов або не володіють досконало персональним комп'ютером, тому що дані навички є базовими і основоположними для більшості сучасних професій.

Незважаючи на значну кількість випадків утисків людей старшого віку, молоді працівники також можуть стикатися з подібними труднощами. Часом роботодавці схильні припускати, що молоді фахівці не володіють всією повнотою необхідних знань, умінь та навичок, що спричинить за собою тривале навчання і накопичення досвіду. На думку роботодавця, всі зазначені причини призведуть до збитків підприємства і зниження ефективності, тому приймаючи на роботу занадто молодих співробітників, вони ризикують своїм капіталом.

¹Конвенція про сприяння зайнятості та захист від безробіття N 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_182#Text.

Варто зазначити, що доведення наявності факту дискримінації все ще залишається складною і копіткою процедурою. Багато працівників стикаються з труднощами намагаючись відновити справедливість, подекуди не звертаються за судовим і адвокатським захистом і, найчастіше, просто змінюють професію або місце роботи. Однак, динаміка судових розглядів в більшості випадків позитивна¹. Часто суд встає на бік працівника і виправляє порушений стан речей. Можливо, для більш ефективного вирішення спорів може бути корисним створення і розробка нових механізмів захисту. Наприклад, у Великобританії та Нідерландах вже тривалий час успішно існують спеціалізовані органи, які задіяні виключно для вирішення проблем дискримінації в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Була продемонстрована висока ефективність таких структур і важливість їх ролі у вирішенні трудових спорів.

Відповідно, було б доцільно внести зміни в складну та тривалу процедуру приведення аргументів для доказу факту утиску прав. У працівників іноді відсутні аудіо-, відеоматеріали або письмові докази, що підтверджують слова роботодавця з явною дискримінаційним забарвленням, що змушує їх відмовитися від подачі позову. Крім того, при внесенні змін до чинного законодавства, зокрема, трудового, необхідно дотримуватись принципів антидискримінаційного законодавства.

Отже, підводячи підсумки, можна констатувати наступне: працівники в багатьох випадках стикаються з обмеженнями через вік, причому як через занадто юного віку, так і через досить зрілого. Природно, таке обмеження перешкоджає як кар'єрному зростанню самих працівників, так і адекватному розвитку всього ринку праці. Дискримінація, безумовно, існує як в нашій державі, так і в багатьох країнах світу, що робить працівників дуже вразливими на постійно мінливому ринку праці. Слід сподіватися на вдосконалення кримінального законодавства, яке мало б передбачати більш суворе покарання за ставлення до недобросовісних роботодавців і підвищення правосвідомості працівників, які бажають захистити свої права і відновити справедливість.

6.2. Дискримінація за зовнішністю (лукізм, сайсізм)

Зовнішність відіграє величезну роль в модерновому житті людини, саме цим зумовлений негативний вплив дискримінації за зовнішнім виглядом, що, останнім часом, стало гострою соціальною проблемою. У всьому світі у людей складається перше враження один про одного на основі зовнішніх даних, і вони можуть поводити себе упереджено щодо тих, хто виглядає більш або ж, навпаки, менш привабливо, на їхню думку. Дана проблема не є винятком і для європейського континенту, зокрема, для України.

¹Ярошенко А., Костенко О. Актуальні проблеми виплати компенсації за час вимушеного прогулу як засобу захисту трудових прав працівника. *Науковий журнал «Судова та слідча практика в Україні»*. Вип. 8. 2019. С. 35–40.

Головними чинниками, за якими люди оцінюють всіх, кого зустрічають, наразі є – обличчя, фігура, одяг. За зовнішнім виглядом треба стежити з молодих років, оскільки вже в дитячому садку діти можуть бути жорстокі по відношенню до однолітків, які вибиваються з колективу. За період навчання в школі та університеті у багатьох наших громадян формується сильна стурбованість своїм зовнішнім виглядом. Однак і після випуску з вищого навчального закладу дана проблема не зникає. Від зовнішнього вигляду залежить успішність особистого життя, і навіть, отримання престижного робочого місця¹.

Практично все свідоме життя людини супроводжує досліджувана соціальна проблема. ЗМІ, мережа Інтернет, медична сфера, – дані фактори справляють значний вплив на формування стандартів краси. При цьому, не менший спектр сфер життя людини піддається впливу розглянутого соціального феномена: здоров'я (як фізичного, так і психічного), відносини і оточення, кар'єри та доходів, а також самовдосконалення. Якщо поглянути на сферу розваг, кіно і телебачення, можна простежити, як численні серіали акцентують сюжет на темі краси, схуднення, пластичної хірургії. Інтерв'ю з зірками шоу-бізнесу нерідко висвітлюють інформацію про їх виснажливі дієти, непосильні тренування та різного роду пластичні операції².

Наразі формуються нові течії в музиці, в одязі, в макіяжі і зачісках, що є свідченням того, як сучасне суспільне життя стає дедалі різноманітнішим. З цієї причини проблема лукізму стає актуальнішою з кожним роком у всьому світі. В тому числі, доволі гостро прояв даного явища можна спостерігати і в нашій державі.

Перш ніж детально розглянути проблему лукізму, варто звернутися до тлумачення та пригадати значення самого терміна «дискримінація». Так, в своєму самому безпосередньому значенні під «дискримінацією» мається на увазі обмеження або ж позбавлення будь-яких прав, переваг певних осіб, груп людей, організацій і навіть держав за різними ознаками: статевими, расовими, релігійними та іншими. Однак якщо розглядати дане поняття з точки зору психології, його визначення буде дещо іншим і дещо суперечливим тлумаченню «толерантності». В контексті розгляду лукізму, поняття дискримінації можна сформулювати наступним чином – це поведінкова форма забобонів і стереотипів, негативне ставлення до іншої людини або групи осіб, що виражається як неприйняття, ворожість, агресивність і веде до утиску.

Стосовно розуміння проблеми оцінювання людей за зовнішністю – «лукізму», то з початку даний термін використовувався для опису негативного ставлення до людей із зайвою вагою. Зараз же його поняття сильно розширилося і набуло певного відгалуження, які будуть розглянуті далі. Останнім часом все

¹Афанасьєва М., Стоянов М. Дискримінація за ознакою зовнішності. *Юридичний вісник*. 2019. №. 2. С. 49-52.

²Зінченко Т.П. Стереотипи зовнішності та їх гендерні відмінності: результати емпіричного дослідження. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №. 1. С. 49-53.

більше говорять про позитивну дискримінацію, при якій людина або група осіб отримує деякі переваги, привілеї на ґрунті певної відмінності від іншої частини суспільства, як, наприклад, у випадку з людьми з обмеженими можливостями. І все ж частіше розглянутий термін несе в собі негативне значення: утиску піддається в основному те, що не є масовим, типовим або стандартним для більшої частини суспільства¹.

Надалі доцільно розглянути, які види дискримінації науковці виділяють, як найбільш важливі та актуальні для вивчення та розуміння. В сучасній науковій думці такими є різні обмеження, засновані на статусі, економічному і соціальному становищі людини. Наприклад, економічна дискримінація або дискримінація на ринку праці, що передбачає несправедливу професійну сегрегацію, нерівну оплату виконання однієї і тієї ж роботи і ще ряд утисків. Торкаючись соціального стану, можна виділити дискримінацію за природженим статусом і за набутим. Так, наприклад, сексизм (утиски за статтю та гендером), нацизм (за національністю) або утиски на ґрунті сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності є утисками за першим, а дискримінації за посадою або сімейним станом – за другим статусом. Безумовно, не варто забувати про утиски по ряду таких факторів, як вага, зріст, вік та інше².

Розглянувши види дискримінації, що наведені вище, можна помітити, що з візуальною складовою пов'язана велика частина дискримінаційних практик. Стереотипи та ставлення до іншого обов'язково в більшій чи меншій мірі включають в себе характеристики вигляду, з чого випливає, що обмеження по зовнішності невідривно пов'язані з іншими видами дискримінації і повинні вивчатися укупі з ними. Важливо відзначити, що в багатьох державах прийнято закони, а подекуди і статті в конституціях, які висвітлюють тему дискримінації. Наприклад, Загальна декларація прав людини або Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, прийняті організацією Об'єднаних Націй в 1948 і в 1965 роках. Проте, варто відмітити, що наразі відсутні офіційні законодавчі акти, які б регулювали (обмежували) безпосередньо такий вид дискримінації, як дискримінація за зовнішнім виглядом, по-іншому – «лукізм». Якщо спочатку цей термін припускав порівняння по параметру «гарний – негарний», то зараз під лукізмом розуміється абсолютно будь-яка дискримінація, пов'язана з виглядом людини.

На теперішній час поширеною практикою є ситуація, коли люди ділять оточуючих по їх зовнішності, ґрунтуючись на своїх особистих стереотипних судженнях. Це упереджене ставлення до деяких груп або окремих особистостей в суспільстві призводить до зіткнення з різними прикладами дискримінації в житті людини в самих різних її сферах. Деякі подібні явища досить міцно

¹Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. За ред. Ю.І. Саєнка. Київ: ВАІТЕ, 2007. 143 с.

²Черкашина Т.О., Голопка Н.І. Стереотипи зовнішності як чинник поширення лукізму в суспільстві. *Habitus. Науковий журнал*. Випуск 10. 2019. С. 38-43.

увійшли в наше повсякденне життя, як приклад можна навести фейсконтроль на вході в клуб або ресторан. Ми не замислюємося над тим, що в пасажирському транспорті відсутні відповідні за розміром сидячі місця для повних або високих людей. У соціумі пропагується культ молодості, краси і худорлявості. Від зовнішнього вигляду людини залежить і успішне навчання на всіх стадіях здобуття освіти, без цькування з боку однолітків, і робоче місце в престижній компанії, і вдала особисте життя.

У свою чергу, дослідники, які цікавляться питанням дискримінації по зовнішності, згадують представників сфери розваг: акторів та інших популярних медіа-зірок, які є прикладом для наслідування для багатьох, в основному, молодих людей. У своїх інтерв'ю зірки часто діляться інформацією про виснажливі дієти і тренування, які дозволили їм в найкоротші терміни досягти ідеальної ваги та зовнішнього вигляду в цілому. Крім цього, вони діляться і своїм досвідом отримання послуг з пластичної хірургії, завдяки яким намагаються зберегти на кілька років довше свій молодий зовнішній вигляд, і затриматися під променями слави ще якийсь час¹.

В результаті засоби масової інформації спонукають до формування в сучасному суспільстві уявлення про те, якими стандартами зовнішнього вигляду необхідно володіти для успішності в різних сферах життя, що, в свою чергу, призводить до утворення нових форм дискримінації. Згадані вище приклади з акторами ілюструють, що модельні параметри і стандартизовані в суспільстві риси обличчя кардинально змінюють їх життя в кращу сторону. Науковці, які досліджували дану проблематику, відзначають, що для прийняття і визнання суспільством часто саме підлітки починають порівнювати свої зовнішні дані з друзями, однолітками, а також з уявленням про ідеальне тіло, сформованим засобами масової інформації, після чого прагнуть зробити все можливе для досягнення нав'язаного ідеалу.

Крім всіх розглянутих вище форм дискримінації по зовнішності, в останні десятиліття у дослідників в даній сфері простежується інтерес до розгляду такої проблеми лукізму, як цькування або, інакше кажучи, булінг. Саме булінг може являти собою як психологічний, так і фізичний вплив на іншу людину, що полягає в його цькування або будь-який інший формі знущання над ним, і ґрунтується на різних ознаках, починаючи з зовнішності і закінчуючи соціальним статусом. Проте, основним приводом для булінгу дослідники в даній сфері все ж відзначають зовнішній вигляд.

Розглядаючи більш детально форми булінгу, можна виділити вербальний, соціальний і фізичний. Перший включає в себе присвоювання прізвиська, образи і дратування. Також, доречно буде згадати цькування в мережі, або кібербулінг, що полягає в дискримінаційному ставленні до іншої людини на просторах

¹Амеліна С.Б. Конструювання образу людської тілесності у смисловому полі масової культури. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія.* 2014. Т. 22, вип. 24(2). С. 3-8.

мережі Інтернет, особливо в соціальних мережах. Тригером для нього зазвичай виступає аватар, будь-яка інша фотографія, що зображає власника, або інформація про нього, представлена на сторінці в будь-якій з інтернет-спільнот. Виражається подібний вид цькування у вигляді навмисно шкідливих, образливих і навіть залякуючих коментарів, постів, повідомлень або, як виняток, будь-яких інших користувачів з бесід і груп в мережах з подальшою їх блокуванням. Соціальний булінг передбачає, що когось навмисно не допускають до участі в будь-якому виді групової роботи, тобто свого роду ізоляцію окремо взятої особистості від іншої частини соціуму. Третя форма цькування має на увазі фізичний вплив в негативному контексті: стусани, потиличники, поштовхи, удари та інше.

В сучасному суспільстві, саме в шкільному середовищі можна простежити у найбільш гострій формі проблему булінгу, де діти і підлітки можуть бути дуже жорстокі по відношенню до однолітків і вже тим більше до тих, хто трохи молодший. Причому в основному школярі вдаються до фізичної форми цькування або як мінімум до погроз застосування сили, що супроводжуються вербальним булінгом: насмішками, знущаннями тощо. Вчені зазначають, що окремі аспекти дискримінаційних установок формуються вже в дитячому віці. Головним тригером такої поведінки виступають зовнішні особливості об'єкта знущань: риси обличчя, статура, одяг, і рідше – соціальний статус, економічне становище сім'ї дитини, його інтелектуальні та інші здібності.

В результаті цькування з боку однолітків і суспільства в цілому людина стає дуже замкнутим, невпевненим в собі і незадоволеною власним тілом. У неї з'являються проблеми з комунікацією в соціумі, в результаті чого, подекуди, і проблеми з їжею, адже час прийому їжі є важливим джерелом спілкування. Булінг також може призвести і до більш серйозних наслідків, таких як психологічні розлади щодо свого зовнішнього вигляду або щодо споживаної їжі, оскільки соціокультурні фактори впливають і на образ тіла, і на розлади харчової поведінки. Крім цього, цькування оточенням призводить людей, що піддаються глузуванням і знущанням, до вирішення кардинальної зміни зовнішності шляхом пластичної хірургії. У гіршому випадку, через постійний булінг, почуття відчаю і неможливості прийняти себе, люди замислюються про суїцид, а часом і роблять його. Так, наприклад, серед причин самогубств, проблеми у відносинах з однолітками, мається на увазі, цькування, бійки, булінг в мережі та інше, займають провідне місце.

Дискримінація по зовнішності негативно впливає на психологічне здоров'я людей, які піддаються знущанням. Жертви лукізму страждають від психічних розладів щодо свого обличчя і тіла, від харчових розладів щодо їжі, від якої бояться набрати зайву вагу, і, як вже було зазначено раніше, приходять до думок про самогубство, щоб позбутися від тиску і насмішок з боку оточення. Все це є підставою вважати, що сучасне суспільство чекає тривалий шлях до вирішення проблем, пов'язаних зі ставленням до зовнішності оточуючих і своєї власної, для досягнення певного рівня соціальної психологічної толерантності в соціумі.

6.3. Мовна дискримінація (лінгвіцизм)

Ключовою особливістю забезпечення мовних прав є пряма залежність між чисельністю носіїв мови та обсягом мовних прав, доступних для реалізації. Тому, малі етноси перебувають у групі ризику, як найбільш уразливі до дискримінації за ознакою мови. На сьогоднішній день дана проблема є характерною для суспільства багатьох держав.

Об'єктом інтересу науковців, які досліджували дану сферу, ставало явище мовної дискримінації, її суть та ознаки, а також аргументація, що використовується судами у справах про мовну дискримінацію. Питання вивчення мовної дискримінації особливо актуальне через відсутність в Україні достатньої доктринальної бази, підвищеної уваги з боку світової спільноти і правозахисних організацій, а також неоднорідності цього явища: так, часто має місце дискусійність питання визнання тієї чи іншої ситуації навколо реалізації мовних прав дискримінаційною, що підтверджується судовою практикою¹.

Дискримінація за ознакою мови, інакше «лінгвіцизм», являє собою нічим не виправдане обмеження або відмінність, що ускладнює або унеможлиблює користування суб'єктом правами, закріпленими в міжнародному і національному законодавстві, на основі мовної приналежності цього суб'єкта. Інакше кажучи, це явище, в ході якого в схожих життєвих ситуаціях одна особа знаходиться в менш вигідних умовах в порівнянні з іншим, зважаючи на свою приналежність до певної мовної групи. Іноді дискримінацію за мовною ознакою розглядають дещо по-іншому, – під мовною дискримінацією також слід розуміти ідеології або структури, які узаконюють нерівний розподіл влади, прав і ресурсів між групами, що розрізняються за мовною ознакою. Найчастіше мовну дискримінацію супроводжує погане знання або повне незнання мови титульної нації дискримінованим суб'єктом.

На перший погляд може здатися, що дискримінація за мовою і дискримінація за національною, етнічною ознакою – тотожні або, щонайменше, близькоспоріднені явища. Частково це так, – ключовим елементом національної ідентичності будь-якого етносу є мова. Однак ґрунтом для мовної дискримінації може стати не тільки мова або діалект, але також і синтаксис, лексичний набір, словниковий запас особи. Проте, даний аспект мовної дискримінації практично неможливо відстежити і укласти в будь-яку статистичну закономірність. Більшість судових справ про мовну дискримінацію свідчать про дискримінацію за ознакою мови саме як знакової системи, притаманної певному етносу.

У ряді європейських країнах і США в деяких галузях економіки та державного управління застосовується політика використання тільки однієї робочої мови, наприклад, англійської або французької. Особливо це стосується

¹Гонтар М. Мовний конфлікт та мовна дискримінація у сфері торгівлі й послуг. *Мова: класичне – модерне – постмодерне : збірник наукових праць*. Київ : Дух і літера, 2019. Вип. 5. С. 22-38.

функціонування адміністративних органів, державних інституцій. Приватний сектор більшою мірою вільний і відкритий для комунікації з використанням різних мов. Однак і в приватній, і в публічній сфері мають місце конфлікти між особами і державою з питання використання рідної мови¹.

Певна особа або спільнота, чії мовні права порушені, мають право на юридичну та консультативну допомогу ряду інституцій. Національна система судів не завжди ефективна, враховуючи те, що в певних випадках заявником оскаржується не рішення конкретного органу влади, а окреме положення законодавства – в цьому випадку шанс виграти справу в суді, включаючи вищу судову інстанцію, невеликий. Допомогти суб'єкту вирішити проблему дискримінації покликана одна з найвпливовіших міжнародних судових інстанцій – Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), рішення якого обов'язкові і користуються високим авторитетом. Проте, для звернення до ЄСПЛ потрібно пройти всі ланки вітчизняною судовою системою своєї країни, що в більшості випадків обертається довгими роками судових позовів. Звернення до ЄСПЛ можливе лише в тому випадку, якщо країна, в якій порушені мовні права, є підписантом Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Звернутися до ЄСПЛ можна протягом шести місяців з моменту винесення рішення у справі вищою національною судовою інстанцією.

Розгляд скарги в Комісії з прав людини ООН також передбачає тривалу процедуру, яка займає в середньому від року до півтора років, а розгляд запиту по суті може зайняти до двох років залежно від повноти інформації, наданої заявником скарги, а також ступеня сприяння країни, в якій зазнали порушення мовні права заявника. На відміну від ЄСПЛ, комісія не є судовою інстанцією.

Для жителів держав, що мають вихід до Балтійського моря, передбачена можливість звернення до комісара Ради держав Балтійського моря. Повноваження комісара носять рекомендаційний характер. Результатом розгляду скарги стане звернення комісара до влади країни, що порушила мовні права, з рекомендацією усунути правопорушення.

Ще одним правозахисним механізмом в сфері боротьби з мовною дискримінацією слід назвати Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). ОБСЄ має розгалужену систему органів і часто приймає участь в резонансних справах, пов'язаних із захистом прав меншин. Особливу роль відіграє ключова ланка ОБСЄ з питань меншин – Верховний комісар з національних меншин. Однак Комісар не розглядає приватні ситуації і спеціалізується на великих міжмовних конфліктах, що загрожують європейській безпеці. Він має право давати рекомендації щодо зміни мовної політики та ініціювати різні системи спостереження за діяльністю держави в сфері забезпечення мовних прав. Крім Верховного комісара, при ОБСЄ існує бюро з демократичних установ і прав людини. Бюро проводить Моніторинг дотримання прав меншин, у тому числі

¹Турченко О.Г., Писарева Е.А. Заборона дискримінації за мовною ознакою: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 73-78.

мовних, і співвідносить виявлені дані з міжнародними законодавчими стандартами¹.

При Раді Європи також існує Комісар з прав людини. Як і Верховний комісар з національних меншин при ОБСЄ, він не уповноважений на прийняття індивідуальних скарг і звернень. Однак він зобов'язаний реагувати на звернення, що надходять від урядів, омбудсменів з прав людини, правозахисних комітетів та інших громадських організацій.

Додатково, з питань захисту мовних прав можна звернутися і в менш великі інстанції – Європейське бюро з маловикористовуваних мов і групу з мов меншин при Європейському парламенті. При цих організаціях є спеціальні органи, призначення яких – моніторинг реалізації мовних прав меншин. Однак всі вони не є юридичними інстанціями.

Ключовий предмет більшості скарг на дискримінацію за ознакою мови – обмеження щодо використання тієї чи іншої мови в публічній сфері. Найчастіше держава встановлює пріоритет використання мови титульної нації в публічних правовідносинах, що, безумовно, не може не зустріти опір з боку представників етнічних меншин. Очевидно, що багатомовність у сфері публічних правовідносин може негативним чином позначитися на ефективності здійснення державного управління і місцевого самоврядування, може призвести до простоїв та затримок. Проте, судова практика знає і чимало випадків, коли обмеження на використання мови меншин були безпідставні і невинуваті.

Національні та міжнародні суди не завжди схильні вбачати дискримінаційне у примусі використовувати лише одну державну мову в публічній сфері. Це пов'язано в першу чергу з тим, що, на думку судів, мовним обмеженням піддаються представники всіх етносів, що живуть в рамках держави: і титульна нація, і меншини в особі малих етнічних груп, корінних народів, мігрантів. З точки зору формальної логіки, такий хід думок є логічним; однак тут скоріше доводиться говорити про рівність де юре, але не про рівність де факто, що є провідним гуманістичним ідеалом і орієнтиром для правозастосовника і законодавця.

На бік формальної рівності став Комітет з прав людини ООН у знаковій справі «Беллантайн, Девідсон і Макінтайр проти Канади»². Трьом англоканадцам, які проживають у французькій провінції Квебек, заборонили використовувати рекламу англійською мовою. Всі три заявники працювали в похоронному бюро і бажали просувати його послуги за допомогою англійськомовних вивісок і рекламних матеріалів. Комітет відзначив порушення права на свободу вираження думок, але не захотів побачити мовну дискримінацію, підкресливши, що законодавчі об-

¹Brusakova, O., Karmaza, O., Vasylenko, V., & Moroz, V. (2022). Public Administration and the Protection of Private Rights: Questioning Its Recognition and Application Under Ukrainian Law. *Ius Humani. Law Journal*, 11 (1), 29-41. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.294>.

²Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada (Communications Nos. 359/1989 and 385/1989). URL:<http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/v359385.htm>.

меження використання англійської мови в рекламі єдині для всіх жителів провінції. Дане рішення мало значать для вирішення проблеми мовної дискримінації, тому що Комітет не приділив достатньої уваги проблемі мовної дискримінації, не співставив її з розумною диференціацією, та досить поверхнево вивчив питання.

Ця ж позиція суду була застосована комісією Ради Європи і по ряду інших справ, зокрема, у справі Фризької національної партії проти Нідерландів. Суд зазначив, що заборона держави використовувати будь-яку мову в адміністративній сфері не суперечить правовим нормам про свободу вираження думок. Так, коріння цієї негативної традиції у відсутності в міжнародному законодавстві права на використання мови на свій розсуд у публічній сфері та секторі державного управління.

У порівняно невеликому відсотку справ суди виявляли схильність кваліфікувати порушення мовних прав як мовну дискримінацію. Так, за рік до винесення Комітетом ООН рішення у справі «Беллантайн, Девідсон і Макінтайр проти Канади», в якому інстанція не угадала ознак мовної дискримінації. Верховний суд Канади розглянув аналогічну справу «Форд проти Квебека»¹, і виніс діаметрально протилежне рішення. У справі оскаржувалася ст. 58 Хартії Канади про французьку мову, яка встановлювала, що комерційні оголошення повинні публікуватися виключно французькою мовою. Канадський суд визнав статтю дискримінаційною, тому що передбачувані нею обмеження не обґрунтовані і свідомо породжують утиск мовних прав.

Вибірка знакових справ з європейської практики наочно ілюструє, що застосування судами норм про недискримінацію є для суду більш складним і неоднозначним завданням, ніж підведення спірних правовідносин під контекст права на свободу вираження думок. Однак, варто зазначити, що суддя повинен зважувати інтереси особистості та інтереси і можливості держави з тим, щоб оцінити, чи є мовна політика та переваги держави та її органів необґрунтованими. І якщо є, то лише тоді їх можна вважати дискримінаційними.

Підводячи підсумок, необхідно відзначити, що між повнотою надання мовних прав і кількістю носіїв мови спостерігається пряма залежність: на відміну від малих етнічних груп, представники титульної нації не можуть бути схильні до мовної дискримінації в її найбільш широкому сенсі. Мовна дискримінація може бути явною і неявною, прямою і непрямую, умисною – коли держава навмисно обмежує реалізацію мовних прав тим чи іншим меншинам, і ненавмисної, – коли, в силу недосконалості нормотворчої діяльності або нестачі ресурсів мовне співтовариство піддається обмеженням у правах.

На міжнародному та національному рівні є система інстанцій, покликаних контролювати ситуацію з реалізацією мовних прав меншинами – від судової системи до міжнародних і національних правозахисних організацій. Найвпливо-

¹Ford v Quebec (A-G) (1988) 2 SCR 712. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/384/index.do>.

віщими інстанціями є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) і Комісія ООН з прав людини.

Основний предмет більшості скарг на мовну дискримінацію – обмеження щодо використання тієї чи іншої мови в публічній сфері. Часто держава встановлює пріоритет використання мови титульної нації в публічних правовідносинах, що зустрічає опір з боку представників етнічних меншин. Однак національні та міжнародні суди не завжди схильні вбачати дискримінаційність у примусі використовувати лише одну державну мову в публічній сфері, і часто задовольняють позовні вимоги, застосовуючи норми про свободу вираження думок. Не всі суди керуються концепцією фактичної рівності, через що при рівності де юре, на яке вони часто орієнтують судові рішення, спостерігаються необгрунтовані відмінності в становищі різних етносів у розрізі питання реалізації мовних прав. Незважаючи на те, що судова практика у справах про мовну дискримінацію досить розрізнена і несистематична, деякі справи були взяті іншими судами в якості орієнтира і навіть вплинули на національне законодавство ряду країн.

Завдання збереження мовного різноманіття через надання носіям різних мов повного спектру прав і свобод є пріоритетним для правової демократичної держави. Видається, що вдосконалення законодавства в галузі захисту від мовної дискримінації має проходити безперервно і відповідати викликам часу.

6.4. Дискримінація за місцем проживання

Поняття «дискримінація за місцем проживання» не так часто зустрічається в науковій літературі та повсякденному мовленні. Як наслідок, проблема дискримінації за місцем проживання досить рідко ставала предметом самостійного аналізу. А відтак, сама проблематика дискримінації за територіальними ознаками майже не відома міжнародним організаціям і дуже слабо відображена в їх практиці. Видається, що тема заслуговує більшої уваги, хоча б тому, що така дискримінація виявилася серед основних причин одного з найбільш значущих подій світової історії – утворення Сполучених Штатів Америки. Як відомо, жителі північноамериканських колоній Великобританії зазнавали дискримінації в порівнянні з жителями метрополії в оподаткуванні, і це підштовхнуло революційний рух, що призвів до війни за незалежність. Стосовно теперішнього часу, можна стверджувати, що проблема реальна і значима в тому сенсі, що є практики, які ілюструють саме за допомогою поняття дискримінації, пов'язаної з місцем проживання. Крім того, наявні реакція на ці практики з боку політиків, законодавців і правозахисників¹. Зокрема, в Україні, значна частина рішень Конституційного Суду, які стосувались статті 24 Конституції України –

¹Plchenko, O., Brusakova, O., Burchenko, Y., Yaroshenko, A., & Bagan, Y. (2021). The role of a defence industry in the system of national security: a case study, *Entrepreneurship and Sustainability Issues* 8 (3): 438-454.

«громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом», має відношення саме до рівності громадян за ознакою їх проживання або реєстрації за місцем проживання.

До недавнього часу, в нашій державі, зокрема, у фаховій літературі, переважало уявлення про те, що є повноцінна дискримінація за ознаками, які особа не в змозі змінити (стать, вік, раса, походження), і дискримінація, в певному сенсі другорядна, що не заслуговує серйозного ставлення, оскільки диференційне ознака (в тому числі і місце проживання) можуть бути змінені за волевиявленням особи. Такий підхід вже вважається архаїчним і навіть не обговорюється в літературі. По-перше, немає чіткої межі між змінними і не змінними ознаками; по-друге, зміна будь-якої з власних персональних характеристик, що пов'язано для певної особи з витратами, не обов'язково виправдовують можливість припинити несприятливе поводження; по-третє, характер ознаки, за яким проводиться відмінність, не має відношення до самої правової конструкції дискримінації.

Ознака, що позначається як місце проживання, не піддається єдиному визначенню: в різних національних правових системах місце проживання розуміється по-різному, в різних цілях, стосовно різних галузей права, різними способами і з використанням різної термінології. Тільки поодинокі країни мають у себе систему обліку та документування населення з обов'язковою адміністративною реєстрацією, аналогічну українській реєстрації місця проживання.

Доцільно зазначити про проведення відмінностей, що потенційно може привести до дискримінації, не за ознакою місця проживання в будь-якому з вузьких і буквальних розумінь, а по широкому колу ознак, які в сукупності можуть визначатися як соціальне ставлення особи в минулому або сьогодні до певного простору (житловому приміщенню, населеному пункту, території або країні), а також спосіб зміни такого ставлення. Іншими словами, можна зустріти на практиці випадки дискримінації за ознаками, пов'язаними і з місцем, і з житлом, або зустріти випадки таких різновидів у фаховій літературі. Така сукупність подібних випадків буде умовно називатися дискримінацією, пов'язаною з місцем проживання; як синонім може використовуватися другий вираз – дискримінація за територіальною ознакою, хоча вони і не є тотожними. Під такою дискримінацією варто розуміти відмінність між особами, що пов'язана з їх справжньою або минулою просторовою приналежністю і носить довільний і необґрунтований характер¹.

Ситуації, в яких проводиться диференціація по просторовому або територіальною ознакою, дуже різноманітні.

Про які компоненти особистого статусу, пов'язані з простором, може йти мова? В якості такого може виступати місце проживання як місце реального проживання в одному з буквальних прочитань: житлове приміщення, населений

¹Боднарук М.І., Бурка А.В. Запобігання та протидія дискримінації в пенсійній системі України. *Publishing House "Baltija Publishing"*. 2020. С. 426-441.

пункт, територіальна одиниця, держава. В принципі, може проводитися відмінність (а значить, і мати місце дискримінація) в залежності від формального статусу чи інших характеристик житлового приміщення (наприклад, щодо гуртожитків або відомчого житла), від населеного пункту, адміністративного статусу території (наприклад, може відрізнятися обсяг прав жителів сільської та міської місцевості, як в СРСР і в сучасному Китаї), адміністративно-територіальної одиниці, держави (в залежності від того, чи живе громадянин держави в своїй країні або, в якій країні живе певна особа)¹.

Можливе проведення відмінностей за суміжними ознаками, першим з яких можна вважати формальний зв'язок між особою і певною територіальною одиницею. В Україні, як і в більшості колишніх соціалістичних країн є інститут реєстрації за місцем проживання (колишня прописка), але реєстрація ні за законом, ні фактично не тотожна місцю проживання; між тим, в нашій державі найбільш поширена дискримінація саме за ознакою реєстрації.

Також, можлива дискримінація за ознакою територіальної приналежності, що мала місце в минулому, а не в сьогоденні. Це може бути дискримінація на підставі минулого місця проживання, а також місця народження, і остання ознака буде дотичною з ознакою соціального походження. У зарубіжній і вітчизняній науковій літературі обговорюється також проблема дискримінації за ознакою бездомності (тобто відсутності у особи прав на користування будь-яким житловим приміщенням відповідно до чинного законодавства, а також в українському контексті – де особа могла б отримати реєстрацію). Також, в деяких міжнародних інструментах і в літературі згадується дискримінація за ознакою вимушеного переселення.

Можлива дискримінація, пов'язана зі зміною місця проживання, з переміщенням особи без зміни місця проживання, а також без просторового переміщення.

Потенційно дискримінація за просторовою ознакою може становити серйозну проблему і вимагати засобів захисту. Територіальна організація влади і управління, що є атрибутом всіх держав, може мати в числі іншого три наслідки: 1) створення систем обліку населення за територіальною ознакою; 2) виникнення адміністративних (а також соціальних і економічних) бар'єрів між територіальними одиницями; 3) можливість різного поводження з різними територіальними одиницями. Наслідок може проявитися в такому механізмі обліку і документування жителів (на кшталт системи реєстрації), який уможливить користування основними правами і виконання обов'язків переважно за місцем територіальної приналежності особи і, відповідно, виключить або ускладнить реалізацію особою своєї правоздатності в іншому місці. Наслідок може виключити або істотно обтяжити можливість реалізації тих чи інших прав у

¹Плотнікова М.В. Реалізація права на освіту: принцип недискримінації в контексті окупації частини території України. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*. 2021. С. 119–122.

випадках, якщо для цього потрібне фізичне переміщення або інша комунікація через адміністративні межі. Нарешті, наслідок може означати різне поводження (наприклад, розподіл державного фінансування) з різними територіальними одиницями, а, отже, по-різному впливати на можливість користування правами для всього населення конкретної одиниці або якоїсь категорії населення¹.

Якщо диференціація в перерахованих ситуаціях носить довільний і необґрунтований характер або, навпаки, буде здійснюватися без виправданих підстав, при рівному поводженні з особами і групами, що знаходяться в різних ситуаціях, то можна говорити про дискримінацію за ознакою місця проживання або суміжними ознаками. Дискримінація за цими ознаками може здійснюватися не тільки публічною владою, а й приватними особами. Теоретично, віднесення особи до певних територіальних рамок не обов'язково має бути юридично визнаним і бути обставиною, що створює правові наслідки. Підставою для дискримінації може бути положення, що фактично визнається тими, хто здійснює дискримінацію.

Нерідко дискримінацію за місцем проживання не виправдано змішують з порушеннями права на свободу пересування і вибір місця проживання. Як співвідносяться ці дві категорії? Право на свободу пересування і вибір місця проживання включає в себе не тільки право особи на фізичне переміщення в просторі, але принцип недискримінації, тобто неприпустимість обмеження прав і свобод особи внаслідок такого переміщення, оскільки інше суперечило б природі основного права. Дискримінація можлива як при зміні місця проживання, так і при тимчасовому переміщенні, і в цих випадках вона може проводитися за суміжними, але відмінними підставами: місцем проживання в буквальному сенсі, попереднім місцем проживання, реєстрації та інше. Таким чином, дискримінація по одному з цих підстав в конкретному випадку не обов'язково буде безпосередньо пов'язана з реалізацією основного права. Наприклад, покладання на громадянина додаткових обов'язків (наприклад, здачі відбитків пальців) під час його/її короткострокової поїздки доцільно інтерпретувати як дискримінацію за ознакою реєстрації, а не порушення права на свободу пересування².

Обмеження права на свободу пересування і вибір місця проживання також може бути, а може не бути дискримінаційним за ознакою місця проживання. Наприклад, якщо в країні є «закриті» території з особливим режимом поселення громадян, то в цьому випадку жителі цих територій і всі інші громадяни користуються правом на вибір місця проживання в різному обсязі в залежності від того, де вони живуть. Відповідно, якщо обмеження права на вибір місця

¹Drozd, O., Romanov, M., Moroz, V., Stremenovskyi, S., & Zelenyi, V. (2022). The right of citizens to assemble peacefully, unarmed, to hold rallies and demonstrations: historical origins and genesis of formation. *Amazonia Investiga*, 11 (51), 257–266. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.26>

²Ключковський Ю. До питання про місце проживання індивіда у приватному і публічному праві. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21142>.

проживання на певній території (а не взагалі в країні) позбавлене виправданої мети або не відповідає поставленій мети, то воно повинно вважатися дискримінаційним.

Дискримінація за просторовою ознакою не обов'язково пов'язана з фізичним переміщенням. Нерівне поводження з різними територіальними одиницями, з громадянами, що живуть всередині країни і за кордоном, і з однаковими категоріями населення в різних частинах країни або в різного типу населених пунктах також може мати ознаки дискримінації.

Проте, не всяка диференціація є дискримінацією. Деякі політичні і соціальні права (як активне виборче право і право на освіту) з об'єктивних процедурних, економічних і технічних причин можуть бути використані тільки на певній території, як правило, за місцем постійного або переважного проживання особа. Однак, більшість суб'єктивних прав може бути реалізовано дистанційно і без переміщення в просторі їх носія. Так, наприклад, якщо трудові та майнові права, право на ведення підприємницької діяльності та на об'єднання, релігійні свободи обмежуються для особи рамками населеного пункту або регіону, то таке обмеження також носитиме дискримінаційний характер.

Проблема дискримінації за просторовою ознакою є актуальною і для нашої держави. Причини цього в широкому сенсі – вкрай несприятливе для територіальної мобільності інституційне середовище і надмірне бюрократичне навантаження на повсякденне життя громадян і будь-який вид діяльності. Своєрідно розуміється державними органами адміністративна доцільність нерідко призводить до обтяження громадян, які бажають скористатися тим чи іншим правом, такою умовою, як проживання або реєстрація в певній місцевості. У вузькому сенсі актуальність проблеми полягає в паспортній системі, що постійно породжує дискримінацію на підставі реєстрації за місцем проживання або місцем перебування.

Українське законодавство, що встановлює інститути реєстрації за місцем проживання та місцем перебування, містить суперечливі положення і не визначає їх правову природу. У всякому разі, чинне законодавство не ототожнює місце реєстрації за місцем проживання з самим місцем проживання. Згідно вітчизняного законодавства, місцем проживання є житлове приміщення, де громадянин проживає (а не де він зареєстрований), що реєстрація носить повідомний характер і не може служити умовою реалізації або підставою обмеження прав і свобод. Проте, наприклад, виборче законодавство визначає реєстрацію за місцем проживання як юридичний факт, з яким пов'язано виникнення правовідносин з приводу набуття громадянства та реалізації активного виборчого права.

Ще раніше, набула поширення невірна в цілому думка про те, що проблеми в даній сфері викликані виключно наявністю законів, що суперечать Конституції, які встановлювали дозвільний характер реєстрації. Однак, неконституційні

правила є тільки частиною і найбільш наочним проявом розбіжності між правовим і фактичним порядком.

Місце проживання, як потенційна ознака дискримінації, згадується в ряді законів (КЗпП, Основах законодавства про охорону здоров'я та інших), в матеріальних нормах, що проголошують рівність громадян в реалізації певних прав або забороняють відступ від принципу рівності. Щоправда, практичного значення подібні декларації не мають. У будь-якому випадку, фіксація в Конституції і галузевих законах загального принципу рівності не стала перешкодою для фактично існуючих обмежень, пов'язаних з наявністю реєстрації.

У разі відмов або обмежень, заснованих на вимозі реєстрації, як правило, громадяни, якщо вони йдуть шляхом захисту своїх прав, оскаржують порушення конкретних прав, але не дискримінаційне поводження.

Однак, при оскарженні в судовому порядку обмежень, встановлених нормативними актами, в окремих випадках Конституційний і Верховний суди вказували на порушення нормативними актами статті 24 Конституції України.

Оскільки судових справ, що стосуються дискримінації, в Україні досить небагато, можна стверджувати, що найбільш велику їх категорію складають справи про дискримінацію, пов'язаної з місцем проживання.

Жоден Міжнародний договір не згадує місце проживання як потенційно дискримінаційну ознаку. Проте, наявність відкритих переліків підстав забороненої дискримінації в Пакті про громадянські та політичні права, Європейської конвенції про права людини та інших договорах не виключає розгляд такого питання договірними органами. Прямо про неприпустимість дискримінації осіб в силу їх просторового переміщення говорять тільки керівні принципи по вимушеному переселенню, складені Спеціальним представником Генерального секретаря ООН з питань вимушених переміщень в 1998 р. Однак, принципи носять рекомендаційний характер і в цікавому для нас питанні стосуються тільки вимушених переміщень.

Між територіями можуть існувати відмінності по безлічі параметрів. З одного боку, адміністративні одиниці, можуть відрізнятися особливостями внутрішнього правового регулювання, або щодо різних територій центральна влада може проводити неоднакову політику. З іншого боку, території можуть відрізнятися за соціально-економічним становищем або ресурсним забезпеченням. Політика щодо територій і їх фактичне становище можуть залежати одне від одного, хоча цей зв'язок не носить безпосереднього і лінійного характеру¹.

У будь-якому випадку, диференціація в територіальному управлінні і соціальні відмінності між територіями можуть впливати на можливість реалізації жителями цих територій своїх прав і свобод. Чи можна кваліфікувати як дискримінацію різне поводження з різними територіями (наприклад, у сфері

¹Кравченко О.О. До питання соціально-психологічного супроводу студенток із сільській місцевості в умовах закладу вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 10. С. 148-154.

оподаткування або розподілу бюджетних субсидій) або політику, що зберігає або створює соціальні диспропорції?

Тема територіальної рівності надзвичайно складна, обширна і має безліч аспектів, що відносяться до економіки, демографії, політичної теорії, конституційного і адміністративного права та інших дисциплін і галузей.¹

На відміну від широкої теми рівності щодо територій, більш вузьке питання про дискримінацію постає на порядку денному вкрай рідко. Найчастіше це відбувається у сфері політики, а не правових спорів, і вказівка на несправедливість щодо певної території стає обґрунтуванням тих чи інших вимог.

Основний висновок з викладеного вище в наступному. Дискримінація, пов'язана з місцем проживання – категорія, яка має суттєве значення. Є численні практики, які відповідають цьому поняттю, ці практики зустрічаються в різних національних контекстах. Вони важливі, оскільки зачіпають права і свободи багатьох людей і, зокрема, тому, що іноді виявляються прихованою формою або додатковим компонентом одного з найнебезпечніших видів дискримінації – дискримінації за етнічною ознакою. Відповідно, дискримінацію за просторовою ознакою слід вивчати, обговорювати, а також протидіяти їй, використовуючи доступні правові засоби.

Проблеми соціальної дискримінації не стоять в Україні на публічному порядку денному. Не відзначено ні помітних і послідовних спроб протидіяти ненасильницькій дискримінації за будь-якою ознакою, ні дискусій про суть і масштаби проблеми. Дискримінація, пов'язана з місцем проживання, виглядає перспективною як предмет обговорення і як поле практичної діяльності.

По-перше, протидія цьому виду дискримінації повинна мати відносно високий ступінь легітимності. Проблема зрозуміла, реальна, близька і наочна для дуже багатьох в країні.

По-друге, не настільки значимо така перешкода для протидії, як латентність дискримінації: обмеження, пов'язані з місцем проживання зазвичай є відкритими і формально визначеними. Доказова база по такого роду справах не повинна становити великої проблеми. Таким чином, з'являється шанси на перші практичні кроки у справі захисту особистості від дискримінації взагалі. Можливості української судової системи зі зрозумілих причин викликають скептичне ставлення, але вони все-таки відмінні від нуля. Крім того, певні шанси може дати звернення до Європейського суду з прав людини та до інших міжнародних механізмів.

По-третє, протидія дискримінації за ознаками, пов'язаними з місцем проживання – це додаткова можливість розхитування, послаблення та демонтажу

¹Новікова О.Ф., Хандій О.О. Правові аспекти забезпечення соціальної справедливості до ВПО. Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Сєвєродонецьк, 25-26 жовтня 2018 р.). Сєвєродонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 54-57.

репресивної паспортної системи з метою її заміни на більш цивілізований спосіб обліку та документування населення. Завдання досягнення необхідної для ринкової економіки мобільності населення та усунення адміністративних бар'єрів між територіями поки що не втрачають актуальності.

По-четверте, тема дискримінації за просторовою ознакою перспективна, умовно кажучи, з педагогічної точки зору. Ця тема може допомогти позбавити як мінімум студентів, а в ідеалі і широку публіку від декількох помилкових стереотипів, що стосуються дискримінації.

Всупереч поширеному уявленню, дискримінація не обов'язково є продуктом ксенофобії, не обов'язково проявляється як агресія і не обов'язково має на меті заподіяти шкоду певним особам або групам. Дискримінацію можна представити як широкий спектр різних практик з різною мотивацією, різними цілями і різним суб'єктивним ставленням до можливо протиправного характеру таких практик. Соціальна дискримінація не обов'язково повинна описуватися і розумітися як проблема поводження з певними уразливими групами або меншинами.

6.5. Синглізм (за сімейним станом, бездітні, одинаки)

Синглізм визначається як стереотипування та дискримінація щодо самотніх дорослих. Самотні люди стереотипно сприймаються як такі, що мають схожі характеристики і поведінку, які є переважно негативними, не залежать від фактичних особистісних відмінностей і являють собою дефіцитну ідентичність, на додаток до того, що їм відмовляють у перевагах та пільгах, які доступні тільки особам, які не самотні, ґрунтуючись виключно на їх статусі «не самотніх». Незважаючи на те, що самотнім людям відмовляють в перевагах і пільгах через дискримінацію за ознакою статусу одинака, такі люди через проблеми зі здоров'ям, зниження соціального статусу і зниження задоволеності життям в результаті стереотипів і дискримінації щодо одинаків, часто в суспільстві не вважають таку поведінку дискримінаційною або неправильною.

Самотність в сучасному суспільстві набуває різних форм, серед яких можна виділити:

1. Пасивна самотність, коли людина не прагне робити ніяких зусиль для вирішення і подолання цієї, досить психологічно травматичною, проблеми.

2. Свідома самотність, що представляє собою таку форму соціального співіснування, при якій людина прагне усамітнитися, знаходячи в такому стані позитивні моменти. Як правило, така форма самотності носить досить короткочасний характер, і може розцінюватися як перепочинок, основа для творчого імпульсу, підзарядки енергією.

3. Хронічна самотність, при якому індивід повністю не задоволений соціальними зв'язками і контактами в суспільстві і з близькими людьми. Такий вид самотності найчастіше обумовлений глибокими психологічними і особистісними причинами.

4. Тимчасова самотність, пов'язане з новими умовами або ситуаціями, в які потрапляє індивід, або періодом розриву старих, звичних зв'язків (наприклад, звільнення з роботи, виключення, переїзд), на той час, поки нові ще не сформовані.

Як б не була форма самотності, в сучасному суспільстві самотня людина відчуває не тільки розрив соціальних зв'язків і контактів, а й піддається дискримінації в деяких сферах життєдіяльності.

Все починається з суспільних стереотипів щодо самотніх людей. Наприклад, соціальні психологи з'ясували, що більшість характеризує людей, які перебувають у шлюбі, як добрих, жертвних і дбайливих. В той час як щодо одинаків таке прикметник ніхто не використовував. Також, самотніх людей частіше сприймають як незадоволених життям, менш привабливих, більш невротичних, зате більш вільнодумних.

Суспільство, зокрема, розглядає і ставиться до одиноких жінок інакше і більш негативно, ніж до жінок, які перебувають у сімейних відносинах. Самотні жінки часто є об'єктами стереотипів та дискримінації, однак вони рідко визнають і позначають свій досвід як такий. Вчені визначили практику стереотипів, упереджень та дискримінації щодо одиноких дорослих як синглізм¹.

На законодавчому рівні також існують певні привілеї для людей, які перебувають у шлюбі. Кількість і зміст законодавчих документів такого роду варіюється в залежності від країни, і може бути пов'язано з соціальними пільгами, які передаються після смерті чоловіка, субсидіями, отриманням кредитів, податковими пільгами і такі інше. В Україні люди, які перебувають у шлюбі, також можуть користуватися законодавчими привілеями. Наприклад, вони є спадкоємцям першої черги, можуть оформити пенсію по втраті годувальника після смерті чоловіка (якщо пенсія чоловіка була більше) або отримати пільги ветерана, які також можуть передаватися чоловікам і дружинам. Ряд пільг і привілеїв мають подружжя військовослужбовців та інші члени їх сімей.

У деяких країнах самотні люди заробляють менше одружених. Наприклад, самотній американець в середньому заробляє менше, ніж одружений. Наявність сімейних знижок, абонементів, акцій для пар, небажання здавати житло одинакам або приймати на певні посади – все це може свідчити про явну або приховану дискримінацію одиноких людей.

Хоча самотність часто позиціонується як вибір для жінок сьогодні, цей вибір подекуди розглядається як нездоровий, а самотні жінки негативно сприймаються як «невдахи жіночності». Навіть коли самотність обговорюється як життєздатна для жінок, вона часто описується як альтернатива подружньому життю, а не просто як один з багатьох стилів життя), що дає зрозуміти, що це ненормальний спосіб життя. Багато жінок вважають, що інші люди очікують, що

¹Лугова М. Життя без дітей. Чайлдфрі – егоїсти чи гуманісти? URL: volyn.com.ua.

вони одружаться, що з ними щось не так, якщо вони залишаються самотніми, і що на них чиниться тиск з боку сім'ї, друзів і засобів масової інформації, щоб вони вступили в шлюб. Терапевти повідомляють, що стрес, пов'язаний з самотністю, є поширеною проблемою клієнток у віці 30–45 років¹.

Засвоєні стереотипи сприймаються як сором і можуть впливати на поведінку індивіда, а реакція на загрозу стереотипу може включати когнітивний дисонанс або системне виправдання. Жінки повинні активно працювати над тим, щоб прийняти ідентичність одиночки, живучи в суспільстві, яке знецінює самотній спосіб життя як вибір і замість цього називає його дефіцитним способом життя. Особи, які зіткнулися зі стереотипами і дискримінацією, можуть відчувати симптоми стресу, пов'язані з дискримінацією, які негативно впливають на якість життя та соціальної взаємодії; реакції на стрес, які негативно впливають на самооцінку та здоров'я; психологічний стрес і депресія, які можуть негативно вплинути як на психічне, так і на фізичне здоров'я.

Визнання сингілізму соціальною проблемою, що завдає шкоди жінкам, вимагає подальших досліджень. Усвідомлення сингілізму як нездорової і проблематичної форми стереотипів і дискримінації також є необхідною умовою визнання самотнього способу життя в якості альтернативи подружнього способу життя, а не просто дефіцитного способу життя і дефіцитної соціальної ідентичності.

Дослідники виявили тип дискримінації, який часто залишається непоміченим – сингілізм. Хоча расова і гендерна дискримінація все ще має місце, колись відверто дискримінаційні суспільні норми, такі як роздільні питні фонтанчики, більше не існують. Тим не менш, багато людей вважають за норму розглядати і ставитися до одиноких людей інакше, ніж до людей, що перебувають у партнерстві. Люди, які не є частиною пари, стикаються з негативними стереотипами та дискримінацією, пов'язаними з їх статусом одинака. Наприклад, як одинокі, так і партнерські особи ставляться до одиноких людей більш негативно, ніж ті, що перебувають у партнерстві, незважаючи на будь-які докази фактичних відмінностей особистості, що вказують на те, що сприймані відмінності між одинокими та партнерськими особами є просто стереотипами.

Самотні дорослі піддаються дискримінації, коли переваги та пільги надаються особам, які не є одинокими, виключно на підставі їх статусу неодружених. Сингілізм – це стереотипи і дискримінація по відношенню до самотніх дорослих. Стереотипування передбачає невинуватене переконання в тому, що всі самотні люди мають схожі характеристики і поведінкою. Дискримінація тягне за собою ставлення до одинаків інакше, ніж до не одинаків, що неправильно, коли це призводить до того, що до окремої особи або групи ставляться як до менш гідних. Незважаючи на зростаючу кількість одинаків, самотність все ще розглядається як дефіцит ідентичності, особливо для одиноких жінок.

¹Гришко В. Історичні передумови гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємництво, господарство і право*. № 2. 2019. С. 141-145.

А тим часом число самотніх людей збільшується з кожним роком. Сьогодні самотність стає реалією сучасного життя, воно впливає на фізичне, психічне і соціальне самопочуття окремої людини і прямо або побічно зачіпає суспільство в цілому. Від соціальної ізоляції страждають не тільки люди похилого віку, а й представники інших соціально-демографічних груп. Тому пошук засобів і методів вирішення проблеми соціальної самотності повинен здійснюватися не тільки на рівні соціальних служб і організацій, а й усього суспільства.

Контрольні питання:

1. У чому полягає сутність позитивної та негативної дискримінації?
2. Які цикли розвитку людини визначав англійський демограф Д. Б. Бромлей?
3. Як можна охарактеризувати ейджистські упередження?
4. Яке значення проблема дискримінації за віком займає у відносинах найманої праці?
5. Яке місце займає проблема оцінювання людей за зовнішністю у повсякденному житті?
6. Який вплив справляють засоби масової інформації у формуванні в сучасному суспільстві уявлення про те, якими стандартами зовнішнього вигляду необхідно відповідати?
7. Які можна виділити форми булінгу?
8. У чому полягає небезпека мовної дискримінації?
9. Яке місце займає Організація з безпеки і співробітництва в Європі у боротьбі з проблемою мовної дискримінації?
10. Як співвідносяться поняття «обмеження права на свободу пересування і вибір місця проживання» та «дискримінація за ознакою місця проживання»?

Література:

- Амеліна С. Б. Конструювання образу людської тілесності у смисловому полі масової культури. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія.* 2014. Т. 22, вип. 24(2). С. 3-8.
- Афанасьєва М., Стоянов М. Дискримінація за ознакою зовнішності. *Юридичний вісник.* 2019. №. 2. С. 49–52.
- Березіна О. О. Геронтологічний ейджизм у суспільстві: право на життя без насильства. *Психологія кризових станів: наука і практика.* 2021. С. 20.
- Боднарук М. І., Бурка А. В. Запобігання та протидія дискримінації в пенсійній системі України. *Publishing House «Baltija Publishing».* 2020. С. 426-441.
- Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. За ред. Ю.І. Саєнка. Київ: ВАІТЕ, 2007. 143 с.

Головіна О.В. Стратегія та шляхи та розв'язання проблем гендерно обумовленого насильства як фактор демократичних змін у суспільстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 2. Дніпро: ДДУВС. 2019. С. 47–51.

Гонтар М. Мовний конфлікт та мовна дискримінація у сфері торгівлі й послуг. Мова: класичне – модерне – постмодерне : збірник наукових праць. Київ: Дух і літера, 2019. Вип. 5. С. 22-38.

Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 470 с.

Гришко В. Історичні передумови гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємництво, господарство і право*. № 2. 2019. С. 141-145.

Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч посіб. 2-ге вид., перероб. і доп./ кол.авт.за ред. д.ю.н., доц.. В.О. Боняк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД. 2018. 260 с.

Зінченко Т. П. Стереотипи зовнішності та їх гендерні відмінності: результати емпіричного дослідження. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №. 1. С. 49-53.

Ключковський Ю. До питання про місце проживання індивіда у приватному і публічному праві. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21142>.

Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.

Конвенція про сприяння зайнятості та захист від безробіття № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_182#Text.

Кравченко О.О. До питання соціально-психологічного супроводу студенток із сільській місцевості в умовах закладу вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 10. С. 148-154.

Лугова М. Життя без дітей. Чайлдфрі – егоїсти чи гуманісти? URL: volyn.com.ua.

Наливайко Л.Р., Грицай І.О. Gender Budgeting as a Means of Ensuring the Gender Equality Principle. Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis. Riga: *Izdevniecība «Baltija Publishing»*. 2019. Vol. 1. 304 p. P. 237–255.

Наливайко Л.Р., Марценюк Л.В. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. №1. С. 61-66.

Новікова О.Ф., Хандій О.О. Правові аспекти забезпечення соціальної справедливості до ВПО. Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Северодонецьк, 25-26 жовтня 2018 р.). Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 54-57.

Онишко О.Б., Тополевський Р.Б. Ейджизм (ageism) як латентна форма дискримінації за віком. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 2 (12). С. 181-187.

Плотнікова М.В. Реалізація права на освіту: принцип недискримінації в контексті окупації частини території України. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*. 2021. С. 119-122.

Савела Є.А., Ярошенко А.С. Питання гендерної політики у національній поліції України: теоретико-правовий аспект. *Науково-практичний фаховий збірник наукових праць «Прикарпатський юридичний вісник»*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 181-185.

Турченко О. Г., Писарева Е. А. Заборона дискримінації за мовною ознакою: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №4. С. 73-78.

Черкашина Т.О., Толопка Н.І. Стереотипи зовнішності як чинник поширення лукізму в суспільстві. *Habitus. Науковий журнал*. Випуск 10. 2019. С. 38-43.

Шурупова К. В., Фатах А. С. А., Склема Т. Ю. Дискримінація за віковою ознакою на робочому місці: диференціатори впливу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. №. 67. С. 139-143.

Ярошенко А. С., Костенко О. М. Особливості запровадження штрафу за заборгованість зі сплати аліментів з метою посилення захисту права дитини на належне утримання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 84-92.

Ярошенко А., Костенко О. Актуальні проблеми виплати компенсації за час вимушеного прогулу як засобу захисту трудових прав працівника. *Науковий журнал «Судова та слідча практика в Україні»*. Вип. 8. 2019. С. 35-40.

Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada (Communications Nos. 359/1989 and 385/1989). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/v359385.htm>.

Bromley D. G., Busching B. C. Understanding the structure of contractual and covenantal social relations: Implications for the sociology of religion. SA. *Sociological analysis*. 1988. С. 15-32.

Brusakova, O., Karmaza, O., Vasylenko, V., & Moroz, V. (2022). Public Administration and the Protection of Private Rights: Questioning Its Recognition and Application Under Ukrainian Law. *Ius Humani. Law Journal*, 11 (1), 29-41. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i1.294>.

Drozd, O., Romanov, M., Moroz, V., Stremenovskyi, S., & Zelenyi, V. (2022). The right of citizens to assemble peacefully, unarmed, to hold rallies and demonstrations: historical origins and genesis of formation. *Amazonia Investiga*, 11 (51), 257-266. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.26>.

Erik H. Erikson Identity and the Life Cycle. W. W. Norton & Company; Reissue edition. 1994. 192 p.

Ford v Quebec (A-G) (1988) 2 SCR 712. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/384/index.do>.

Ilchenko, O., Brusakova, O., Burchenko, Y., Yaroshenko, A., & Bagan, Y. (2021). The role of a defence industry in the system of national security: a case study, *Entrepreneurship and Sustainability Issues* 8 (3): 438-454.

Leheza, Y., Dorokhina, Y., Shamara, O., Miroshnychenko, S., & Moroz, V. (2021). Citizens' participation in the fight against criminal offences: political and legal aspects. *Cuestiones Políticas*, 39 (69), 212-224. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.12>.

Amelin, O.Yu., Kyrychenko, T.M., Leonov, B.D., Shablysty, V.V., Chenshova, N.V. Cyberbullying as a way of causing suicide in the digital age *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2021, 28(3), pp. 277–289.

Hrytenko, O., Prymachenko, V., Shablysty, V., & Karikh, I. (2021). Criminal liability for cruelty to animals under the legislation of Ukraine: features of theory and practice. *Amazonia Investiga*, 10(42), 264-273. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.25>.

Shablysty, V., Obrusna, S., Levchenko, Y., Rufanova, V., Gluhoverya, V. Social and legal nature of bullying *Revista Amazonia Investiga* Volume 10 – Issue 37: 78-85 / January, 2021.

Навчальне видання

Колектив авторів:

Березняк Василь Сергійович
Демичева Алла Валеріївна
Каторкін Роман Анатолійович
Мороз Віта Петрівна
Рец Віолетта Володимирівна
Руфанова Вікторія Миколаївна
Хашев Вадим Георгійович
Черниш Марина Олександрівна
Шаблистий Володимир Вікторович
Шевченко Сергій Іванович
Юнін Олександр Сергійович

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ В УКРАЇНІ. МНОЖИННА ДИСКРИМІНАЦІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією доктора юридичних наук, доцента,
Заслуженого юриста України А. Є. Фоменка

Видання друкується в авторській редакції

Відповідальний редактор *Біла К. О.*
Технічний редактор *Олексенко Н. С.*

Здано до друку 01.10.22. Підп. до друку 18.10.22. Формат 60x84 1/16.
Гарнітура – Times. Папір офсетний. Спосіб друку – плоский.
Ум. друк. арк. 15,43. Обл.-вид. арк. 15,55. Тираж 90 пр. Зам. № 1022-03/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.09

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 111, оф. 2
+38 (099) 7805049; +38 (067) 2100256
www.impact.dp.ua e-mail: impact.dnepr@gmail.com